

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ
РАДЯНСЬКОЇ
ПРОЗИ

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

**КРОВ ЛЮДСЬКА —
НЕ ВОДИЦЯ**

РОМАН

КИЇВ — 1966

У2
С79

ХАРЬКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ІМ. ФРУНЗЕ

7—3—3
13—66

ДУМА ПРО ДОЛЮ НАРОДУ

Ми вже звикли до того, що в сучасній українській прозі є фундаментальна трилогія, удостоєна Ленінської премії — три романи Михайла Стельмаха: «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця», «Велика рідня». І сприймаємо її в тій єдності і послідовності, що визначаються хронологічним взаємозв'язком і розвитком подій. Від початку і до середини нашого століття, від тривожного революційного передгрозя і до вікопомної перемоги над фашизмом у Великій Вітчизняній війні,— такі історичні береги трилогії, що увібрала десятки самобутніх людських характерів, десятки людських доль трьох поколінь.

А починалася вона так.

Одразу ж після війни, повернувшись з боїв, Михайло Стельмах, на той час автор поетичних збірок «Добрий ранок», «За ясні зорі», «Провесень» та книжечки оповідань «Березовий сік», задумав створити велике епічне полотно. В сміливому і, як це було ясно з самого початку, надзвичайно трудомісткому задумі поєдналася потреба часу з внутрішнім прагненням самого таланту глибше розкритися, повніше виявити свою силу.

Естетичне освоєння дійсності — процес живий і нескінченний. Час вимагав нових художніх узагальнень на основі нового, здобутого в жорстоких випробуваннях, досвіду. Приймаючи дорогоцінну духовну спадщину від своїх попередників, кожне покоління народжує і своїх співців.

Яскравість, самобутність, невичерпність поетичного обдарування М. Стельмаха були очевидні для багатьох. Одразу ж відзначили ще одну характерну особливість — вражаюче земну силу його пісенного слова, немовби настоящего на radoцax і болях людських. Йому пророкували долю визначного поета, але навіть найпроникливіші, здається, не сподівалися, що дуже скоро виросте

він на одного з найвизначніших і найоригінальніших майстрів нашої прози.

На першому аркуші майбутньої книги він написав знамениті Шевченкові слова:

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Вони й стали епіграфом, своєрідним ідейним заспівом до роману-хроніки «Велика рідня». Водночас вони були вивіреним орієнтиром у щоденній напруженій праці.

Михайло Стельмах працював, відчуваючи себе спадкоємцем Шевченка на новому етапі, коли збулися гєніальні передбачення Кобзаря, коли людське братерство, осяяне знаменами Жовтня, єднає уми і руки для остаточного торжества найвищих ідеалів. Епоха надихала і окриляла свого митця.

Поборники вульгарно-соціологічних схем зустріли «Велику рідню» насторожено: роман багато в чому не відповідав їхнім плюсклим, спримітивізованим уявленням про те, як можна і треба показувати народну правду життя. Найвойовничіші з них готувалися дати вирішальний бій авторові, але, волею обставин, змушені були відступити. Несподівано для них і на радість справжніх шанувальників художнього слова «Великій рідні» було присуджено Державну премію за кращі твори 1950 року.

Так прийшла до Михайла Стельмаха перша велика перемога і перше широке визнання, так народилася основа майбутньої трилогії, відомої сьогодні на багатьох мовах світу.

В тогочасних виданнях роман-хроніка розпочинався вступним розділом «Замість пролога», динамічним експозиційним зачином, що знайомив читача з дуже складною і напруженою обстановкою: кінчалася громадянська війна, але вороги не вгамовувалися, не мирилися з своєю поразкою, здіймали підступну руку на нове життя. Спалахували гострі класові сутички, лилася кров... Розділ по-справжньому захоплював, «організовував» почуття, кликав на роздуми про єдність сучасного і минулого. Революційна героїка перепліталася з високою, оптимістичною в своїй основі трагедійністю. Пролог цей був особливо дорогий авторові як перший і чи не найважчий рубіж у роботі над «Великою ріднею». Здолавши його, М. Стельмах повірив у свої сили як романіст.

І здавалося — так буде завжди: роман-хроніку відкриватиме розділ «Замість пролога» з першою, напрочуд пластичною фра-

зою: «Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусті хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна».

Минали роки, з'явилася повість «Над Черемошем», п'єса «Золота метелиця», нові вірші. І раптом, одразу ж після XX з'їзду партії — роман «Кров людська — не водиця». Не важко побачити його живу спорідненість з розділом-прологом до «Великої рідні». Новий роман увібрав той розділ, немовби виріс з нього, як з юнака виростає зрілий, досвідчений, мудрий чоловік. Він став і причиною наскрізних, істотних структурних зрушень в уже визнанім романі-хроніці.

«Кров людська — не водиця» — закономірне явище часу і письменницького таланту, який бурхливо розвивається. «Багато рідних у мене не тільки по крові, а й по духу, і я пишаюся, що я серед цих простих людей, часом з репаними руками, репаними ногами, але цільними серцями — я серед них черпаю своє натхнення, своє слово». В цьому визнанні М. Стельмаха ключ до усвідомлення його основної теми, основного героя, його естетичних джерел і засад. Дума про долю народу, про щастя народу, його місце і шляхи в загальнолюдській історії, — ось що визначає зміст усієї творчості письменника. В цьому розумінні «Кров людська — не водиця» є так само пристрасною думою про долю свого народу, висловленою на повний голос. Народження такого роману — ще один очевидний наслідок дальшої демократизації всього нашого життя, в тім числі й мистецького, що веде до дальшого змушнення талантів, надихає їх на розв'язання особливо складних завдань.

Всі події, що відбуваються в романі, автор дуже легко міг би, якби того хотів, укласти всього лише в одну добу. Власне, читача досить довго супроводжує враження, ніби саме так воно й буде. Адже найголовніший і всеохоплюючий, що визначає майже всі сюжетні перипетії і конфліктні вузли, епізод — справедливий розподіл землі за ленінським декретом — це надзвичайно динамічна, сконденсована в часі дія. Увечері на зборах незаможників рядового подільського села Новобугівки приймається рішення, а вже наступного дня, зі сходом сонця, воно починає здійснюватися. А проте письменник вийшов за межі одної доби і зробив це, як мені здається, не без наміру. Справа в тому, що він ніколи не був рабом прийому, нехай навіть «найефектнішого». Можна впевнено сказати, що модний зараз серед частини прозаїків «ретроспективний каскад», а вірніше «ретроспективний лабіринт» як прийом композиційної організації ніколи не привабить Михайла Стельмаха. Нарочитість чужа його манері, і в даному випадку, не зв'язуючи себе строго визначеними наперед часовими рамками (тільки одна доба, не більше й не менше!), письменник прагнув уникнути бодай

натяку на нарочитість. Та помилкою було б вважати, ніби при всьому цьому роман позбавлений розумного композиційного розрахунку. Автор домігся якраз того, до чого й прагнув: показав і один вщерть заповнений класовою боротьбою день з життя своїх героїв, і його причинові зв'язки з днями наступними, давши розгін для тих сюжетних пагонів, які вимагали більшого простору.

Назва роману — «Кров людська — не водиця». Як глибоке відлуння, їй вторить тужна пісня сліпого Андрійка «на битій подільській дорозі»:

Людська кровця — не водиця —
Проливати не годиться.

Чи не вносить таке розшифрування абстрактно-гуманістичних мотивів у головну тему твору, чи не є це закликом до загального, надкласового миролюбства? Ні.

Тужна пісня Андрійка лунає в романі двічі. Перший раз тоді, коли петлюрівський сотник Данило Підпригора разом з підполковником Погибою повертається до рідних країв, маючи таємне завдання збирати і гуртувати антинародні сили. Лунає як пересторога, як заклик любити трудову людину і ненавидіти її ворогів. Пісня знаходить відгук в серці ошуканого Данила, вона немовби відділяє його від холодного, «розсудливого» напарника Погиби. Важлива деталь: з'ясовується, що Андрійка осліпили — чи-то гетьманці, чи петлюрівці, він жертва кривди, і вражаючий протест проти неї.

Вдруге пісня лунає в найтрагічнішу хвилину: бандити забили незаможника Тимофія Горицвіта і маленьких дітей ватажка новобугівських комнезамів Свирида Мірошниченка — Настечку і Левка. Тепер вона звучить на найвищій, найтривожнішій ноті як прокляття, як остаточний вирок нелюдам.

Гуманізм роману активний, органічний, вистражданий, в ньому віковий досвід народу, голос його душі, зверненої до правди, до жаданого сонця і щастя. Атмосфера такого гуманізму, збагачена соціалістичною свідомістю нової людини, панує і в пізнішому романі М. Стельмаха «Правда і кривда».

Аналізуючи лексичну структуру твору мовознавці при потребі вдаються до звичайних арифметичних підрахунків, щоб з'ясувати, в чому ж полягають особливості письменницького словника, скільки разів у конкретному тексті вживається те чи інше слово. Можливо, хтось із них вже підрахував, скільки разів зустрічається слово «з е м л я» в романі «Кров людська — не водиця». А зустрічається воно тут часто. І щоразу — в зв'язку з певним аспектом великої проблеми, яку найзагальніше можна б сформулювати так:

влада землі над людиною неминуче, внаслідок законів суспільного розвитку, заперечується, змінюється на свою протилежність — владу людини над землею.

Протилежні, класово антагоністичні табори окреслені в романі гранично чітко: революція поглибила водорозділ між ними, до краю загострила суперечності. Вже з першої сторінки автор дає відчуття люте напруження борні між біднотою і дукачами. Недавно, лише позавчора, вбито комнезамівця Василя Підпригору; «столицінський дворянин» Варчук як привид кружляє в темряві навколо панського дому, де засідає, радиться біднота. Це його, «сучу контру», жене геть своїм дошкульним словом Степан Кушнір, пильно охороняючи світло, запалене однодумцями.

Головний герой твору — народ, що бореться в ім'я справедливості і вільної праці. Земля і кров теж герої цього твору.

Свирид Мірошніченко — центральна постать роману. Його образ може бути об'єктом спеціального дослідження. Він, безперечно, позитивний герой. Він, якщо хочете, ідеальний герой, але не тією прописною, заактованою «ідеальністю», навколо якої точаться суперечки з участю запопадливих любителів схоластики, а кришталевою чистотою, чесністю, мужністю, чуйністю і розсудливістю, безмежною вірою в справу партії, нетерпимістю до зла. І, володіючи всіма цими якостями, він залишається в романі звичайною, непідфарбованою, живою людиною: жодних натяків на котурни, на ті нехитро майстровані підставки, з яких герой має «підноситися над масою». Все це — прямий наслідок великої майстерності романіста.

Найвищі ідеали не існують для комуніста Мірошніченка абстрактно, поза людиною. Він — проникливий людинознавець, що засвоїв науку життя з власного досвіду. Свого часу він зрозумів, що сам має стати володарем своєї долі — і то було для нього неабияке відкриття, що потім допомогло свідомо спрямувати енергію на здійснення світлої мети. Не якась винятковість, а обізнаність, близькість до простих трудівників допомагають йому зрозуміти чужі невисловлені думи, читати серця. Досить познайомитися з Мірошніченком в одній лише сцені, щоб відчуття аж до найінтимнішого характер його взаємин з незаможниками. Він дивиться на комнезамівців, що зійшлися на свої збори, і що ж бачить? — «Перед ним в напівтемряві застигли кустраті, вітрами і дощами чесані голови пасинків землі. Все життя їхні чорні руки трудилися біля золотого зерна. З дитинства по їхніх плечах лягали чужі батоги, за чужими налигачами розшморгувалися до м'яса молоденькі рученята, а потім, дубіючи, в кривавих і черствих мозолях, витягалися чепігами і ціпами. Того й руки в селянина

довші, аніж в будь-кого, тому весь час печаляться, морщатся і димами куряться хліборобські душі, тягнучися до свого єдиного раю—землі».

Треба самому пройти такі університети і треба дуже любити людей, щоб так відчувати і розуміти їх. І, можливо, ще треба бути художником, а художній талант завжди може знайти для себе застосування в революційному перетворенні світу. Показово, що іноді голос самого автора — в роздумах, відступах — немовби зливається з голосом Мірошниченка.

Він, може, краще інших розуміє дещо наївне прохання Марійки Бондар виділити їй норму землі на ще не народженого сина. Але він знає і найбільшу істину: треба наполегливо, день у день виховувати нову людину, вільну від власницьких інстинктів і забобонів. «Одне діло — розуміти, що воно й до чого,— каже Мірошниченко підлітку Дмитру Горичвіту,— а друге, головне,— новою людиною ставати, солдатом, що революцію береже. Оце твоя, Дмитре, дорога. Коли ж на іншу стежку схибнеш,— це, значить, у мертво воду увійшов чоловік. Щастя ми обіруч взяли. Треба не розвіяти його, як полону за вітром, не стати рабом землі, отим жаднюгою, що в ґрунт без толку зажене і своє життя, і життя дітей своїх».

Тільки тоді, твердо знає Мірошниченко, кожний новонароджений знайде в цьому світі для себе гідне людини місце і долю.

Свирид любить природу «в її красивих і сильних проявах», він уміє слухати односельчан, вбирати їхню мудрість. Скільки неправного горя лягає на його плечі, та ніщо не може спинити лєнінця. «За людей треба страждати!» — такий заповіт його матері, і звучить він не як заклик до самопожертви, а як філософія справжнього служіння народові, служіння, що не вимагає ані особливих благ, ані бучних почестей.

Моральні засади Мірошниченка в усьому відповідають моральним засадам революції, він — одухотворена єдність партійності і народності. І чи не тому не виділяється з-поміж інших своїх трудових побратимів, що власним прикладом підніс їх до ще не баченої висоти?

Багатство народних характерів, типів, людей з «цільними серцями» — визначальна риса роману «Кров людська — не водиця». Благородний, неговіркий Тимофій Горичвіт, що чесно служить громаді, розподіляючи землю. Він мріє про «найвищу посаду» для себе — посаду вільного орача й сіяча. З свіжотесаною кроковкою в полі він творить свій тихий, скромний подвиг, знаючи напевне: не минуться зловісні погрози дукачів за відібрані ниви. Його помисли звернені до Леніна, до щастя, що має розквітнути всім. Іван Бондар, що віддає свого єдиного бідняцького коня для розгрому

Врангеля, виявляючи високе громадянське почуття. Катерина Чумак, яка благословила Свирида Мірошніченка в його нелегких турботах...

Лише в одному епізоді показана братня єдність, спільна дія робітників і селян, представників різних національностей, але епізод той особливий, багатозначний — смертельний бій проти ворогів радянської влади.

Важливою сюжетною особливістю твору є постійне згуртування селян, поява нехай ще в зародку того начала, що веде від колективного думання до колективного господарювання в майбутньому.

Змальовані М. Стельмахом вороги — сильні, підступні. Це персоніфікована влада землі з її вовчими законами, кривавими злочинами. Перед нами по-своєму трагічні постаті, але трагізм цей не викликає співчуття, а лише посилює палку ненависть до всього потворного. Приречені вороги вдаються до крайніх засобів, збирають свої «чорні ради» і, охоплені страхом, чекають справедливого суду за пролиту людську кров.

У романі правдиво передано ідейний, політичний і моральний крах петлюрівщини — свічки, що конає, «горить з двох боків». Скориставшись типовими прийомами буржуазної пропаганди — обману, фальшивої гри на національних почуттях, — вороги революції збирали під свої облудні прапори довірливих і спрямовували їх проти свого ж народу. Всенаростаюча внутрішня криза, неспростовна логіка подій розкрили до кінця справжню суть буржуазно-націоналістичних політиканів, самодіяльних «наполеончиків», що зрештою постали перед усіма в природній для них ролі запродавців і спекулянтів, слухняних виконавців чужих доручень. Все це відтворено лаконічно, з документальною стислістю і переконливістю. М. Стельмах не вдається до шаржувань, та це й не в стилі його роману, але сцени сатиричного викриття виконані тут напрочуд добре. Розбитий на голову, викинутий за межі України, Петлюра бавиться в стратегію і просторікує: «На Україні за всяку ціну треба знайти нафту. Нафта — це кров землі і наша перемога». Блазнювання «пана головного отамана» смішне. Але не тільки. Прагнення добутися до самої «крові землі» символічно підкреслює безмежно хижацьку сутність його вдачі.

Крах петлюрівщини показано і через образ Данила Підпригори, вихідця з бідняків, сільського вчителя, який піддався ілюзіям і опинився на манівцях. Не просто вирватися йому з кривавого виру, але людські і класові інтереси приводять його з повинною до своїх братів, до народної влади. Тільки тут починають заживати його глибокі душевні рани, остаточно просвітлюється його сумління і немов удруге народжується, оновлюючись, почуття

тривожного кохання. Психологічно складний, в суперечностях образ Данила Підпригори виписаний в романі об'ємно, зримо і викликає цілковите довір'я.

Справжнє естетичне і духовне надбання становлять виведені в романі образи дітей, наймолодшої людської парості, що стають не лише свідками, а й прямими учасниками подій. М. Стельмах володіє дорогоцінним умінням відчувати найтонші нюанси дитячого мислення і дитячої душі, її незайманість, її своєрідне поетичне наповнення. Щось подібне — не в плані прямих аналогій — зустрічаємо в немеркнучому живопису епохи Відродження, в поезії Шевченка, Некрасова.

Цікаво, що вірші М. Стельмаха, написані для наймолодших і про наймолодших (а він систематично виступав і в цьому дуже специфічному жанрі), його дотепно-лагідні казки завжди опромінені добрим батьківським почуттям і звернені до найкращого в дитині.

Золотою казкою понований світ Василинки, а тим часом у цьому світі стільки загадкового і таємничого. Дівчинка відчуває: дорослі криються від неї з чимсь своїм, вона ще не знає, що її дядько Данило, назавжди рвучи з страшним минулим, переживає зараз найболючіші хвилини. Але серце підказує їй, як звичайну потребу, зробити дядькові добро, немовби наблизити його до своєї бентежної казки.

Ви прочитаєте десятки й сотні книг про дітей, але й найкращі з них ніколи не заступлять вам блискучих, вражаючих образів Настечки й Левка, дітей Свирида Мірошниченка. Розповідь про них розпочинається з віддаленого казкового мотиву, де вже намічена боротьба добра і зла, правди і кривди. Мотив цей дедалі наростає, в казку вривається жорстока реальність, і ось від руки здичавілого глитая на землю ллється світла, невинна дитяча кров.

А яке благородство виявляє маленький пастушок Левко, намагаючись відвести смерть від своєї сестрички! Батрацькою роботою хоче він відкупити життя Настечці. Глитая Січкаря не спинили дитячі благання. Та найвища логіка боротьби в тому, що ніколи вже Січкарі не матимуть батраків, що, розправляючись з іншими, вони самі стоять на краю власної могили.

Маленькі герої М. Стельмаха кохаються в праці, вони психологічно невіддільні від неї. До глибини зворушує Настечка, що, як статечна господиня, готує обід батькові. Своїх ровесників, своє вже далеке дитинство оспівав М. Стельмах у цих образах, — чи не тому стільки в них душевного тепла і ніжно-тривожної заміри.

В трилогії, а, отже, і в романі, про який йдеться, чимало автобіографічного. І не тільки в найзагальнішому розумінні. Чудова

лірична повість «Гуси-лебеді летять...», що з'явилася друком недавно, засвідчила: багато які художні образи, створені М. Стельмахом, мають своїх прототиців серед людей, з якими авторові колись доводилося безпосередньо спілкуватися. Автобіографізм допоміг Стельмахові, вихідцеві з простої селянської родини, у виборі міцної життєвої основи для всієї своєї творчості. Допоміг він і в ствердженні тієї концепції людини, що особливо виразно постає після знайомства і з останньою ліричною повістю, і з п'єсою «Зачарований вітряк». Нескореність духу, вогненний прометеїзм, що переможно рве вікові закови і виводить людину до вірок,— ідейний зміст цієї концепції.

«Кров людська — не водиця» — зразок нашого героїчного епосу, що спирається на розкриті революцією духовне багатство народу, його мужність і стійкість в боротьбі, невтомність в творчості, його миролюбство і правдолюбство. Нетривалу в часі картину звичайного життя, осяяного вересневим сонцем 1920 року, відтворив М. Стельмах. Старші пізнають у ній свою молодість чи дитинство, юні бачать минуле батьків і дідів, гордяться ним, вчаться на надійних прикладах стійкості, принциповості, патріотизму. Велика, багатомовна, здружена рідня, що рівноправно володіє землею від Карпат до Тихого океану, буде комунізм,— такий найбільший і найцінніший сьогоднішній підсумок, політичний і естетичний, тих далеких і завжди близьких нам, озовитих нетлінною славою днів і подій.

Пишучи ці рядки, я думаю про Михайла Стельмаха — людину. Він любить землю не лише як громадянин і художник, а й як орач і сівач, по-довженківському прикрашає рідні простори: неподалік від Києва росте чудовий сад, виплеканий і доглянутий руками письменника. Художнє обдарування Стельмаха невіддільне від його душевної щедрості і немовби є одним з її найактивніших виявів. Ще в роки молодості і перших справжніх віршів доля звела і зблизила його з Максимом Рильським. Видатний майстер слова безмежно вірив у Стельмаха-поета, у Стельмаха — прозаїка і драматурга,— підтримував його добрими батьківськими порадами і побажаннями. Роман «Кров людська — не водиця», як, зрештою, і все краще, створене М. Стельмахом, був дуже близький М. Рильському насамперед своїм людинолюбчим пафосом, і це особливо добре відчувавш, читаючи, наприклад, вірш «Вуж» з його останньої прижиттєвої збірки «Зимові записи». Вірш одверто перегукується з пам'ятним для читачів роману епізодом: діти Мірошниченка, хвилюючись, переживаючи, не дають вужеві понищити новонароджених, беззахисних пташенят.

У тій же збірці є сонет «Михайлові Стельмаху». Незадовго до смерті М. Рильський немовби ствердив здійснення своїх сподівань, своєї віри в талановитого учня, достойного спадкоємця, і водночас благословив його на новий невтомний труд:

Нехай не знає втоми та рука,
Що добре зерно в добру землю сіє,
Що зневажає чорні суховії
І щедра, як напровесні ріка!

Благословенна праця рільника,
Що оре цілину в ясній надії.
Пшеницю від полови він одвіє,
Як жнив кінчиться радість нелегка.

Щасливий воїн, що во ім'я миру
Свою підносить бойову сокиру,
Во ім'я правди кривду тне з плеча!

Хвала тому, хто людям у приполі
Несе слова, подібні хлібу й солі,
І співи, гідні слави сіяча!

Петро МОРГАЄНКО

Відколи Степан Кушнір отримав поміщицьку тяжко-тілу корову, то щоразу приносив на комнезамські збори загорнуту в ганчірку грудочку масла. Стане чоловік біля важкого, з роздутими ногами дворянського столу, над яким колись мерехтіла кришталева пишність люстр, і уважно струже кіскою масло в землистий пузатий каганчик, схожий не то на округлу грудку кореня, не то на голову іграшкового чоловічка.

Дядьки, розсівшись на ослонах і долі, безбожно чадять самосадам, пересміюються:

— Отак через цей каганець і помре людина без скорому!

— Степан знає, чого постить: хоче скоріше до раю добратися!

— Еге, так його й пустять через дівчат!

— Степане, хоч губи маслом посмачи!

— Обійдеться, обійдеться! І так ними дівчата не пахвалляться,— блисне веселим невеликим оком молодцюватий, тугий, мов жолудь, Степан, підтягне пальцями чорний ніздрюватий гніт, об русявий чуб витре руку і, споважнівши, рівно йде за поріг, щоб ніяка тобі контра не зашилася підслухувати злидарське життя.

Госгрий зір чоловіка і в осінні ночі вловлював непевні тіні, що сновигали біля колишнього панського палацу. Степан вихором налітав на них, і не раз, бувало, промову якогось повітового начальства чи Мірошниченка перебивав нетерплячий буркотливий голос:

— Іди, іди від світла, бо не ти сюди масло приносив! На його слова збори дружно гриміли сміхом:

— Степан знову дукачів агітує!

А Кушнір десь у темряві продовжував своє буркотіння:

— Та скоріше, скоріше, гідро, від наших вікон, бо й у свої двері не втрапиш!

Тоді збори затихали, весело повертаючи голови до виходу: в цей час можна було почути і далеко дохідливішу агітацію, тільки вже руками, бо ж не для куркульського кодла першим засвітив світло в напівзруйнованому панському будинку фронтовик Степан.

Але сьогодні він прийшов на збори з порожніми руками і сам, наче безнадійна тінь, примостився на окривілій веранді біля холодної, по-баранячому завитої вгорі колони. Його червоні й куці, мов осінні кленові листки, руки то тремтіли на бездушному мрамурі, то з розмаху падали на святешні, протерті в колінах штани. Довколишній світ поменшав у невеликих очах чоловіка, а в грудях млосно щемів настояний біль.

Незаможники мовчки проходили повз Кушніра, бо його журба тьмарила і їхні обличчя: позавчора після третіх півнів бандити пересікли кулеметом Василя Підпригору, найкращого Степанового друга. Хотіли вбити й матір, але хтось сказав, що їй і так залишилося три чисниці до смерті, то хай краще голосить над сином, щоб усі комітетчики чули. Пожалкували, що жінки не було вдома, а потім покладали на груди Василя тяжкі списки з наділеною землею і пробили їх і ще тепле серце восьмигранним п'ятидюймовим цвяхом.

Так і в домовині лежав з цими списками упертий синьоокий Василь, щоб і на страшному суді і бог, і люди бачили, за що умирав чоловік!

Тільки цвях виїняли з покаліченого серця і вклали в напівживі пальці матері — хай згадус, що і в неї був син. І цього останнього цвяха не витримала матерна душа, не витримали і пальці, які біля грудей любов'ю пестили маленького Василя, які гладили голівку його, коли хтось зобиджав дитину, як тремтіли на його плечах, коли він ішов у найми, і стулялися в мозолисту пучку перед образами, щоб повернувся її син із війни. Цей кров'ю запечений цвях своєю вагою підігнув її ноги, опустив на коліна, замерехтів у збільшених очах безтямою. І все її не легке життя, що по днині, як перга у щільник, залягало в душу, розсипалось жменею піску, мов і не було його.

Не заголосила стара Богданиха над своєю дитиною, не окропила її сльозами, а неждано, серед горем прибитих людей, тихо-тихо вивела великодню пісню, пісню далеких своїх років, яку співала ще дівчиною на велелюдному цвинтарі:

Першим часом василя садила,
Гей, гей, василя садила.
Другим часом поливала,
Гей, гей, поливала,
Третім часом цвіт зірвала,
Гей, гей, цвіт зірвала.
Василь, василь, васильочок,
Гей, гей, васильочок,
Мій прекрасний ти цвіточок,
Гей, гей...

Отак і переплітались в її хаті великоднє «гей, гей» і похоронні дзвони, що вже не тривожили материне серце. Тому й не пустили Богданиху на цвинтар, куди на похилих людських плечах коливалася яворова домовина.

Придорожні, нагнуті в один бік верби зеленими руками припадали до Василя, востаннє струшували на його обличчя осінній шум і гіркуваті сльози. За труною сходила криком і голосінням Василева Ольга, а в пустій хатині тим часом стара мати знову ростила василя і тішилася тим цвітом, який вже ніколи не прикрасить ні її хати, ні серця.

— Ой, не йдеться воно до добра,— як таргани, зашестіли селом чутки.

— Все можна садити тільки в свою землю,— через пліт прислухалась до співу матері вузькогруда, з навіки злющими очима Настя Денисенко.

— Хай би вже поміщицьку ділили, а то до хазяйської руку простягають.

— Попід вікна з цією рукою... Во ім'я отця, і сина, й святого духа,— побожно перехрестилася на дзвін стара Даньчиха.— Вже й ховають, десь-то, сердешного...

— А чули: на тих комизамських списках, що у Василя були, якісь знаки з'явилися?

— Кров, а не знаки!

— Хто його зна, може, й кров, не бачила! А от що цар уже зібрав у самій Англії аж цілий мільйон армії, воістину чула і в сні бачила.

— А ніби більшовики не вбили царя? — затряслася тонка сітка зморщок навколо запалого рота Даньчихи.

— Де там! Стріляли в нього, а янголи кулі одводили.

— Ну так, наче колись почаївська божа матір.

— А від Василя ніхто не одвів, спаси господи його душу, хоч і грішною вона була...

Сумно розходився натовп з обшарпаного війною і худобою кладовища, тільки біля свіжої могили залишилися Степан і Ольга. Звиваючись гнучким тілом, вона надривно голосила біля Василевого узголов'я, до якого тепер ближче підходив сухий стовбур хреста, аніж її молоді руки, що не встигли ще намилуватися чубом Василя. Над чорними очима молодиці металися, мовби хотіли полетіти кудись, розкрилені брови, втискалися в землю, і знову переламувалися, і знову металися, обтрушуючи пилок могили.

Степан не втішав Ольгу і сам не плакав, тільки крізь усе його розм'якле тіло болем кричали і проходили ті дні і літа, коли він був разом із Василем, чи то ще тоді, коли вони пастушками охороняли від шуліки жовтих, як вербовий пушок, гусенят, чи тоді, коли солдатами давилися в окопах зеленкуватим німецьким газом.

І до вчорашнього дня не перекипіла чужинська отрута — бухикала і клекотала в грудях Василя. Але не вона, а тупоносі, відлиті в Австрії бандитські кулі вирвали душу з грудей, і десь летить вона між білими осінніми хмарками до самого сонця, шукаючи собі нового пристановища і нової землі.

Намуленими очима, що стримували в повіках біль, Степан бачив у чистому небі легку, як піна, в'язь білосніжних хмарин. Але його зір більше приковувала чорна земля могили; вона вже бралася крихітним сизим цвітом, і його не було тільки там, де темніли сльози дружини.

— Ох, Василю, Василю, де тебе взяти...— тільки це й говорив зрідка Степан, звертаючись до друга, вірячи й не вірячи, що його вже нема...

Коли сині сутінки ледь-ледь, як туманний відпар, заворушилися навколо першої позолоти вересневих дерев, Степан із Ольгою поверталися в село. Жінка, заточуючись, нічого не бачила навколо, а йому в'їдалося в мозок, що мало не над кожними ворітьми дукачів хилитається чи стовбичить чиясь пика. Жорстока цікавість чужих очей пронизувала Степана, глумилася з нього, вбивала певиказані думки:

«То бачив, як наша земля на цвинтарі горбатиться?!»

«Начувайся, бо й самого за хрестом понесуть!»

Але досить було Степанові перехопити чийсь погляд, як лихі очі кидалися врозтіч, бралися байдужістю або й удаваним співчуттям. Лише один довгобровий Яків Данько, по-вуличному Крутихвіст, не захотів ламати свого баришницького норову, може, тому, що гендлюючи худобою, і на людей дивився наче на худобу, а може, тому, що Кушнір у його батька своє дитинство пронаймигував. Коли Яків побачив Степана із Ольгою, на його вилицюватому, зі свіжою рухливою кров'ю обличчі колихнулося роблене здивування:

— Уже й спарувалися? Може, з похорону та й зразу на весілля? Бо совіцька власть усе дозволяє!

Незчувся Степан, як, пригнувшись, підлетів до воріт, як з розмаху ляснув грубою долонею по свіжому, примхливому, наче візерунок, рум'янцю дукача. Лише пам'ятає, що вся права щока Якова одразу припухла і залила вогнем навіть щетинисту скроню. Тепер на лівій щоці виразніше затрепетала розмивчаста, ніби вимережана, пляма рум'янцю.

— Оце тобі похорон, а оце — весілля! — другим лящем порівняв фарбу на лицях Данька.

Дукач зопалу рубонув кулаком повітря:

— За дружком захотів?! Я тобі ниньки випущу кишки!

- Побачимо, хто кому!
- Побачимо.
- Крутихвіст!
- Комзлідня!

Через ворота вони схопилися в люті обійми, підважуючи один одного, перетискаючи тіло і дерево. Зразу ж на землю полетіли картузи, в повітрі замигтіли чуприни, а потім Данько, улучивши зручну хвилину, перескочив через ворота, бажаючи своєю вагою підломити Степана. Але не підломив, і обидва закружляли по вулиці в клубках пилюги і поганих слів. Зеленаво-сірі очі Данька наливалися кров'ю, мокріли його вже суцільні рум'янці, а в ширококостого Степана обличчя побіліло і дрібненькі, наче макове зерно, краплини поту виступили тільки на темнуватих вигинах рухливих ніздрів.

Розтріпаних і подертих, їх ледве розтягнув здоровий Свирид Мірошниченко. Про людське око він трусонув Степана, дав йому запотиличника, а Данькові так скрутив карка, що в чоловіка якось одразу по-гусячи зів'яла голова, болісно зависла на плечі.

— Коли прим'яв тебе, Якове, трохи, пробачай, — покосився на нього Мірошниченко, намацуючи затверділими, в задирках пальцями гудзики на крутих матроських грудях, де легковажно колихалася голова якоїсь кралі з синіми кучерями.

— Всі ви одна шатія-братія! — криво, з кров'ю і ненавистю виплюнув слова і, морщачись, поклав руку між плечем і шиєю.

— Ще й сердиться за порятунок, — здивувався Мірошниченко і знову, підморгнувши, гримнув на Степана, який вже тихцем скрадався до Данька. — От і рятуй тебе, Якове, після цього.

— Ти порятуєш, трясця його матері! — злість ожила прим'яте, трохи роздуте біля вух обличчя дукача.

— Тю, чого б я лаявся? — зацікавлено зупинився Мірошниченко. З саморобного гудзика його полинялої сорочки знову зскочила розношена петелька, і на грудях одразу засміялася синім ротом голова легковажної кралі, яка вже до самої смерті не покине колишнього матроса із крейсера «Жемчуг».

— Чого? Ти не знаєш чого?! — задихався від образи і злоби. — Хлібом, розверсткою ти обкладаєш мене? Викачуєш жито, пшеницю і всяку пашницю?

— Ну, викачую! — Мірошниченко насторожується, відкидає за вухо русяво-попелястий чуб, і тепер усі зморшки на чолі уперто націлюються на Данька.

— Землю нахваляєшся відрізати? — впивається сіро-зеленим поглядом в Мірошниченкові очі: а може, на одинці, та ще після смерті Василя, дрого матроське серце. Тоді б Яків і корову не пожалів би завести на подвір'я Мірошниченка, щоб не давились піснотою діти без ложки молока.

Мірошниченко так поглянув на дукача, ніби наскрізь просвітив його:

— Не нахваляюсь, Якове, а збираюсь відрізати.

— Збираєшся? — аж зітхнув і потягнувся другою рукою до грудей, ніби на них перейшла матроська легко-важна краля.

— Збираюсь. І це ж для твоєї користі: може, людиною, а не гадюкою станеш! — ворухнулася на широких плечах кругла гордовита голова Мірошниченка.

— То невже відріжеш, Свириде? — ще жалість, і проханя, і крихти надії пробилися в голосі Данька.

— Неодмінно відріжу, — пообіцяв не сердячись.

— То бодай тебе самого і вдень і вночі різало і не переставало! Ще прийде Петлюра на твою голову.

— Біжи, контра, до попа, справ панахиду по своєму Петлюрі! — позлішали сірі, з рідкими краплинками голубого моря очі Мірошниченка. Він ступив до Данька, і той, обтираючи спиною і задом високий іржавий частокіл, посунувся до воріт. — Отак найкраще. Мовчи, глуха, — менше гріха! Пішли, Степане! — великими німецькими чобітьми цвяхує припалу пилом дорогу.

Степан, мов розкуйовджений горобець, неохоче, косячи оком на Данькове обійстя, попрямував за Мірошниченком.

— Ну, так хто кого? — не обертаючись, щоб не розсміятися з гороб'ячої завзятості Кушніра, питає Свирид.

— Обоє один одного, — неохоче відповів Степан. — Хоч і гладкий, та жилавий, чорт.

— Сильніших треба розумніше бити, — непомітно підсікає рубом долоні Степанів бік.

Вони мовчки проходять повз хату Василя Підпригори, напружено прислухаються до омертвілого подвір'я, і Кушнірові стає моторошно: йому здається, що він знову почує: «Першим часом василя садила».

Але німує Василеве подвір'я, хоч біля дровітні і самотіє на обземкові принишкла постать старої Богданихи. Пальці її висушених рук так лежать біля грудей, начеб вони готуються колихати немовля...

II

Мірошниченко підіймає над головою чахлий вогник сліпака, пильно оглядає всі збори і аж здригається: до чого полісовщик Мирон Підпригора схожий на свого двоюрідного брата Василя. Сидить Мирон плече в плече з своїм братом Олександром, і його широким чолом проходять роздуми, тіні і страх, аж плечем інколи мерзлякувато поведе. Жаль, що не та душа у Мирона, яку Василь мав.

— Олександрє, а ти чому покинув шлях? — підозріливо звертається до брата полісовщика.

З лави підіймається кряжистий Олександр Підпригора, втупивши очі в підлогу, винувато перекидає з руки в руку міддю полатану цівку старої берданки і не може виважити з грудей корчувате слово.

— Може, не чуєш?

— Таке діло, Свириде Яковлевичу, — говорить до підлоги, — що не втерпів.

— Горіло?

— Не горіло, але не втерпів, — швидше перекидає зброю, наче вона обпікає пальці.

— Чому?

Олександр скидає картуза, прикриває ним дуло берданки і підводить збентежений зір на Мірошниченка.

— Іще хочу раз почути, де моя земля буде. Усе думаю: а може, якось і перемінилися списки.

В залі почувся регіт, а Мирон смикнув брата за полу: ну, чого признаватися, мов на духу.

— А коли банда налетить? — усміхнувся і одразу ж спохмурнів Мірошниченко.

— Е, ні, з мого боку, Свириде Яковлевичу, не посміє! Якраз годинку тому червоні козаки вступили. Сам їм, таке діло, шість снопів вівса з-під бантин скинув.

— І багато козаків?

— З півсотні буде. Ще мають приїхати. Завзяті хлопці, й коні добрі. Наче на банду готуються.

— Оце добре! — заворушилися, пожвавішали збори.

— Може, прийде час, коли і в хаті спокійно зможе чоловік переночувати.

Від цих слів Мірошниченко мимоволі червоніє: наче про нього сказано. Бо мало не кожної ночі доводиться кульчитись як не в клуні, то в якомусь стогу на лузі чи в скирті на полі. І від цього все йому тепер соломою пахне. Він дивиться на Підпригору, а позад себе, спиною, чує ті стоги і скирти, що дають йому притулок.

— Земля твоя, Олександрє, лежить в тих самих урочищах. А тепер гайда на варту. Теж мені самооборона!

— Свириде Яковлевичу, дозволь, коли таке діло, хоч на виборах посидіти, — по-школярськи випростався Олександр.

Мірошниченко хотів розсердитися, але передумав:

— Дозволяю, що вже з тобою робити. Може, ще хто з самооборони притарабанився на збори?

— Нікого нема, — повеселішав Олександр Підпригора, повеселішав, рухаючись, і картуз на дулі берданки. — Я сам перевірів! Хотів Карпець прителющитись, так я його біля мосту мало не прикладом погнав на варту, щоб знав порядок. Таке діло.

— Хе! Дивись, який справний, — повернувся до Олександра коротковусий Іван Бондар. Його широковате, видублене, мов бланк, обличчя наливається веселою насмішкою.

— Який вже не є, Іване Тимофійовичу, — примирливо промовив Олександр і зручніше сів біля застиглого Мирона, чоло якого й досі мучили роздуми та страх.

Мірошниченко ставить каганець на дворянський стіл, поправляє свою «польку», що нависає на очі, кладе руку на груди, закриваючи нею кучері матроської кралі. Перед ним у напівтемряві застигли кустраті, вітрами і дощами чесані голови пасинків землі. Все життя їхні чорні руки трудилися біля золотого зерна. З дитинства по їхніх плечах лящали чужі батоги, за чужими налигачами розшморгувалися до м'яса молоденькі рученята, а потім, дубіючи, в кривавих і черствих мозолях, витягалися чепігами і ціпами. Того й руки в селянина довші, аніж в будь-кого, тому весь час печаляться, морщяться і димами

куряться хілоборбські душі, тягнучися до свого єдиного раю — землі.

А вона, розкішна і убога, ласкава і жорстока, манила їх теплим дзвоном червоної пшениці і гнала в холодних кайданах у Сибір; вона пестила руки м'яким, як дівоча коса, колосом і рвала спину німецькими і гайдамацькими шомполами. То невже вона й тепер поманить і обдурить дядька?

Свирид Яковлевич знає, що і Кам'янець-Подільський, і Проскурів, мов червою, кишать петлюрівцями, що не дарма зі своєї розкішної швейцарської вілли поїхав оббивати англійські і французькі пороги пришелепуватий гетьман Скоропадський, що не з добром приїхали уенерівські міністри до чорного барона в Крим. Ще можуть вони снарядами проорати землю, ще можуть полити її людською кров'ю і засіяти кістьми, але навряд чи будуть жати на ній. Навряд! Бо вже дядько свій довгожданий наділ побачив, а хлібороба й смертю не відірвеш од землі. Для нього і небо — це, найперше, теж земля, де можна орати, і сіяти, і насаджувати райські сади.

Ще не так давно і на морі, і в холодних екіпажах, і в матроських загонах, з яких мало хто виходив живим, і в партизанських лісах не раз йому гадалося, що якогось погожого, неодмінно сонячного ранку викличуть його, кавалера двох георгіївських хрестів, якісь добрі і вчені люди, дадуть йому на руки грамоту і скажуть:

— Ось тобі, Свириде, за твій піт і кров твоя земля. Бери її і раюй на ній.

А тепер цією доброю і вченою людиною (аж посміхнувся) став у своєму селі він. Грабіжником, злодієм і хриstopродавцем величають його по всіх куркульських закутках і подвір'ях, то перекладиною лякають, то грішми і хлібом підкуповують. Ну, та це діло звичне. От жаль тільки, що грамот на землю нема: за ними сильніше чули б закон і біднота, і куркульня. Був із цим звернувся до повіткому, а там тільки рукою махнули:

— Чудак-чоловік! Де ж паперу на твої грамоти дістати? Бачиш, газети на обгортчному друкуємо, а мандати вистукуємо на другому боці архівів. Чорті-що буває: на другій сторінці наше розпорядження, а з першої на нього царський орел палицею свариться. Дві власті на одному папері вміщуємо...

Багато чого згадалося чоловіку перед своїми найкращими словами. Кожна людина на віку має свої найкращі слова. У когось вони, може, обірвались на дитячому «мамо», а потім життя так пожмакувало, покорчило, що в роті нічого, крім погані, й не ворушилось. У іншого ці слова неждано знайшлися для якоїсь тихої дівчини, яку він у позичених чоботях повів до вінця, а в іншого пришили тільки перед гробовою дошкою, щоб і діти не забули їх до своєї крайньої години.

Свириду Яковлевичу не довелося пролепетати рідній матері свого найкращого слова: день його народження став днем її смерті. Не судилося й дівчині десь під вечірніми зорями розкрити свою душу, уперту, негнучку, бо так трапилося, що не з кохання, а з жалості одружився на молодій удовиці, діждався од неї двох дітей та й поніс її на кладовище, з болем в душі, але без сліз...

І хоч багато книжок прочитав за революцію Свирид Яковлевич, та слова його були прості, звичайні; звичайні для когось, але найкращі для тружеників і мучеників землі, що ліпилися на ослонах і вікнах, на порозі й помості дворянського палацу, зі стін якого підозріливо дивились на них камінні недобиті красуні.

— Товариші, сьогодні повітком затвердив наш розподіл. Тепер ви за всіма законами справжні господарі землі. Чусте, люди?

— Чусмо, Свириде! — неголосно відповіли йому люди, схиляючи голови перед усіма новими законами і землею.

— Ну от...— і слово, зігрівши душу, на якусь хвилю зупинилось у грудях і забилося в них, мов серце.— Завтра, як тільки зійде сонце, почнемо нове межування. Хай кожен приносить на поле свої знаки. Зрозуміло?

І замовк у тиші, наче роздумуючи, а чи зрозуміло йому самому те, що він сказав, бо в цю хвилину і йому хотілося збоку послухати свої слова.

Тишу розривають оплески і схвильований гомін. Тільки Мирон Підпригора пізно спохватився, ляснув раз у долоні, оглянувся: чи думають ще люди плескати і чи не дуже дивляться на нього. І в цей час знадвору обізався голос Кушніра:

— Іди, іди, чоловіче, поки не пізно!

— А ти що, найстарший тутечки? — скрипить чийсь голос, і в цьому скрипі чується погано прихована злоба.

— Який уже не є, а зуби, мов квасолю, вилущу! Тоді не зобиджайся, не зобиджайся на мене!

— Тьху на вашу самшешу породу!

— Плюй собі в борщ!

Отак і перемежувалися буднем найкращі слова Мірошниченка. Він спочатку був нахмурився, а потім усміхнувся: життя є життям. Блідий Степан Кушнір з'являється на порозі, мовчки притуляється до дверних варцабів, і кілька голосів питають його:

— Хто там лазив?

— Столипінський дворянин,— коротко відповідає по-верх селянських голів.

— Варчук?

— Він.

— І що ти йому сказав?

— А що мені з ним говорити? Сказав, що він суча контра і щоб не любувався напими зборами.

— А він тобі що?

— Сказав, що прийшов полюбуватися не зборами, а мною.

— А ти йому що?

— Ну, то я йому порадив прийти завтра на поле і полюбуватися, як я його землю буду міряти. Тоді я гарнішим стану.

— Га-га-га,— гримлять збори, і тільки не сміються Степан та Мирон.

Свирид Яковлевич підіймає над головою велику руку, гомін ущухає.

— Тепер, після смерті нашого Василя, хай земля йому пухом, нам треба вибрати нового голову земельної комісії. Самі знаєте, якого треба чоловіка до такої справи: щоб і землю знав, і до людської душі понятіє було.

— А тобі, Свириде Яковлевичу, заодно не можна бути двома головами? — зашегерявив, підводячись з лави, засушений мов опеньок Полікарп Сергієнко. На його загостреному знизу обличчі межуються і пошана до Мірошніченка, і якась інша, більш потайна думка, яку не так уже й важко розкусити: «Хай всі почесні і всі відповідальності лягають на одного чоловіка. Свиридові така уже фортуна випала: усі ці роки ходити у смертниках, то хоч і жаль його, але хай сам несе свій тяжкий хрест».

— Кого ж будемо обирати? — Мірошніченко одвертається від Полікарпа, і в того відразу жалісніє обличчя: розсердився, гляди, ще й поміняє завтра землю, ткне тобі десь таке невдоб'я, яке можна всунути якомусь багатішому біднякові. Гляди, отак і зробить, бо хоч Мірошніченко і свій чоловік, а все ж начальство і, до того, комуніст. А Сергієнко добре знає, що тепер комуністи на ножах з більшовиками: більшовики хочуть дати біднякам більше землі, а комуністи — менше, їм тільки все в свою комунію подавай.

Сергієнко похапцем кидає погляд по лавах і похапцем думає, кого б це хоч з далекої рідні обрати головою земкомісії, щоб він по-сімейному викраєв кращої земельки.

А в цей час уже лунають голоси і збивають чоловіка в толку:

— Тимофія Горицвіта!

— Степана Кушніра!

— Не треба Кушніра: ще молодий і гарячий!

— Хай ожениється спочатку!

— Та це діло не довге!

— Івана Бондаря!

— Ой людоньки, не вибирайте його! — злякано обіввалася з коридора завзята в усякій роботі Марійка Бондар. Вона обережно винесла з темені поповнілий стан і стала на поріг нетерплячими босими ногами.

— А чого тобі, жінко добра, треба на зборах? Чи, може, вдома печі мало? — обурився Олександр Підпригора:

де ж це видано, щоб на серйозні збори ще й баби телембасились.

— Того самого, Олександр, чого й тобі треба: земельки! — огризнулася Марійка, і навколо її невеликого кібчастого носа затремтіли непримиренні зморшки.

— Без тебе її не дадуть? — покосився Олександр на Марійчин важкий живіт, що неспокійно перегойдував стареньку ֆартушину.

— Дадуть, Олександр, та не стільки, скільки треба. Мій Іван записав, що у нас лише три душі.

— А скільки ж, Марійко, їх у вас? Хіба вже не три? — немало здивувався сам Мірошниченко, який не перший рік приятелює з Іваном Бондарем.

— Свириде Яковлевичу, — засоромлено і докірливо повела головою Марійка і ворухнула для ясності руками під ֆартухом, — ну, хіба ж ви не знаєте, що я вже, пробачте, по бабській часті на восьмому місяці ходжу?

— Та не слухайте гемонську бабу! Вона вам наговорить три мішки гречаної вовни і всі неповні! — гримнув на жінку Іван Бондар. — За сьогодні, за один день, Марійка вже цілий місяць прибавила. Вона, коли б могла, — завтра семимісячне привела, аби тільки землю отримати.

Від дружного сміху затряслися лави, підлога і вікна палацу. Не сміялися тільки недобиті камінні красуні на стінах і застигла Марійка на порозі, обличчя якої мінили рухливі рум'янці сорому й злості. Зараз вона ладна була накинутись на всіх насмішників, приголомшити їх жіночими прокльонами, але краще починати з чоловіка:

— Бачили ви такого безсовісного?! — показала пальцем на Івана. — Це ж не чоловік, а варивода, нудьга і печаль. Він же своїм словом до серця і печінок добереться, а насмішкою не пожаліє ні батька, ні матері, ні старого, ні малого. І не здумайте обирати його, бо так будете мучитися з ним, як я все життя від першого і до останнього дня мучусь.

Марійка враз насправді повірила сама собі, що таки вона з Іваном, а не Іван з нею горює, і правдиві сльози заблищали на її запалих очах. Бо відколи вона пам'ятає себе, усі, усі зобиджають її. Вдома колись її нещадно бив п'яниця батько, на економії не жалувал розбещений пригінчий, бо вечорами втікала від нього, на вулиці з її убогого одягу насміхалися багатіші дівчата, а через те, що

в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів.

То чого б тепер, при новій власті, коли начальством став Свирид, не приписати Іванові ще одну душу? Велике діло, що вона заплаче в колисці сьогодні чи там через якийсь місяць-два? Головне, що вона, Марійка, почувла своє дитя саме в той день, коли в селі знову заговорили про землю. І це здалося жінці небесним знаком: як почувла дитяча душа землю, то вже ніхто її не відбере від мужика. Тому і просьбою, і грозьбою благала і їла Івана, щоб він вписав у списки чотирьох їдців.

Але ніде в світі не було правди. Не було її при панській владі, нема й при мужицькій. Коли б оце Мірошніченкові самому довелося поносити дитя, не задавав би їй дурного питання, а різав би норму як миленький, ще й на гак не поскупився б.

Марійка змахнула сльозу з очей і вдавано тяжко ви-несла свою повноту в темний коридор, щоб і люди бачили, що от-от з'явиться на світ нове життя. Іван спере-сердя аж сплюнув: «Не чортова баба? А скажи, що десь принесли сіль чи гас, бігцем, як шістнадцятка, побіжить», — і прикинув у думці, як вдома відбиватиметься од жінки. Поки він це думає, навколо підіймається густий частокіл рук.

Зітхаючи, підводить руку і Полікарп Сергієнко, хоча й не встиг він просунути когось із своєї, хай самої далекої, рідні. І як він зарані про це не подумав? І хоч тоскно чоловікові, але він завзято голосує за всіх кандидатів, бо хіба вгадаєш, хто з них пройде? То краще бути добрим зі всіма.

Головою земельної комісії майже одноголосно обрали Тимофія Горицвіта, хоч і віднікувався він тим, що грамоти навіть от стілечки не має і що говорити не вміє.

— А тепер вчися, Тимофію, і грамоті, і говорити! — з розмаху ляснув його по плечі немолодий коваль Кирило Іванишин. — Та йди ж, бісів син, людям поклонися за честь, — шарпонував до себе чоловіка за grubілою від огню і заліза рукою.

Ніяково підвівся з ослона високий, суворий Тимофій, ніяково посміхнувся людям сумовитими очима і знову хотів сісти, але Іванишин притримав його:

— Почекай, Тимофію! — і окинув поглядом людей. — Оце б годилося голові земкомісії зараз, для великої

правди, з'їсти грудочку землі. Щоб пам'ятав, на яке діло вибрали його. Чи, може, так повіримо Тимофіїві?

— Повіримо! — першим крикнув Полікарп Сергієнко, щоб знав Горицвіт, хто горою стоїть за нього.

— Тимофій — правдивий чоловік! — залунало навколо, і навіть Марійка Бондар, яка на мить виглянула з коридора, схвально хитнула головою.

— Чуєш, громада землю тобі довірила? То знаєш, як її треба ділити? — упертими очима, в яких, здається, і зараз мерехтять вогники живої кузні, дивиться Іванишин на Горицвіта.

— А так, дядьку, — поволі відповів Тимофій, — щоб і ви ні одної лишньої скиби не получили.

— Вибрав на свою голову! — жартома розвів руками Кирило і перший засміявся, садовлячи біля себе Горицвіта. — Не ждав, бісів сину, такого сорому від тебе.

— Свириде Яковлевичу, а хто ж тепер мені — чи Тимофій, чи ви — зможете, звиняйте, перемінити наділ? — приглушуючи вусами слова, підвівся з ослона Мирон Підпригора.

— Перемінити? — здивувався Мірошниченко. — Навіщо тобі, чоловіче, міняти його?

— Та, — махнув рукою Мирон, — звиняйте, моя баба життя не дає, і чого їй тільки, спитати, потрібно? Мов кліщ, вчепилася за душу, живцем заїдає.

Олександр здивовано і недовірливо подивився на брата, здвигнув плечима, хотів щось сказати, але Мирон жалісним затуманеним поглядом вимолвив мовчання.

— Чого ж твоя жінка ще хоче? — насуплюється Мірошниченко. — То щодня бігала, щоб не забулися про вас, бо ви, мовляв, коло лісу живете, а тепер знову недогода?

— От бачите, яка вона! То, люди добрі, маю собі не жінку, а один характер! І чого вона тільки не хоче! — хитро, манівцями відводить людей від головного, щоб якось роздобрити їх і Мірошниченка. — Баби — це ж ненаситна утроба. Колись моя і на великдень у верзунах ходила. Справив їй святешні чоботи, так вона їх, звиняйте, вже і в будень тягає, і навіть тепер, до снігу, носить. «Жінко добра, — кажу, — побійся бога, коли чоловіка не боїшся, де ж я на тебе взуття настарчуся?» А вона, звиняйте, зноровилася і знає тільки своє: чо-

боти кров гріють. І коли послухати її, то виходить, що й сонце так не гріє, як чоботи. «Ти, може, ще й черевки до чобіт захочеш!» — гримнув на неї. А вона хоч би тобі засумнівалась: «Чом не хочу, але за таким чоловіком лиху трясцю матимеш, а не черевки».

— А може, стара й правду говорить? — засміявся Іван Бондар і з задоволенням почув у коридорі смішок своєї Марійки.

— Черевиків таки вона не діждеться — не велика пані, — пообіцяв Мирон, помічаючи, що збори з співчуттям слухають його, лише Олександр все більше морщиться і покусує уста.

— Про чоботи добре ти розказав, ну, а далі що, Мироне? — допитується Мірошніченко.

— Та що далі, — одразу знітився полісовщик, підходячи до найтяжчого. — Назначили нам землю, спасибі добрим людям, а стара затялася і не хоче брати отієї півдесятини, що від Денисенка відходить.

— А ти ж як?

— Що я можу з нею зробити, як не хоче вона?

— То не беріть, як не хочете! — відрізав Мірошніченко; він зрозумів, куди гне обережний Мирон, якого зараз мовчки підтримував не один бідняк, боячись дукачів.

— А що ж, Свириде Яковлевичу, взамін дасте за цю півдесятинку? — холоне хлібороб, і на западинки його обличчя знову злітають острах і тіні.

— Що взамін дамо? — пригинаючись, наче бажаючи вчепитися в Мирона, єхидно питає Іванишин і різко відповідає: — Дулю з маком! Тремтиш?

Мирон поволі обернувся до коваля, наїжачився і підсік його твердішим словом:

— А ти, чуєш, не дуже сучи мені дулі. Вони мені увесь вік сучилися... І не тремчу я... Хоч воно тепер і подешевшало життя, однак не хочу йти слідом за своїм двоюрідним братом. Осиротів наш рід, то не хочу, щоб моя сім'я сиротіла. Дайте мені, як постраждалому, тільки панську землю.

— Це ти постраждав? — обурився Бондар, схопився з лави, але в цей час у коридорі зітхнула, попереджаючи його, Марійка. Іван Тимофійович хотів підсікти Мирона, що його рідний брат ще й досі в Петлюри людям душу виймає, але згадка про Василя пом'якшила гнів. — Чи

ти, Мироне, совість у лісі з вовками протрубив? Поговори ще, то нічого не дамо.

— Нема, Іване, такого права, і ти на зборах, звиняй, ще не велике цабе,— понуро відрізав полісовщик.— Що, я невгодного чогось хочу? Дасте мені куркульську землю — мене ж першого в лісі шльопнуть. Я ж не в селі живу. А комусь, може, мій шматок і спідручно буде на панський обмінати.

— Хитрун!

— Таких багато знайдеться!

— І скажіть, одразу вину на жінку спихнув, а вона в нього така тиха, що і води не замутисть.

— І я так думав, поки не оженився на ній,— з серцем відказав полісовщик.

Тимофій бридливо подивився на Мирона, поморщився, ткнув його кулаком в спину:

— Чуєш, не канюч, мов каня, серед людей, коли чоловіком хочеш бути. Я поміняюся з тобою.

— Візьмеш, звиняй, Денисенкову землю? — недовіжливо подивився на Горицвіта.

— Та візьму, що ж з тобою робити,— зітхнув Тимофій, збираючи зморшки навколо очей.

— А мені панську дасиш? — іще опасається повірити полісовщик і припадає до рукава Тимофія.

— А яку ж!

— Ой, спасибі, велике спасибі, Тимофію, тобі,— аж вклонився Мирон, і борозенками його повеселілого чола почав розтікаться піт.— Є такі добрі люди у світі. Коли б не моя баба, не марудив би я збори своїми балачками. Думаєш, мені легко таке говорити?

Мирон присів, ніяково подивився на Олександра, перехопив його колючий погляд і, виправдуючись, зашепотів:

— В такому ділі кожний своєї вигоди мусить шукати. А як же інакше? І Тимофій не дарма помінявся зі мною. Він таки хитрий: знає, що панська земля тепер виробилася, гіршою стала, аніж Денисенкова. Ну, а до того ж Тимофій зараз за всю землю в одвіті, то мій шматочок йому, як грішникові зайвий гріх, не поміха. Чи не правду кажу?

— Сам ти грішник смердючий! Чоловік пожалів тебе, а ти зразу жалість до хитрості прирівняв! — різко одвернувся від брата Олександр і аж прикладом берданки стукнув об підлогу.

Мирон закліпав очима, не розуміючи, як можна в такий час забути обережність, на якій тепер викручується селянське життя? Хоч земля є землею, але ж треба й оглядатися на всі боки, та ще як оглядатися! Тільки дива робляться з людьми: десь на вулиці у розмові із ним — ті самі клопоти мучать і їх, а на зборах, дивись, і відхрещуються від нього, начеб він найдурніший. Виходить, ще краще треба крутити мізками, щоб когось перехитрити. А може, тепер і краще прожити, наче тебе хтось мішком прибав з-за вугла?.. Ех, коли б то знаття, яка власть устанеться, тоді б Мирон знав, куди і як повернути голоблі. А що, як насправді цар остався живим і готується з Англії повернутися в Росію? Хоч він і помазаник божий, а краще хай би спокійно лежав у землі, то і йому, Миронові, було б спокійніше на серці.

Страшні думки, і роздуми, і горе за убитим Василем тупим болем підважують і підважують мозок чоловіка, що він і не чує, як Мірошниченко останнім словом підіймає збори.

Коли уже за порогом палацу затихає людський гомін, Свирид Яковлевич гасить каганчик, і в цей час до нього бережно скрадаються чиїсь кроки.

— Свириде Яковлевичу, це я, — шепоче в темряві Марійка Бондар, щоб часом не злякати чоловіка.

— Ну, що ти, Марійко, ще видумала? — ніяковіє Мірошниченко. — Де ж Іван?

— Хай його кат бере! — сердито тріпнула рукою і боляче вдарилася пальцями об ще теплий ослін.

— Ех, баби, баби, та й більш нічого не скажеш... — глибокодумно похитав головою чоловік. — Невже ти забулась, яким колись празником був для тебе Іван?

— А тепер гірше будня став, — спалахнула Марійка. — Чув, як ганьбив мене цей празник на людях?

— Бо чесний він до останньої крихти.

— Усі дурні чесні, — заклекотіло в грудях молодиці. — А що він з тієї чесності має? Десять пальців на руках і ні одної шерстинки в хазяйстві! А я господинею, а не старчихою хочу бути.

— Ну, ходімо на вулицю: побачить хтось — чортзна які брехні підуть селом, — посміхнувся Свирид Яковлевич, знаючи, що зараз нічим не переважиш затяту жінку.

Марійка покійно виходить з палацу і на веранді мало не обіймає Мірошниченка, сама не помічаючи цього:

— Свириде Яковлевичу, ти ж нам як рідний брат, ти ж нам найдорожча людина і найкращий порадник. Нема у нас дорожчої за тебе рідні. То невже, коли власть у твоїх руках, ти не зможеш на моє ненароджене викроїти якусь скибку землі? Хай уже не норма, а якийсь шматочок перепаде! — і сльози хвилювання блищать у її очах, де грає відблиск далеких осінніх зірок.

— Ох, Марійко, не доведеш ти мене до добра,— Мірошниченко прикладає велику руку до чола, а в думках перебирає тривожні години, коли він з партизанського лісу навідувався до Бондарів і ті без нарікання ділили з ним хліб і сіль, сподіваючися на кращі часи. От наче й наступили вони, а він ділить Бондарям таку саму норму, як і тим, що хрестом і матюками відганялись од нього...

— Свириде Яковлевичу,— жалісно потягнула Марійка своє і неждано затихла, прислухаючись до себе, до тієї радості, що обізвалася в ній. Потім схопила руку Мірошниченка і, не стидуючись, приклала до свого живота.— Чуєш, б'ється?

Упертий трепет раз і вдруге пронизав теплом широку долоню Мірошниченка. Нове життя відчувалося під рукою, і йому також треба було землі.

Тепер осінні зорі наливали щастям очі Марійки, м'яко виділялося в темені її покрасивіле обличчя, з якого відразу зійшла за давнена недовіра і настороженість до людей. І це перенесло Мірошниченка до тих років, коли він з надією і опаскою придивлявся до поповнілого стану своєї дружини. І щем далеких літ ожив у грудях чоловіка: здається, він зараз більше любив свою жінку, аніж тоді, коли вона була живою і дикуватими від страху очима стрічала його з чорних лісів — боялася і за нього, і за їхніх дітей.

Притихла Марійка занепокоєно подивилась на Свирида Яковлевича, не знаючи, що робиться з ним і чи варто знову нагадати про своє? Може, сам догадається?

— Життя...— говорить Мірошниченко, дивлячись кудись поверх молодиці, потім бере потріскану Марійчину руку, підносить до своїх уст і цілує її, як діти цілують руку матері.

— Ой, що ти, Свириде,— ніяково шепнула жінка, не так зрозумівши чоловіка.— Що ти, людино дорога.— Їй стало радісно, і страшно, і соромно, мало не так, як у ті вечори, коли до неї почав учащати Іван.

Боже милий, ніхто ще в житті ні разу не поцілував її в руку, навіть власна дочка, і тільки за цю велику жалість вона могла б піти за Свиридом на край землі. А сама аж руками прогонить од себе погані думки: господи, так і пропадає жіноче серце, жалість розтоплює його. А Свирид, тепер зовсім не розуміючи її, говорить те, чого вона так сподівалась ще кілька хвилин тому:

— Ну що ж, Маріє, завтра сама приходи на поле. Не проспи. Я шепну Тимофію Горицвіту, щоб наміряв тобі з пару лишніх кроковок. Більше поки нічим не можу пособити, а далі побачимо... І так уводиш мене в гріх.

Марійка засміялась, заграла очима:

— Не бійся, Свириде, не введу. Це коли б я молодшою була...

— Ну й язик у тебе,— тільки здивовано брови підвів Мірошниченко.— Гляди, Іванові скажу.

— Боюсь я його, як торішнього снігу,— стрепенулась Марійка, і на зібраних устах її заворушилась упертість. От і зрозумій після цього чоловіків: то руку цілує тобі, то святим робиться.

Нахвильоване Марійчине серце враз стає на місце, і так воно, очевидно, краще для баби.

III

Велика вереснева тиша стоїть над землею.

Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями і дозрілими садами пахне ніч. Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину росяне яблуко, проллється шипучим соком на траву, і знову тиша, мов у доброму сні, і знову лапаті соняшники, наче матері, простягають на схід обважнілі руки, на яких спочивають голівки малих, повних дрімливого цвіту соняшників.

І навіть не віриться, що є іще війни на землі, що нелюдська злоба в останніх корчах цідить ріку людської крові, що іще дуже вчені і дуже ненависні люди, мов старці, вимолюють по всіх заграницях і червінці, і зброю, щоб заарканити ними здіблену землю.

Мовчки йдуть вулицями Горлицвіт і Мірошниченко, бо ж ніч така, що й говорити не треба, бо в серці такі думки, що досить глянути один одному у вічі, щоб усе зрозуміти. Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях, і між його доспілими зорями тремтить і осипається на край землі срібний пилок.

Зі шляху обізвалася неголосна доладна пісня, дзвякнуло стремено. На обочині поміж старими липами попасалися нерозсідлані коні, а біля грубого, в два обхвати, дерева сиділо кілька воїнів і задумано виводили не воцяцьку, не похідну, а стару пісню про милого лебедя, що плавав по синьому морю, і про дівчину, яка не дочекалася свого милого лебедонька і тополею стала, щоб хоч вершечком глянути на синє море, на своє кохання.

В далекому полі підвівся пізній місяць, в низині, за городами, по-осінньому тривожились перелітні птахи, а пісня сумувала й сумувала під густим склепінням лип, на яких ще неяскравою порошею починала колихатися місячна доріжка:

Плавай, плавай, лебедоньку,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости гнучка та висока
До самої хмари,—
Спитай бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синє море!
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.

Сум і пристрасне чекання любові бриніло в молодих голосах. Десь на далеких порогах і біля понівечених військовою вишневих садів, десь біля червоних калин і на чорних пожарищах покинули хлопці своїх милих дівчат, посідали на панські і казенні коні, постарішали в боях, добиваючись і до синього моря, і до каламутної Вісли.

В боях забувалася чебрецева ніжність, що народжувалась у степу і лісах біля чужої роботи, де поруч жне пшеницю, чи в'яже золотий сніп, чи гребе сіно соромливе дівча. Але ще з більшою силою оживала ця ніжність у пісні, коли знаходився для неї час.

— Ти дивись, як вірно, — неждано промовив і зітхнув Тимофій, увесь поринувши в пісню.

— Що вірно? Може, торішнє згадав? — Мірошниченкові не раз доводилося від Тимофія несподівано почути таке, що вже й пилом припадало.

— Не торішнє, Свириде, а пісню. Так, наче про всіх нас сказано в ній.

— Що ж тут, чоловіче, сказано про нас? — недовіжливо посміхнувся Мірошниченко.

— А те, що земля і люди поділені теперечки на дві половини. Так і співається: по цьому боці — наша доля, на другому боці — наше горе. Коли вже не буде його?

— Та, може, в цьому році скрутимо його, — дивуючись мові Тимофія, відповів Мірошниченко.

— Швидкий ти дуже, — роздумливо промовив Тимофій.

— Думаєш, не розіб'ємо Петлюри і Врангеля до зими?

— Їх, може, й розіб'ємо. А от коли ми свої задавнені злидні розіб'ємо? Їх рушницею, надійсь, не подолаєш.

— Що правда, то правда, — погодився Мірошниченко. — Плугом їх можна тільки зломити.

— Стій! Хто йде!? — лине з-за дерева різкий окрик.

На шляху виростає насторожена постать козака з лискучим карабіном в руках.

— Свої. Голова комнезаму, а це голова земкомісії.

— Мітингували? — козак опустив карабін, поправив заломлену шапку. — Все про землю?

— Про землю. На банду думаєте?

— А на якого ж дідька. Треба з корінням виривати погані зуби.

— Коли б то...

Місяць все щедріше оббризував сяйвом оброшені дерева і шляхи, чіткіше обрисовувались нерозсідлані коні, а притишені пісні козаків поривались і поривались на далекі дороги, до укляклих вишняків, до червоних калин і чорних пожарищ, де є мати чи батько і вірне кохання. Було в тих піснях і степове озерце, де плавало відеречко три дні під водою, був і сердега бурлак, в якого заболіло тіло ще й голівонька; був і кінь, що клонить голову за козаком, була і дівчина, якій вгортав ноги своєю шапкою козак. Туга віків і надії віків сходились у молодих голосах і слалися старим шляхом, стискаючи і веселячи серце...

— Ніде щиріше не співають, як на війні, — зітхнув Мірошниченко, згадуючи своє лісове партизанське життя.

Біля горицвітівського двору друзі зупинилися, сперлися руками на ворота.

— Ну як, Тимофію, ти? — начеб ні про що і багато про що запитав Свирид.

Смішно сказати, але він мало не як дівчина любив свого Тимофія, тягнувся до цього русявого мовчазного красеня з сумовитими очима. І Тимофій аж тремтів за Свиридом, але ніде й ніколи, навіть за доброю чаркою, не перекинувся й словом про це зі своїм другом. Бувало, підпивши, Свирид похитає головою, стукне кулаком по столі і дасть волю своїм почуттям:

— Ех, Тимофію, і якого біса так мене тягне до тебе, пенька без'язикового?

— Чого? — затремтять округлі кінчики вуст Тимофія. — Напевно, тому, що й за чаркою не перебиваю тебе.

І він таки насправді ніде не перебивав свого товариша, інколи спокійно, а іноді з подивом прислухаючись до його розмови, не сумнівався, що при теперішній власті з Мірошниченка має вийти не менше, як повітове начальство. Тимофія ж не вабило ніяке начальство. Хай хтось навіть в золотій кам'яниці, як жар-птиця, сидить, а він і на це не позавидує. Він хоче бути тільки господарем на землі: орати, сіяти, косити, в'язати, молотити. Буде шматок хліба в руці та чоботи на ногах — от і все його щастя.

На вулиці стугоняють чийсь повільні кроки, постукує палиця, торкаючись сухої дороги. З жовтуватого місячного настою, мов біблейський пророк, випливає сивоголовий і сивобородий батько Тимофія, який живе аж на Зарічці. Старий, побачивши Свирида і сина, мовчки стає проти них, мовчки підіймає палицю і ogrіває нею Тимофія по плечі.

— Ти, анахтемський вилупку, вже в начальство поліз? — бухикає простудженим голосом, розколихуючи хвилясту, як стиглий овес, бороду. — Простим уже не хочеш жити?

— Заставили люди, — спокійно одводить рукою палицю Тимофій. — Добрий вечір, тату.

— Добрий вечір, трясця твоїй матері! — лютує старий. — Ти, може, хочеш уже начальницьке галіхве надіти і хромом їх ззаду попідшивати?

— Господь з вами, тату, нащо мені здалося таке невдобр'я? — дивується син.

— То яким же тоді, без галіхве, начальством будеш? Старшим, куди пошлють?

— Землю буду людям наділяти,— з гідністю відповів батькові Тимофій.

— Він землю буде наділяти? — вигукнув, чи то дивуючись, чи то обурюючись, старий і схрестив руки на палиці. Тепер сивина його бороди якраз колихалася над перехрестям рук.— То не можна було когось знайти старшого чи розумнішого? Ти ж іще пущьверінок у мене.

Тимофій посміхнувся, багатозначно повів очима і одвернув голову від батька, щоб не розсміятися.

— В такому ділі не по старшинству, а по совісті вибирають,— заступився за друга Свирид.

— Коли по совісті — нічого не скажу: мій синаш ніколи, Свириде, в сірка очей не позичав, але молодий він іще до цього діла, земля старіших любить, тих, які не тільки верх, а й глибину її чують.

— Діду, та який він молодий: вашому Тимофійу вже повних тридцять п'ять років.

— Тридцять п'ять, тридцять п'ять! — перекривив старий.— Швидко ви все робите і швидко лічите. Спішите кудись до дідька. А колись у нас не так лічили роки.

— А як же, тату?

Батько вплив у бороду правицю, вона темним звірятком заворушилась на сивині.

— Як? Ніби забувся? Літа були, Тимофійу, тоді збоку, а попереду — чоловік. От коли я повів тебе наймати до Варчуків, там обдивилися, обмацали очима з усіх боків і питають: «Скільки ж років синові?» Я й кажу: «Та вже пастушок». Так і пішов ти до череди. А коли в економію, у строк, од стрітення до Семена, записував тебе, так теж в конторі допитувалися: «Скільки років синові?» — «Та вже погонич», — відказую. І де не питали про твої роки, говорив тільки про те, чого ти по роботі вартий: «Уже й орач» або «Уже й косар». Інший і до сивого волосу доживе, а косарем не годен стати, а ти ще й на вулицю вечорами не заглядав, а на лузі отамана вів. Отака моя всюди метрика була, аж поки тобі й лоба не забрили. А тепер новомодна метрика почалася: не встиг зносити першу пару штанів — і в начальство преться... То що ти собі думаєш, Тимофійу? На легкий хліб перейти?

— Мовчіть, тату, про цей легкий хліб,— невесело відповів Тимофій.— Моє начальство до першого приморозку: розділю землю по правді — і піду за чепігами.

— До першого приморозку? І тут, як у наймах? — з'єхидничав старий; він хоч мав обличчя пророка і у великодню ніч посеред церкви першим починав читати «Діяніє апостолів», але його язика побоювалось мало не все село: умів чоловік і саме святе сказати, і грішним до печінок добратись.

— На вас, тату, як мені здається, нічим не вгодиш! — насупився Тимофій.

— Як це нічим? — одразу скипів старий і войовниче потягнувся до палиці.

— Обрали мене люди начальством — невгодно вам, києм почали нахвалятися.

— Щоб іще вище начальство чув! А то розпаскудишся, як той з повіту, що самогонку трусить.

— А тепер невгодно, що буду начальствувати до перших приморозків.

— І за цей час можна такого наколобродити, що потім в очі людям не поглянеш. Головне, Тимофію, начальство — триматися чепіг. Тоді люди будуть хліб їсти і совість мати. А з галіхве совісті не витрусиш. І не сердься в свої тридцять п'ять років, коли батько говорить,— старий зітхнув і тихіше додав: — Ну, вже тепер тобі, синку, дома ночувати не прийдеться. Земля у нас — тяжке діло: кров'ю пахне. До мене тихцем, щоб лихе око не бачило, приходь. Чуєш?

— Чую, тату, може, до хати зайдемо?

— Е, ні, не буду колошкати твоїх — нехай сплять до світу божого. Як Дмитро? Може, у неділю пришлеш до мене? Треба з пару вуликів зробити.

— Пришлю.

— Мені ж, Тимофію, щось наділиш? Хоча б те, що я тобі відділив, процента не хочу.

— З процентом, та ще й з великим, отримаєте.

— Справді? Це, як батькові, уважити хочеш? — пожвавішало обличчя старого.

— Як і всім.

— Дивись, які щедрі тепер люди стали; глядіть, щоб через цей наділ знову мужицьке тіло від кості не відвалювалось. Як там, Свириде, з поляками і Петлюрою?

— Вже так довоювались, що останні бульки пускають. Поляки миру запросили.

— Не брешеш?

— Та я ж у вас, діду, вчився говорити,— ледве стримує в грудях сміх.

— Тьху на тебе, сучий сину! Вже й мене хочеш таким брехуном зробити, як сам.

Свирид і Тимофій засміялися, а старий з удаваною скорботою потрусив бородою.

— Сміються начальники! — насмішкувато дивиться на друзів старий.— Ну, поговорили, а тепер і додому час. Бувайте здорові,— подає пересновану вибитими жилами руку і несе в місячну даль біблейський сніп своєї сивини. що пахне осіннім зіллям і встояним духом пасіки. Позад себе він чує приглушений регіт — з нього ж, бісові діти, насміхаються.

Старий міцно стукає палицею і з задоволенням чує, як біля воріт затихає сміх. «Начальники! — сам собі дивується, як тепер міняється світ.— Хоча, може, так і треба — усе на землі тримається. Була вона панською — були панські начальники, перейшли до дядьків — давай начальників з нашого брата. От нащо тільки дехто своїм галіхве од людей одрізняється? Ні, нема кращої моди влітку, як полотняні штани».

Старий, поринаючи в свої думки, не помічає, що вже говорить уголос. Є такі люди, які на самоті гомонять лише самі з собою, а старий Горицвіт мав багато щасливішу вдачу: думав про землю — розмовляв із землею, бачив зорі — говорив із ними, ходив біля вуликів — знаходилося слово і для бджіл. І нічого тут дивного не було: усе жило навколо нього і все прислухалось до голосу людини...

Над селом вибілюється місячна повінь, і хоч уже випала роса, але ще випадають запізнілі краплини, від їхнього притоку над головою ремствує підсушена листва ясенів. Від тинів на вулиці лежать укорочені тіні, і в їхніх видовжених щілинах так тремтить місячне сяйво, як на ранкових річках трепещуть золоті табунці рибин.

— Земля найкраще пахне восени,— говорить сам до себе Тимофій. Це одна половина старої горицвітівської вдачі обзивається в ньому, і Мірошниченко не дивується з цього, хоча краще було б, якби Тимофій язика мав такого, як його батько. Жаль, що самому собі Тимофій більше скаже за вечір, аніж людям за рік.

— Кажеш: найкраще земля пахне восени? — пригадує всі пахощі Мірошниченко і глибше вбирає ніздрями повітря. Справді, ранньою весною земля у них пахне тільки відпаром і березовим соком, що йде від лісів, а тепер водно зійшлися настої прив'ялого соку дерев і кадіння укропу, яблуневе пахлля і медвяний повів тютюнових папуш, прісний солод відволоженої кукурудзи і різкий приємний дух чорнобривців. Хоча ні до чого це все, коли тепер не стільки духом землі тішишся, скільки думаєш, щоб не попасти під обріз за цю саму землю.— Ну тебе, Тимофію, до дідька! — сердиться Мірошниченко.— Ти, ніби який чаклун, можеш забити голову всяким зіллям, що про головне забудеш. То завтра, кажеш, на світанку стрічаємось на полі?

— Як зійде сонце.

— Можна сказати, дочекалися свого свята.

— Та ще якого свята! Великодня!

— Де ланцюга на поле візьмеш?

— Я ланцюгом не буду міряти землю,— береться упертими складками довгасте, горбоносе обличчя Тимофія.

— Чому?

— То тільки пани догадалися брати в ланцюги людей і поля, а ми будемо легше міряти, щоб не зобиджати землі. З неї живемо, виходить, жива вона.

— В тебе все живе,— схвально подивився на друга.— Ну, бувай.— Свирид подає руку і по тінях горицвітівських ясенів сторожко прямує додому.

Тимофій ще подивився йому вслід, причинив нахолі, з росою ворота і зупинився серед іскристого, порослого споришем подвір'я. Окутана вишняками і тінями, німує його хата, і тільки на тому вікні, біля якого завжди спить Дмитро, ледь-ледь колишеться місячна дрімота. Ліворуч від катраги темніє клуня, а над нею самотіє лісова груша — єдиний слід того, що й у цьому кутку колись шумів ліс. Вузлаті гілки груші одним краєм повисають над городом, а другим — над клунею, і в тиші час од часу чути, як зі стріхи падають на землю і відскакують до дровітні невеликі тугі плоди.

«Що ж, Тимофію, будемо робити? — за горицвітівською звичкою питає сам себе чоловік.— Воно б уже й спати пора, та чи можна заснути в таку ніч?» Тимофій косує поглядом на хатні двері: чи не почула його Докія, а потім

обережно прямує до катраги. Тут, під ногами, шелестить тонка столярська стружка і пахне свіжообтесаним деревом. «Дмитро щось майстрував»,— з доброю посмішкою бачить в думках свого такого ж мовчазного, як і він, сина.

Тимофій навпомацки знаходить на своїх місцях сокиру, дерев'яний аршин, долото, свідерок і йде до настоббурченої дровітні: хворост на ній зараз схожий на крила якоїсь дивовижної птиці. Чоловік з-під крил дровітні витягає берестовий кряж, який при місяці красується своєю широкою серцевиною. Це єдине дерево на Поділлі, що має червону, як і людина, серцевину. М'ясистий, непере-сохлий бересток легко розколюється на четвертинки, і Тимофій уміло починає витесувати з них ніжки і поперечку для кроковки, якою завтра буде наміряти землю.

З-під сокири, дрібніючи, білим пір'ям осипаються тріски, все тоншають ніжки; вже час і зарубувати їх долотом, і саме тепер Тимофій відчуває, що хтось чужий стежить за його роботою.

Він окидає поглядом подвір'я і вулицю, але ніде нікого, тільки тихо ремствує, перетрушуючи місячні кільця. Листя ясенів, і по стрісі клуні шелестять і ворухаються лісові грушки, їхні терпкі пахоці увесь час оповивають чоловіка.

Тимофій бере долото, злегка сокирою б'є по ньому — робить зарубки, але його вже не покидає неприємне почуття, що за ним хтось слідкує.

Окрім дитинства, все його життя недовірливо сторожили чужі очі. Як пронизав його вперше допитливим поглядом старий Варчук, кладучи ціну новому пастушкові, так і почали його вже стерегти чужі очі, мов пси. Мінялись хазяї, але не мінялися опаска і недовіра, настороженість і зверхність, бридливість і холод, гнів і злоба в тих очах, що завжди нагадували йому: «За що ж ми тобі гроші платим?»

Не раз, наче вжалений, обертався на ці слова, і не раз господарські зіниці здавалися йому холодними роздвоєними монетами: для когось у них знаходився і сміх, і доброта, і пестоці, а його вони вічно кололи одним: «За що ми тобі гроші платим?» А тепер, десь-то, значно більше очей потягнулось до нього з іншим питанням та більшою злобою.

Він перебирає в пам'яті своїх ворогів і тільки зараз ясніше розуміє, наскільки їх збільшилось за цю єдину

ніч, хоча поки що він нічого їм такого й не зробив. Та ненависть, яка оточувала Мірошниченка і Підпригору, тепер з усіх куркульських кам'яниць і хуторів повзла і до його подвір'я.

«Значить, Тимофію, такий тобі талан випав»,— зарубує долотом ту простеньку кроковку, яка найглибшою борозною проорала його життя. Потім бере свідерок і однією рукою вміло ввірчує його в дерево.

Ну, а чужі очі уже впиваються в спину Тимофія. Він повів плечима, мовби струшуючи недобрый погляд, знову оглянувся і по той бік воріт побачив чорну постать. Намить, лише на одну мить затремтів свідерок в руці чоловіка, а потім так само закрутився, осипаючи на землю дерев'яне борошно.

А біля воріт непорушно чатує за ним чорна, роздута, мов обземонок, постать. Так вона кілька днів тому слідкувала і за Василем Підпригорою. Тимофій пригадує слова Ольги, як до них перед нещастям приходив Іван Січкарь і як його нагнав з хати Василь. Невже і тепер сугулуватий Січкарь, наче сич, віщує смерть? Може б, несподівано метнутись до клуні, припасти до току, де лежить ще не млинковане зерно, або скочити в засторонку з сіном? Але горда душа з огидою відкинула ці думки: ще ніколи він не був посміховищем для людей ні в селі, ні на фронті.

Тимофій забиває і заплішує кілочки в кроковку, а пам'ять його з усіх закутків викидає ту основу, на якій, мов павук, тримається Січкарь.

Він не вчепився руками й зубами, як інші дукачі, в орну землю, а заглибився в темні ліси, кладучи їх під гостру сокиру, вивозячи в інші міста і парячи в своїй парні обіддя. В революцію вже не треба було платити за ліс, і він валив його зі всією нещадністю і пожадливістю лісового хижака, а обіддя вміло ховав у нетрях од реквізиції. Коли ж молода влада почала добиратися і до лісу, він з торгів законно купляв ділянку і за могоричі вирубував навколо стільки дерев, що не вмістились би і в п'яти ділянках. Але й цього було мало нахрапистому дукачеві: в безхлібні часи можна було озолотитись на торгівлі продуктами, і Січкарь перевершив усіх місцевих гендлярів.

У ті часи спекулянтським героїзмом було проскочити в місто на торг з парою пудів хліба чи з кошолкою сала

крізь загороджувальні загони і засідки міліції. В темні, безмісячні ночі, мов нечиста сила, пустирями і бездоріжжям прослизали заскорузлі, просалені до самої душі баришники в голодне місто, вивозячи звідти одіж, взуття, золото і торби керенок, горпинок¹, канарейок², австрійських крон і іншого паперового мотлоху, яким потім барвисто обклеювали стіни хат.

Січкара же в ці часи брав у сількомі чи в продагентів законний папірець, що везе продрозверстку, впаковував у мішки з зерном кусні добре просоленого сала і, посвистуючи, спокійно їхав широким шляхом, радо вітався з начальниками загороджувальних загонів, курил з ними самосад і пояснював: раз треба рятувати владу, то і він, як чесний совіцький куркуль, допоможе їй. А потім тихцем збував торговцям хліб і зерном обліплене сало тільки за мануфактуру та дзвінкі гроші.

Січкара ні разу не впіймався на цьому гендлі, але Мірошниченко притиснув його за втаєний у лісах посів. Норовистий дукач навідріз відмовився оплатити утайку і сів за це в губернську тюрму. Одначе і тут зумів краще влаштуватися, ніж інші в'язні: уже в'друге повертається на тижневу відпустку додому.

Ось він підіймає ворота, просовується на подвір'я і, не кваплячись, суне до дровітні своє опасисте тіло. Широкий, пружиною натягнутий картуз колесом височить над головою, фасонно приплюснутий козирок врізається в перенісся.

Тимофій підводиться з землі, в його руці проти місяця блиснула сокира.

— Здоров, Тимофійю.— Січкара зупиняється біля дровітні і посміхається круглим видом, на якому ворухиться чорний пучок бороди, відрощеної в тюрязі.

— Здоров,— придивляється Тимофій до жорстокої посмішки, яка нічого доброго не обіцяє людям. Товсті губи Січкаря блищать, наче смальцем хтось їх помазав, тяжка голова соняшником нагинає плечі ближче до землі.

— Кроковку тешеш? — побавився бородою і ширше розтягнув відстовбурчені уста.

— Ніби не бачиш?

¹ 100 крб. Гроші, випущені Центральною радою. (Тут і далі примітки автора.— *Ред.*)

² 250 крб.— петлюрівські грошові знаки.

— Чого ж, бачу,— на якусь мить смутніє не дуже за-
смагле, з білими монетами вітряних лишайів обличчя Січ-
каря. Він, зітхаючи, відкидає бульдожим носком чобота
якусь тріску, безневинно дивиться Тимофіїві у вічі і го-
ворить, наче продовжуючи свою думку: — Чудно, Тимо-
фіїю, буває на світі: сьогодні чоловік кроковку теше,
а завтра йому домовину витесують.

— Буває,— погоджується Тимофій.— Буває і так: якесь
стерво копає, копає комусь яму, аж з шкури вилузується,
а в цій же ямі й загрибають його шкуру.

— І так буває,— сміється Січкарь.— Навіть копати яму
треба з толком, головою думаючи.— І, наче нічого не
знаючи, питає: — Своє поле маєш переміряти цією кро-
ковкою?

— Ні, доміряти до свого.

Це пересмикнуло плечі Січкаря, змило з обличчя решт-
ки сміху. Він по-котячи примружив очі і щілинами їх
гостро поглянув на Тимофія:

— Пусте діло затіяв, чоловіче, пусте і небезпечне.

— Того й прийшов до мене?

Січкарь зітхнув:

— Прийшов, бо жаль, Тимофіїю, тебе.

— З сьогоднішньої ночі почав жаліти мене?

— Таки з сьогоднішньої,— веселіє Січкарь.— Не думав,
що такий сумірний чоловік захоче вилазити наверх при
непевній власті.

— Не подобається тобі наша власть? — починає все-редині кипіти Горицвіт, але на обличчі його повний спокій.

— А що ж у ній може подобатись? Колись я за дві сотні череду худоби купував, а тепер паршиве яйце у місті коштує двісті карбованців, бо твої більшовики ви-йняли з грошей золоту душу, а залишили тільки паперову. А що таке власть без грошей і харчів? Полова! Дмух-нув — і нема!

— Щось погано ви дмухаєте, — вперше посміхнувся Тимофій і кинув сокиру на дровітню; коли що, він і руками передавить Січкаря, в якого тепер більше жиру, аніж сили. Але навряд щоб тепер із ним зчепився Січкаря. І чує, як щось противно млостить і млостить у грудях.

Січкаря примічає бридливі складки біля вуст Горицвіта, знову починає посміхатися і говорить, наче в жарт:

— Хорошу, Тимофію, витесав кроковку. Продай мені її. Красну ціну заплачу, — ніжно потер пальцями відстов-бурчену кишеню.

— Підкуплюєш? — в Горицвіта підіймаються над пере-ніссям брови, ширшають очі, наливаючись місячним сьй-вом.

— Ні, вперше купую товар з твоїх рук. Колись ти в мене обіддя, колеса з батьком діставав, то можу я в тебе кроковку купити? За найкращий ясеновий круг коліс із осями й драбиняком ти мені платив десять карбованців і морщився, а я тобі за цю мізерію заплачу аж десять тисяч, правда, совіцькими. — Він з усмішечкою витягнув з кишені перев'язану мотузочком пачку грошей, підкинув її вгору, зловив і на мигах показав: бери, мовляв.

«Не треба», — так само руками відповів Тимофій.

От і прийшли до нього вперше багатирські гроші. То, бувало, не раз доводилося правити зароблене біля чужого порога, а це незароблена плата сама приходить у двір.

— Не хочеш? — дивується Січкаря. — Можу ще наба-вити, я чоловік не скупий, — виважує пачку на руці.

— Хитро придумано, Іване.

— Що ж тут хитрого? — невинно здвигує плечима. — Тільки й того торгу, що кроковку понесу додому.

— Понесеш кроковку, а своїм скажеш: купив мою душу? — розглядає врзані в обличчя дукача білі монети лишаїв.

— На євангеліє руку покладу: ніхто й слова не почує про тебе. Що було між нами — і в могилу піде! — зми-

вається гра з Січкаревого обличчя, і він уже ладен усім запевнити і зарятувати Ґорицвіта.

— Нікому і ніде не скажеш? — допитується Тимофій.

— Навіть на страшному суді, — урочисто підносить вгору руку з грішми.

— Спасибі й за це.

— Молодець, Тимофійу, — з почуттям говорить Січкакар. — Молодець! Я так і знав, що з тобою можна по-людськи порозумітись. Хіба в тебе дві голови на плечах, щоб ризикувати однією! — і він вдарив по кроковці ногою.

Вона, біліючи дівочою чистотою, підвелася вгору, і Тимофій перехопив її на льоту.

— Ну от, Іване, наче й поговорили. Можна й додому розходитись. Коли тобі в тюрму?

— Післязавтра.

— Погано там?

— Не з медом, але за гроші все можна дістати.

— То знаєш, дарую тобі оці десять тисяч карбованців: бери мою кроковку задурно.

— Нащо вона мені? — засміявся Січкакар. — То тільки зачіпка до розговору була. Знаєш, я пошуткувати люблю.

— Вольному воля, Іване. А я думав, ти насправді візьмеш кроковку, а я собі другу витешу.

— Як другу? — насторожується Січкакар. — Ти, чоловіче, жартуєш чи насміхаєшся?

— Хіба мені тяжко витесати другу? — Тепер уже Тимофій безневинними очима дивиться на Івана, і той ще не розуміє, хто ж кого перехитрив. Здивування, недовіра, обурення тіпаються в усіх зморшках м'ясистого обличчя і чола.

— То ти завтра-таки думаєш міряти землю?

— А як же інакше? — насмішкувато дивується Тимофій. — Про це у нас не було розговору.

— Смієшся? — раптом скаженіє Січкакар і люто втискає гроші в кишеню. — Гляди, щоб на кутні не засміявся. Ти знаєш, із ким шуткуєш? — і навіть білі монети лишаїв наливаються кров'ю. — Чи ти не догадуєшся, з ким шуткуєш?

— Догадуюсь, Іване, — випростався всім тілом, і Січкакар якомсь одразу поменшав проти нього.

— Думаєш, зі мною одним? — жмакує гроші в кишені, що аж тріщить вона.

— Чого ти мене страхаєш тими, хто за твоєю гендлярською спиною стоїть? Ти думаєш, із них вилупиться нова власть? Тоді ти більший дурень, аніж я думав. Поторгувавсь, а тепер поганяй із двору, — не сердячись на обличчі, Тимофій рукою показує на ворота.

Але Січкарь сичить йому в обличчя:

— Скажи, який чесний! Він гроші не хоче брати! А землю нашу береш?! То краще захворій завтра, Тимофійу! Чуєш, захворій!

— Ні, завтра ти захворієш! — в плечі випроводжає Січкаря, який аж шкварчить від люті.

— Захворій, Тимофійу! Краще тобі буде! — страхає востаннє з-за воріт, а повеселілий Тимофій махає йому рукою. Посеред вулиці Січкарь заточився, про всякий випадок вдаючи з себе п'яного, загорланив:

Комнезам, комнезам —
Превелике звання.
Надіває галіхве,
Іде на собрання.

Знову затихає подвір'я, знову падають на землю грушки. Ось одна підкотилася до самих ніг. Тимофій в задумі нахиляється над нею, витирає її полою свитки, і от уже на його руці красується, мов із сонця вилитий, невеличкий золотистий плід. Він розкушує його: холодний терпкий сік освіжає уста, до піднебіння пристають дрібні насінинки.

Тиша, задума і місячне сяйво облягають чоловіка. Він бережно ставить біля брами кроковку, для чогось перелазить парканчик, що веде в садок та на город. Деревя і зілля пощипують його руки россою, накривають своїми тінями. Зупинившись біля великого соняшника, оглядає свою дідизну, а потім і всю землю, що дримає в місячному мареві і навіть крізь сон дослухається до чогось.

Над городами безшумно пролетів пугач, на мить його тупі крила врізались у місяць, потьмарили його і почали зменшуватися на тлі розкуйовдженої хмарини. Округле, мов снаряд, тіло хижої птиці чогось нагадало Тимофійу Січкаря, в душі прокинулись огида і невижиті забобони, які завжди нагадують, що пугач — вісник нещастя. Навіть рукою махнув чоловік, відганяючи від себе поганій непотріб.

Враз Тимофій почув, як забряжчали ворота. Погладивши рукою соняшника, він підходить до парканчика і одразу ясніє: на подвір'ї біля ясена зупинився його син, біля нього стоїть якийсь клунок. Незвична ніжність прокидається в нього до сина, вона схожа до тієї щасливої хвили, коли він довідався про його народження. Тоді Тимофій посадив у своєму дворі не одного, а три ясени: надіявся, що в нього буде троє синів. Але роки, злидні і війна порвали його надії, і тільки нагадували про них своїм шумом три ясени. Згодом, коли, зіп'явшись на носочки, піднялися деревця над його подвір'ям, вони стали здаватися йому близькими і живими. Він і в окопах бачив їх поруч з дружиною, сином, батьком.

І ось зараз Тимофій подумав, що не дарма-таки він садив три ясени: ще мають бути в нього діти. Може, трохи совісно буде перед Дмитром, але ж він, Тимофій, не винен, що тільки в одній армії прослужив, мов мідний котелок, мало не сім років. А до цього... Та що там казати — підросте, сам знатиме людяність.

Він підходить до сина, який, спочиваючи, сперся спиною на ясен.

— У вітряку був, Дмитре?

— У вітряку. Мама послала трохи пшениці вмолати.

— Пшениці? — здивувався Тимофій. — Це що: в неділю — великдень?

Дмитро поправив хвилястий запітнілий чуб, посміхнувся:

— Наша мама і великодня так не чекала, як землі. Вже наперед прикидає, де і що засіє. Я інколи для жарту щось не по її скажу — страх як починає сердитись і знову вголос засіває на тому наділі, що має отримати.

— А ти ж не сієш в думках?

— Теж і сію, і саджу, — споважніло горбоносе обличчя.

— То сій і сади, сину, бо наше ремесло — леміш і чересло, — охопив рукою ще м'якуваті плечі Дмитра, пригорнув до себе, струсонув.

Син здивовано подивився на батька і тільки й промовив:

— Ги!

— От тобі й «ги», — перекривив батько. — Неси вже свої паски в комору.

Дмитро підкинув мішечок на плечі, а Тимофій, посміхаючись своїм думкам, іде до хати, обережно відчиняє двері. Сяйво од вікна освічує чорнокосу голову Докії, яка тихенько припала щогою до руки. Докія крізь сон почула шерех, зашелестіла соломою, одразу скочила на долівку, солодко потягнулася, знову сіла на ліжко, не в силі розтулити сплетених вій.

— Тимофію, це ти?

— Я, Докіє. Спи, спи.

І дружина припадає до подушки, борючись зі сном.

— Що там?..

— Де це? — з насмішкою торкається рукою до її оголених колін.

— Ну там... На зборах! — за одвічною жіночою звичкою навіть крізь сон поправила сорочку на колінах.

— Нічого такого. Спи.

— Земля..

— Земля,— зітхнув.— Спи...

І вона покійно, як дитя, засинає і в сні бачить ті самі поля, які сняться їй мало не щодночі.

IV

На перехресті брати мовчки, навіть не простягаючи один одному руки, розходяться по домівках. Їм після сьогоднішніх зборів стільки треба сказати один одному, що краще не говорити. Олександр лютує в душі, обзиває брата усякими словами, а Мирон одночасно чує свою провину і хоче застерегти молодшого, що тепер треба обережніше жити між людьми. Буря дуби на цурпалки трощить, а травичку тільки нагинає. Тому й не спіши, Олександрє, поперед батька в пекло. Як дасть бог, встигнеш підняти голову догори і тоді, коли над нею кулі не свистатимуть.

На шляху затихають кроки Олександра, а Мирон прямує до свого лісового закута, де біля ставочка, отороченого подвійною рамою з очерету та кущів, стоїть його нова охайна хата. Згадка про неї і веселить, і тривожить працьовитого чоловіка: таки поставив, як хотів, своє гніздо: щоб і синя вода коло нього була, щоб і вулики дере-

в'яними шапками красувалися перед господарем, щоб і ліс радував око. Але тепер він більше лякає чоловіка: яка тільки погань не шукає притулку в лісах. Та все норовлять об'їсти, обпити, обікрасти тебе. Виносиш їм останній хліб, а за душу тремтиш, щоб, шуткуючи, не розміняли її. Навіки запам'яталося, як однієї ночі прийшли до нього два бандити. Їли ж вони, як у прірву пхали, потім узяли увесь випечений хліб, обтовчене пшоно, сіль у вузлику, гладущик меду, і, вже прощаючись, один із них сказав на порозі:

— Славний ти хазяїн, то треба вбити тебе,— і почав спокійно здійсмати з плеча обріз.

І вбив би, та жінка кинулась йому в ноги, називаючи його милостивцем і синочком. Тоді бандит щось подумав і вистрілив у вулик. За плотом задзвеніли потривожені бджоли і почали вночі вилітати з покаліченого житла.

Згадавши про це і скільки-то хліба пішло в чужі забруднені руки, Мирон зажурився, замуликав сумну пісеньку і зразу ж перелякався: а що, коли його приймуть за якогось активіста і бабахнуть із втинка? І знову подумав, що не вистачить у нього хліба й до посту. Треба, щоб жінка підмішувала в муку перемелене кукурудзиння.

З бічної вулички виразно почулися чиїсь голоси. Мирон хотів обійти їх стороною, але ж пізнав шекеряння Полікарпа Сергієнка і повільну мову Семена Побережного, який живе над самим Бугом. Сперлись дядьки на тин і знову ж таки гомонять про землю і політику.

— Нема, нема порядку, Полікарпе,— зітхнув Побережний, вибиваючи кресалом вогонь.

— Таки нема,— охоче погоджується Полікарп, який вдячний вже за те Побережному, що той розмовляє з ним, як з рівнею, а так не часто з ним розмовляють люди, хоча побрехеньки його слухають з охотою.

— Вже і землю, можна сказати, наче в руках тримаєш, та не відаєш, чи не вислизне вона, як в'юн,— хмуриться літній рибалка і починає роздмухувати вогник.

— Ще й як може вислизнути,— гнеться над тином худий, наче смик, Полікарп,— він прикурив од губки, видно, затягнувся, і кашель глухо обізвався в його просушених і прокурених грудях.

— Кругом же бандити, кругом. Як не Гальчевський, то Шепель, як не Шепель, так хтось з кумпанії «гоп, ку-

мо, не журися»¹ вирветься, і все на безголов'я наше. Нема тієї строгості, того порядку, що при царі був.

— Еге, далеко до нього,— так само охоче підтакує Полікарп і неждано випалює: — Це коли б цар був з більшовиками замирився, то кругом був би порядок. Цар, собі мислю, царював би в своєму кришталевому палаці, а більшовики землю б людям нарізали. І тоді було б наше господарство на увесь світ.

— Ну й скажеш ти, Полікарпе,— безнадійно махнув рукою Побережний і затягнувся цигаркою.

«А може, щось і вийшло би з цього»,— задумався на мить Мирон, обережно йдучи далі, але згадав, який Полікарп лепетун, то й собі рукою махнув. А що нема порядку — сам бог з неба видить. Ну, наклали на мужика хліб, хай і так, але нехай уже тоді він має захист від власті, нехай не грабують його всі, кому не лінь. Бо, виходить, платиш не одну, а три продрозверстки. А до того — ніде поганенької залізяки не достанеш, до гасу і солі не купишся. От чересло, як життя, потрібне до плужка, а він замість нього ладнає австрійського багнета. Але для чого вже тривожити кості помазаника божого — хай лежить собі в землі, не чіпає людей, то й люди його не зачеплять.

Збоку під шопчиною щось заворушилося. Мирон злякано присів побіля тину. Зовсім недалеко обіззався дівочий голос:

— Чуєш, не балуйсь!

— Та хіба я що? — зламуючись, дивується басок.

— Нічого. Заховай руки.

— Вічно від тебе тільки це й чуєш.

«Чорти, і революції нема на них!» — сміливішає Мирон, випростується і навіть лізе в кишеню за кресалом. Але краще дома закурити.

Край села за містком, де завжди, окрім зими, ночує луна, спадає в яроч вузенька вуличка. Вона вибігає до рядочка верб, і тут її перехоплюють ворота. Трохи далі за ними починається Миронова садиба.

Ось і місяць заблищав у його джерельному, вічно холодному ставку. Як і завжди, за прибережним вітерцем повертається листя очерету, як і завжди, не сумуючи, весело дзюрчить нижче ставка невтомний струмок. Під його

¹ Так на Поділлі звали махновців.

щебетання прокидається і засинає Мирон, а коли десь доводиться відлучитись на день-два, відчуває, що чогось не вистачає йому.

Він ступає на крихітну, затінену вербами гребельку, що відділяє ставок від струмка, і аж здригається: за кущами ліщини стоїть Варчукова бричка, а на лискучих спинах вороних грають місячні смуги. З-за коней підводяться сухий, чорний, мов циган, Варчук і широкоплечий, оторочений волохатим колесом волосся Ларіон Денисенко.

Вони мовчки ждуть, поки Мирон підійде до них. І він таки йде до них, мов до вбивців. Чого лишень треба їм од його душі, яка тільки одного спокою бажає. Але де тепер той спокій на землі?

— Довго ви ораторствуете, Мироне.— Варчук подає вузьку руку, похитує клинцюватою головою.

— Нема хліба, нема сала, тільки збори та вистави.— Денисенко прямо з Варчукової руки перехоплює Миранову.— Що там? — гойднув, наче колесом, головою в бік села.

На ставку спросоння кахикнула качка і налякала всіх трьох. Денисенко потягнувся рукою до кишені, а Мирон підвів пучку до спітнілого від переляку чола.

— Ви скоро й своїй тіні будете страхатися,— презирливо скривив тонкі уста Сафрон Варчук.

На плескату обличчі Денисенка пробігає невдоволення:

— Помовч, Сафроне, зі своєю хоробрістю. Тепер не знаєш, з якого боку погібелі чекати. Що ж там на зборах, Мироне, слухали-ухвалили?

— Ет, і не питайте,— безнадійно трусонув пальцями лівої руки й опустив голову під вагою чотирьох насторожених очей.

— Не відмовились дядьки від нашої землі? — підходить Сафрон до полісовщика.

— Тільки я один одмовився,— вперше додивляється, що великий, згорблений зразу ж біля надбрів'я ніс Сафрона одним кінцем вростає у суцільну лінію брів, а другим — у смолисті вуса.

— Тільки ти один? — дивується і хмурніє Сафрон і недовірко дивиться на полісовщика: чи не обманює?

А Мирон, не знати чому, починає поспіхом оправдуватися перед ним:

— Коли я відмовився, звиняйте, від землі Ларіона, тільки панської захотів, позаду ще обізвався кілька голосів, але Мірошниченко приглушив їх.

— Як же він приглушив? Може, не по закону? — бажає вчепитись хоч за якусь ниточку, а Миронові знову стає страшно: чи не продав Мірошниченка.

— Та ні, він їх приглушив мною, сказав: «Не хочеш брати землю Ларіона — не бери, а іншої не дамо». Цим

не тільки приглушиш, а й доб'єш дядька, — прорвалося непотрібне слово.

— Його й трясцею не доб'єш! — блиснув сповненим ненависті оком Сафрон. — Завтра мають ділити?

— Завтра.

— Що ж, може, й потішаться на кілька днів нашою землею. А ти, Мироне, тримайся свого, то не пропадеш. Живи, — вдарив полісовщика кістлявою рукою по плечі, наче дозволяючи йому жити на світі.

Денисенко, горблячись, важко пішов до брички, витягнув звідти пошивку, поперед себе поніс до полісовщика, зітхнув:

— Бери, Мироне, гостинець. Знаю, сутужно в тебе з хлібом. Набрав тобі трохи святого зерна, — журичись, простягає пошивку.

— Обійдусь, Ларіоне, без нього, — кривиться обличчя в чоловіка.

— Не обійдешся, знаю твої достатки! — всунув дарунок в руки полісовщика.

Мирон розгублено підхоплює пошивку знизу, і вона, мов чужий живіт і мов чужий гріх, приростає до його тіла.

Варчук і Денисенко, стиха перемовляючись, вилазять на бричку, вороні, граючи місячними плямами, розкішно і дзвінко перебирають ногами деревини на гребельці і від приторку віжок беруть розмашисту рись. В очах полісовщика, який розгублено стоїть біля ставу, нестерпно блищать в'їжджені, оббризкані росοю шини. На лісовій дорозі зникає бричка з двома темними постатями, а біля гребельки залишається самотня людина зі своїми нелегкими думами і чужим зерном; воно здається їй гірше краденого, дарма що ніхто й не знатиме про нього, навіть рідний брат.

На ставку з хлюпотом скидається риба, тихі круги, погойдуючись, ідуть і йдуть до самих берегів і зникають біля коріння дерев, а от для думок нема такої затишної схованки: все мучать вони чоловіка.

Мирон кладе пошивку на землю, розшморгує зав'язку і в горловинку засовує руку. По одному доторку пізнає, що зерно не перевіяне. Ось він підносить повну жменю до очей. Вітерець, бавлячись, зриває з руки полову, і червоні, мов коралі, зерна пшениці то беруться сяйвом, то гаснуть під рухливими тінями верб.

На його руці лежить та сама пшеничка, яку він давно хотів виміняти в Ларіона на посів, але той правив за неї, мов за рідного батька. А тепер сам привіз до нього. Мирон сумовито оглянувся і, не жаліючи, сійнув зерно у ставок, воно зашипіло на воді і, мов данина невідомому богу, полегшило душу чоловікові. Він підіймає пошивку, іде до комори, відчиняє її і з плеча висипає зерно у темне з глухуватим гомоном всипище. А в цей час на нього з презирством наплявають сірі, непримиренні очі Мірошниченка. Полісовщик в думках оправдується перед ними: нічого, зовсім нічого такого не сказав ні Денисенку, ні Варчуку.

Мирон завжди, коли всипав у засік своє зерно, зупинявся перед ним, перебирав його рукою, а це одвернувся від нього і швидше закрив комору.

В хаті, розкидавшись, спить дочка, а налякана жінка й тепер ночує в комірчині. Від столу пахне смажена риба,

яку ятерами виловлює його Василюк. Одначе зараз не до їжі чоловікові. Скидає шапку, чоботи, катанку і, залишившись перед образами в усьому полотняному, кладе на себе широкий хрест і ревно шепоче:

— Хрестом охрещаюсь, з хрестом спати лягаю, хрест при мені, при моєму сні. Пречиста в головах, янголи по боках, стережіть душі до півночі, а з півночі до світа, а од світа до нині, а від нині до віка.

Але ні пречиста в головах, ні янголи при боках не принесли спокою цієї ночі.

V

З Кам'янця-Подільського — останньої резиденції «головного отамана військ України» Симона Петлюри — крізь лінію фронту пробиралися підполковник політичного відділу Кіндрат Погиба і сотник Данило Підпригора. Одягнуті в приношені селянські свитки, з косами за плечима, вони під виглядом заробітчан поверталися з Молдови. Навіть заради обережності і тютюн в кисетах був молдавський.

Правда, Погибі пропонували взяти в дорогу ще й отруєні цигарки — може, когось і доведеться тихцем відправити на той світ, — але в досвідченого підполковника іронічно зібралися складки навколо рудих, як тютюн, очей і повеселіло кавуновидне, завжди насурмонене обличчя:

— Візьму лишень тоді, коли, не дай бог, доведеться надовго в Совдепії працювати. А зараз моя місія далеко простіша.

У військовому міністерстві Погибу знали як сміливого вояку і здібного штабіста. Похмурий і зосереджений, він не губив голови у боях і не совав її в дрібні авантюри, сидячи у штабі, де він, здається, раніше самого Петлюри розкусив далекоюжний приціл австрійського архікнязя Вільгельма Габсбурга.

Коли вузькотілий нащадок ерцгерцога Карла-Стефана з румунського полону вдруге потрапив на Україну, головний отаман зустрів його з розкритими обіймами і своїм наказом переродив ротмістра Вільгельма Габсбурга в полковника української служби Василя Вишиваного. Звичайно, після Бреста, коли і німці, і австрійці мало не

лобами стукнулись, вириваючи з уснерівської делегації шматки України, можна було ротмістра зробити не тільки полковником, але й генералом, однак треба було й подумати, чому так архікнязь вподобав Україну, чому так загравав у своїй вишиванці з «січовими стрільцями», чому, доклавши немало зусиль, вивчаючи українську мову, почав друкувати у Відні поганенькі українські вірші.

Не вінок поета, а корону українського королівства мріяв надіти на свою голову нащадок ерцгерцога. Бавлячись невеликим трикутником вусиків, не раз він, коли був у доброму гуморі, любив повторювати:

— Якщо вугілля — король, а пшениця — королева, то Україна — королівський трон.

Так, для нього Україна була тільки тронем, на який він сподівався опустити свій підгонистий зад, і невже цього хоч нюхом не вловлював честолюбивий головний отаман, який не міг уявити України без свого одноособового проводу?

Хоча Погиба й недолюблював метушливого, падкого до авантур і парадів Петлюру, а всі свої надії покладав на Юрка Тютюнника, однак восени 1919 року якось натякнув головному отаману про потаємні думки ново-спеченого провідника політичного відділу. В головного нижче припухлих уст ображено затіпалися дві складки.

Він, ніби схлискуючи, вдихнув повітря і зразу ж, за виробленою звичкою, артистично підвів руку і потягнувся нею до коміра, оздобленого тризубцями і квітами. Здається, у відзнаках влади він шукав нового рішення, і хоча за паном отаманом стежила тільки одна людина, він і перед нею позував, не розуміючи грані між великим і смішним.

А смішним для Погиби він уже став у осінні дні вісімнадцятого року, на підступах до столиці. Коли петлюрівці вигнали з Києва Скоропадського, то сам головний отаман ще п'ять днів не їхав до столиці, керуючи іншою операцією: його господарники обдирали зі спальних вагонів червоне й зелене сукно і шили з нього для Петлюри й штабу козацькі шлики. Без них полководець не міг в'їхати в столицю...

— Спасибі, пане підполковнику. Розберусь,— втомленими, обліпленими синьожилими повіками очима показав на двері й тією рукою, що обмацувала отаманські відзнаки, натиснув на потаємний дзвінок.

Але в цей час назріли такі події, що, очевидно, головному отаману було не до королівських мрій Вишиваного. Начальний вождь Української галицької армії Микола Тарнавський за таємним наказом диктатора Петрушевича підписав умову між галицьким командуванням і Добровольчою армією Денікіна. Українська галицька армія, що на кілька місяців продовжила агонію розбитого весною тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року головного отамана, тепер кидалася в обійми того ворога, який незрозуміло чому вважав Петлюру за більшовика. Петрушевичу легше було приймати з рук Денікіна галицьке губернаторство у складі «єдиної, неділимої», ніж пристати на угоду Пілсудським, яку вже таємно від Петрушевича готували петлюрівські дипломати.

І в ці осінні дні в Кам'янці-Подільському, де з червня осіло два «українські» уряди, тиха ненависть між двома царками переросла в нещадну гризню між Директорією і проводом Західноукраїнської народної республіки. В той час, коли тиф нещадно косив петлюрівців і «січових стрільців», коли розкладався фронт, а міністри знімали з нього воїнів для евакуації за кордон награбованого ними майна, в Кам'янці-Подільському точилася запекла боротьба і йшов торг за владу, за те, кому правити Україною

і якому катові краще служити. На останньому об'єднаному засіданні міністрів, що відбувалося в диктатора Петрушевича, був присутній лише один міністр УНР, і недарма доктор Макух їдко відзначив, що на раді міністрів виступило вісімнадцять діловодів, бо міністри повтікали з України з рідним майном.

Але і в таку годину, коли два уряди володіли двома неповними губерніями, між Директорією і ЗУНР не було досягнуто угоди. Старий адвокат, який несподівано став диктатором, уміло зваливши вину за підписання угоди на Тарнавського, навіть для проформи заарештувавши його, спробував широким жестом втихомирити суперечки:

— Для історії нам треба вмирати разом!

Він вірив, що історія уже невіддільна від нього, як вірив і в те, що вона зі своїх сторінок виблює корсіканця з Кобеляк, як тихцем величали Симона Петлюру.

— Для історії нам треба вмирати разом! — повторив ще раз, трагічно піднісши руки до чорних, очевидно нафарбованих, вусів.

Але й перед смертю диктатор поставив чотири вимоги перед Директорією: в Директорію прийняти одного галичанина. Петлюрі залишити почесний титул головного отамана, але усунути його від оперативних завдань, змінити кабінет і віддати галичанам портфель міністра фінансів.

Рештки уряду Української народної республіки відмовили Петрушевичу в його домаганнях, бо де ж це видано, щоб Петлюра міг хоч на вершок обмежити свою отаманську владу! П'ятнадцятого листопада Петрушевич зі своїм урядом таємно тікає з Кам'янця-Подільського, а головний отаман напризволяще залишає рештки своєї армії і з кількома міністрами та скарбницею поспішає до Проскурова. Але дорогою довелося кинути навіть скарбницю й на возі добиратися до Любара, а звідси від своїх же отаманів тікати до поляків.

В ці листопадові дні, коли Петлюра кинувся до Пільсудського, втікав до Австрії і претендент на українську корону. Він уже більше не з'явився до головного отамана, коли той повернувся на Україну з тими спільниками, яким нещодавно погрожував словами генія: «Кари ляхам, кари!»

За два роки циганської служби в головного отамана Погиба вже по-справжньому й не знав: хто ж заслуговує

кари. Вчорашні вороги робилися спільниками, вчорашні спільники ставали лютими ворогами, орієнтації Петлюри мінялись, як вітер навесні, і за це сповна платилося кров'ю, й хлібом, і возами грошей, що друкувалися в Берліні і Кам'янці.

Нелегкі роздуми не раз тривожили душу Погиби, і найбільше лякало те, що з кожним днем він все більше віддалявся від золотих долин свого життя і від своєї України. Він теж міг би давно сидіти за кордоном, але після втечі Петлюри до Пілсудського пішов з Омеляновичем-Павленком і Тютюнником у тяжкий зимовий похід, щоб тільки бути на Україні. Бився з денікінцями і червоними, відлежував тиф у хуторян і весною двадцятого року з болем у серці отримував од поляків для своїх козаків недоношене фантя колишньої австрійської армії. Оце і все, що заслужили його голодні, обдерті і завошивілі воїни. Правда, вони ще з подивом побачили генеральські відзнаки, нашиті новими союзниками отаману Омеляновичу-Павленку, і, ремствуючи на все, стали в австрійських недоносках на правому фланзі Шостої польської армії.

І хоч Петлюра за рештки своєї влади продав Пілсудському Галичину, Холмщину, Волинь і Полісся, але доводилося триматись за нього: за цих два кривавих роки його мотузочок до самого краю вився з мотузочком головного отамана. Цей мотузочок, здається, стане петлею, якщо Врангель не відтягне ще більші частини червоних з польського фронту.

Погиба, поклавши голову на сіно, лежить у дядьківській клуні, крізь щілину дивиться на попелясте байдуже небо, воно саме коло землі стелиться хмарами на ніч, а за цими осінніми хмарами лежить уже інша земля, до якої він має сьогодні пробитися.

Городами, подзвонюючи вуздечками, проходять два літніх селянини. В одного з них червоніє свіжорозсічена губа, на сизій, мов туман, бороді видно сліди присохлої крові.

— Берегли, берегли — і на тобі оказію, — сам до себе говорить другий, низькорослий, схожий на вивернутий з землі пень. — Хет, чорти б їхню маму мордували...

— Тепер хоч сам на себе цю зброю натягуй, — потряс вуздечкою сивобородий і раптом, як людина, яка пусти-

лась берега, викидає з глибини грудей: — Господи, хоч би вже червоні прийшли! Змилюється, господи!

— Хет! — махнув корчуватою рукою низькорослий. — Всяка власть мужику на погибель. А червоні продрозверстку накладають.

— Зате землю дають!

— Хет, кому дають, а в кого й відрізають.

— У нас не відріжуть.

«Сволоцюги! — втомлено лає в душі селян Погиба. — За них кров проливаєш, а вони задрипаної шкапи жаліють».

Але за тією шкапою перед підполковником на мить розкривається селянське животіння цих часів. Мордований, обідраний скороминучими владами, отаманами і різними батьками, без гасу, без солі, без сірників, без взуття, в грубій полотняній одежі стояв той дядько на шляхах історії і болючими очима дивився тільки на землю. А поруч із ним стояла його покірنا, з протертими боками шкапина, яка теж мучилася не менше селянина, добуваючи йому і його дітям чорний, суріпкою згірчений і потом зрошений хліб.

Одначе тепер іноді й селянській долі завидував Погиба: яка не буде влада, а цей полатаний дядько залишиться на Україні, матиме сякий-такий закуток, і, гляди, дочекається своєї землі, і сам, сучий син, більшовиком стане. А куди воєнний вир кине його, Погибу, і ким він стане в найближчі часи?

Після того як поляки почали думати про перемир'я з більшовиками, Погиба не раз із жахом заглядав у майбутнє і не бачив пристановища своїй душі. І справді, куди їй було подітися? Пілсудського він ненавидів, більшовиків боявся, на Петлюру махнув рукою. Але була ще надія на Врангеля і чудо; щоб наблизити це чудо, він без вагань згодився перейти лінію фронту і підняти різних «батьків» на організований виступ проти молоді радянської влади.

Біля брами сухо стрельнула дерев'яна засувка, розчинились дверцята, і в потоці надвечірнього сьйва в клуню, згинаючись, увійшов сотник Підпригора. Навіть поганенька свитка, облізла бараняча шапка і руді полатані чоботи не нівечагь міцної невисокої постаті сотника.

Брунатне, пропечене сонцем обличчя схоже на обличчя простого, трохи вилицюватого сільського парубійка, в яко-

го тільки й краси, що по-юнацьки свіжоприпухлі вуста і дикуваті темно-сірі очі, які навіть посміхаються за давньою журбою. Біс його знає, що криється в цих великих очах: чи селянський сум за землю, чи за дитячим щибетом, який і досі сниться колишньому вчителю сільської школи.

— Що чувати, пане сотнику? — з цікавістю піднімає підполковник над теплим сіном затяжку для його шиї голову.

— Брід знайдено, човен підготовлено, а на тому березі ще, кажуть, з учорашнього дня наче нікого немає. Поки зійде місяць, маємо бути на Вереміївському хуторі, — коротко уточнив те, що в основі було відоме підполковнику.

— А Веремій, пане сотнику, надійний? Не переметнувся? — натискає на останнє слово.

Підпригора здригнувся і поморщився, наче сердячись на свій внутрішній дроз.

— Не повинен. Йому, пане підполковнику, з червоними не по дорозі.

— Хуторець чималенький має?

— П'ятдесят десятин.

— Якраз винниченківська норма, — з усмішкою згадує пояснення колишнього голови генерального секретаріату. — Як-то поживає тепер ваш бог?

Підполковник знає, що сотник майже ніколи не розлучається з творами Винниченка, вважає його одним з найкращих європейських драматургів, знає, що не раз в Кам'янці-Подільському з Підпригори глузував сотник Євсей Головань:

— Ти не думай, що Винниченко — це те дерево, з якого вирізують королів. Це дерево хитається не в один бік, а серцевина його ще ніким не розгадана...

— Як живе мій бог — не знаю, — підіймає пильний погляд на підполковника, — але він кинув до нас новий клич.

— О, це він уміє! Та ще й як! — нахабнувато засміявся підполковник. — Не орієнтує більше на п'ятдесят десятин?

Цей регіт обуренням обзивається в грудях сотника. Ще хвилину тому він вагався, чи сказати Погибі, що він випадково знайшов у одного селянина.

— Ні, він орієнтує нас на... комунізм!

Підполковник з несподіванки аж свиснув, підскочив угору і на штанях, як діти, поїхав слизьким сіном прямо на тік.

— Щось надруковано його? Де? — похапцем обтрушує одержу від пахучого зерна лугів.

Підпригора з внутрішньої сторони кишені вийняв синю, з грубого обгорткового паперу газету — подільські «Вісті».

Підполковник нетерпляче вирвав більшовицьку газету, розгорнув її, найшов потрібне місце і вголос почав читати.

Грубуваті, перегнуті донизу уста підполковника заврушилися, наче в насурмоненого бурсака. Але ось він знову свиснув, подивився на Підпригору.

— Ну й штучка ваш бог... Як він тепер на капіталізм обрушився! Коли ж він правду говорить, а коли брехнею молиться?

Підпригора іронічно посміхнувся, і сірі очі його красиво зясніли:

— А це, здається, вам, пане підполковнику, повинно бути видніше.

— Чому ви так гадаєте? — гостро зиркнув на нього Погиба.

— Не я ж, а ви з ним зустрічалися і в Центральній раді, і в Директорії.

— Зустрічатися зустрічався з цим горішком, та, виходить, розкусити його й сам головний отаман не зміг.

— Зате він головного отамана...— вирвалося в сотника, але він вчасно зупинився.

Погиба зосереджено зібрав зморшки на чолі, щось подумав і тихо промовив:

— Мені, пане сотнику, ваш Винниченко знаєте кого нагадує?

— Ні, не знаю.

— Великого грішника, схожого на пана Твардовського, який не може прибитися ні до неба, ні до землі. Як ви гадаєте?

— Образно сказано,— задумався сотник.— Ну що ж, коли продовжити ваш образ, то політика в нього, може, й від лукавого, але ж яка божа іскра сяє в багатьох його творах!

— Я забороняв би письменникам втручатися в політику! — презирливо глянув на газету.— Яка ще там єресь порадує нас?

— Читайте далі,— загадково поглянув на нього сотник.

— А ви напам'ять уже вивчили? — недовірливо покосився підполковник, і знову його перегнуті, як місяць на дощ, уста відстовбурчувались, рухались краями, і знову їх розірвав свист, оголюючи посічені вершечки широких зубів.— Оце в'їв! До самих печінок Петлюри добрався!

Погиба опускає газету і не знає, чи шматувати її, чи повернути сотникові. Оце він обернувся до нього і тричі сплюнув через ліве плече:

— Тьху, тьху, тьху! Треба ж на дорогу таку єресь знайти. Чи не думаєте, пане сотнику, що ваш бог узяв і переметнувся від ф'ранцузів до більшовицьких комісарів?

— Нехай про це, пане підполковнику, думає політичний відділ, а наше діло — теляче.

— І давно ви почали вважати своє діло за теляче? — стрепенувся підполковник, і в його словах забриніла не то цікавість, не то погроза.

— Ні, після цього листа,— схитрував сотник.— Коли боги не йдуть прямими дорогами, то що робити нам, грішним?

— А прямих доріг, пане сотнику, нема. Вони тільки в тумані молодості ввижаються рівними і рожевими,— переконано сказав Погиба.— Чи не потягнув цей лист вас додому?

— Мене завжди тягне додому,— просто відповів, і, дійсно, перед ним, як в тумані, прослалися дороги його юності.

— Хитруєте, пане сотнику,— тютюнові очі Погиби блиснули двома іскорками.

Підпригора тільки знизав плечима і нічого не відповів. Що ж, Погиба розгадав, що він хитрує, але не розкриватися ж перед ним, не міг же він сказати: «Пане підполковнику, те, що написано отут, по зернині за ці два роки збиралось і набухало в мені».

Для підполковника бійсько було матір'ю, воно виросло і викохало його, возвеличило блиском царських

погонів, зробило з нього спочатку воїна, а потім убивцю. Він, oprіч муштри, штабних карт і вбивства, не знав і знати не хотів іншого ремесла, і коли його душа тужила, то тужила за справжніми полководцями, які можуть захистити і відродити козацьку славу України.

А Підпригору погнала до війська крайня жорстокість вісімнадцятого року і національна романтика. Він свято вірив тоді, що вдарить у великодній дзвін визволення, і тільки пізніше з жахом почав розуміти, що дзвонить на похорон своєї України.

VI

Сумне осіннє смеркання.

На мармурі застиглих хмарин, мов тінь, стоїть висока тополя. І думки, мов тіні, сновигають навколо тебе, стрічаються з острахом і наполохано летять десь за річку, за тополю, до того шматка землі, на якому і досі надієшся знайти людяність і щастя. Може, вони і чекають когось, тільки не його. Він розвіяв їх по пилинці, розтрусив по чужих шляхах, розстріляв у тих битвах, які не славою, а ганьбою лягли на його понівечену молодість.

А шматок землі і від цього не гіршає: то під громом стоїть, деревами кличе — прийди, то весняними, із цвітом, із плесами, лужками розстеляється і також шепче — прийди. І давно прийшов би, цілував би дорогу, де люди ходять, вклонявся б рідним порогам, аби не страх. Невже він такий боягуз, невже його душа із лопуцька? Ні, як обривати, то сьогодні ж треба обривати все з пуповиною.

Меншає небо, засмоктує тінь тополі, підходить до самого берега і колише на ньому потемнілі хмари.

Немов у забутті іде стежиною до річки Данило Підпригора. Кісся із збитою косою торкається кущів, і посічені вільхові листки шарудять холодною росою. Попереду з веслом у руці, насвистуючи якусь пісеньку, шкутильгає босоногий парубок, позаду важкувато гупає чобітьми підполковник. Як би і йому, Данилові, хотілося зараз із веслом у руці сісти на свій вербовий човен,

прибитися ним до свого тихого дому, до братів і дружини. Де тільки тепер вона?

Двадцятилітнім учителем він стрів її на кам'янистих берегах примхливого Тетерева. Після розкішної і ласкавої природи Поділля його все дивувало в глибині поліських древлянських нетрів: і гнилий звітрений камінь, на якому виростили соснові бори, і мармурове родовище біля Дякової дубини, і лісові каменярі, де, схиливши спини, довбалися красиві засмаглі каменярі — нащадки колись вивезених сюди італійців, які давно зрідилися з українцями. Отут, на правому березі ріки, біля низької, зарослої мохом тераси, він якось побачив гурток семінаристів. Чорноволосий студент з очима і постаттю бунтаря тримав у руці затиснутий камінь і, розмахуючи ним, метав іскри на терасу і своїх супутників.

— Ви тільки подумайте! Це поки що єдине на Україні родовище справжнього сірого і рожевого мармуру, на нього, як на дівочі скроні, лягла прекрасна ніжність білих і червоних прожилок, — показав шматок мармуру. — Його прикрасили зерна чорного лосняку і кристали піриту, флюориту і червоного залізняку. З цієї краси треба різати богинь і героїв, але цю красу нищить на вогні поміщик-дикун Коростишев. Він з мармуру випалює вапно!

— Який вандалізм, який вандалізм! — задзвеніла приємним голосочком тоненька миловидна дівчина, і цей перший дзвіночок зразу ж зачарував його.

Вона звалася Галею, а розгніваний семінарист з очима і постаттю бунтаря мав тихеньке прізвище травички — Нечуйвітер. Як це все давно і недавно було. Миловидна дівчина стала його дружиною, з Григорія Нечуйвітра, як і треба було сподіватися, вийшов каторжанин і комуніст. А він, Данило, замість стати поетом, зробився петлюрівцем. І кому яке діло, як він замість романтичних вершин звалився в смердючу яму. Ідеї Нечуйвітра йому здавалися примітивними і занадто залізними для тієї селянської душі, що кохалась у величних джерелах старовини і мріях про свій тихий рай на семи десятинах землі.

— Чого пан сотник зажурився? — ударом руки прибив усі спомини підполковник.

— Думки та гадки обсідають голову.

— Страшнуvато?

— Не без цього,— признався Підпригора, а босоногий парубійко здивовано оглянувся на нього.

— Чого там страхатись: червоні простого мужика не чіпають,— підвів очі на збиту косу, і не можна було розібрати, чи глузує він, чи підбадьорює.

Підполковник відчував лукавство, підозріливо глянув на перевізника.

Від прибережжя запахло солонкуvато-кислим намулом і лускою. Ось уже крізь віконце прим'ятого верболозу сколихнулося плесо Бугу, під берегом воно заштриховане тінями дерев, що, мов утоплені велетні, хочуть піднятися з глибин. Берег тут чорноземний, трав'янистий, і вода не шипить, як на піску, а глухо клекоче. На кого обурюється вона, обвалюючи землю з купинами кущів і жорсткого зілля? На лівобережжі, замість верб і чагарників, видно погорблені смуги темені. Чим вона зустріне їх: чи мертвою тишею, чи смертельним пострілом?

Як би зараз хотілося стати малим хлопчиком, почути материне слово, забути вагу пережитого і острах прийдешнього. Здається, всі, коли зроблять щось погане, повертаються до свого дитинства. В цьому є якась втіха, але нема захисту: невинність дитинства не в силі змити погань зрілих літ.

Парубок, згинаючись, витягає з кущів човен, показує на нього Погибі й Підпригорі, а сам широко хреститься перед рікою. Сотник сідає на носі, ближче до небезпеки, далі підполковник, а перевізник руками й грудьми натискає на пров¹ і вскакує в човен, коли він, схлипуючи, віддаляється від землі.

Темінь придавила човен до води, і на ньому насторожено слідкують за берегом дві людини зі зброєю в руках, а третій — з веслом. Вода, мов невідомість, затиснула довбану посудину і щось їй лепече на своїй мові. Пальці, втиснуті в держално браунінга, починають просити полегшення, а човен колихається й колихається, вихоплює з поймакованих хвиль то плескіт, то зітхання, то клекіт, то гнів.

З розгону напливає берег. Човен м'яко, ніби щеня, ткнувся в нього носом, пішов затоки. Данило вискакує на хистке купиння, оглядається довкола, водячи брау-

¹ Передня частина човна.

нінгом. Осіпня тиша стоїть над берегом, і тільки один плескіт води підмиває її. Всі тров мовчки прислухаються до неї, і перше зітхання полегшено виривається у парубка.

— Хвалити бога, в добру годину доїхали.

В цей час за верболозом верескливо і п'яно обізвалося: «Маруся отравилась, в больничный дом везут». Недалеко прогриміла підвода, пролетіли чоловічі й жіночі голоси, тиша приглушила їх. Але через якусь хвилину неждано вона обізвалася прекрасним самотнім голосом, що невідомо для кого з кобзарською тугою підіймався на битій подільській дорозі, невідомо кого благав не проливати людську кров, бо

Людська кров — не водиця —
Проливати не годиться.

І перед силою цієї туги, перед силою людської любові два вбивці мимоволі опустили донизу свою зброю і голови. І тільки перевізник з піднятим угору веслом тягнувся головою, мов соняшник, за піснею своєї кров'ю политої землі.

— Слепий Андрійко співає. Дасть же бог такий голос, — з сумовитим захопленням промовив парубок.

— Хто ж він? — різко обернувся до нього Підпригора.

— Чоловік, — ухильно відповів парубок.

— Слепий від роду?

— Де там, осліпили.

— Хто?

— А хто ж його знає? — нахмурившись, подумав хлопець, а потім не витримав: — Одні кажуть — гетьманці, інші на вашого брата кивають...

— А ти знаєш, хто ми? — скипів підполковник і різко обернувся до перевізника.

— Заробітчани, — спокійно відповів той, але це підполковникові здалося в'їдливим натяком.

— Помовч, паскудо, бо я тобі вкорочу і другу ногу! — засичав, підводячи зброю на каліку.

— Спасибі й за це, — натягнувся голос у парубка. — Бачу, не дарма перевозив. — Хлопець плигнув у човен, мовчки відштовхнувся од берега. Вода захвилювалася і понесла парубка до того берега, де і його хтось ждав з добрим словом.

— Для чого ви так, пане підполковнику? — з докором промовив сотник.

— А чого ж розпустив язика, мов халяву? Не знає, а ляпає грязюкою на нас.

— Добре він знає. Видно, кажуть, пана по халявах, — сердиться на себе, що не зміг більш достойним словом обрізати підполковника.

— Та дідько з ним... — почав відходити Погиба. — А голос у цього Андрійка прямо з серця жили вимотує. Тільки в імператорському театрі співати. Але з нашим варварством...

Шарудячи верболозом, вони виходять на м'яку від розмеленого пилу дорогу, зразу ж сходять на гони і прямують до хутора Веремія, який не знати для чого вибрав собі низину, тішився своїми двома ставками, рибою і засівав раніше свої поля не стільки хлібом, скільки пахучою коноплею на продаж.

— Ви тут не зіб'єтесь? — питається підполковник, загубивши орієнтацію на плутанині гінних доріг, доріжок і стежок.

— Все це босими ногами сходжено. На цих стежках і репались, і виростили вони.

— Репана поезія, — засміявся підполковник.

— Так, справжня поезія завжди у нас була репаною. І смішного дуже мало в цьому.

В долині високими, як пагорби, осокорами темнів хутір. Біля греблі Погибу і Підпригору зустрічає агент отаманської контррозвідки Денис Бараболя. Для певності він витирає сірника, придивляється до Погиби й Підпригори, який одразу ж запам'ятовує невисоку, заокруглену постать і обросле, наче вовняний м'яч, обличчя. Агент сердечно вітається з Погибою і, мов легковажна дівчина, все тримається його рукава.

— Нікого тут нема? — підполковник, який не дуже любить шпигунів, обережно вивільняє свій рукав з обіймів Бараболі.

— Зараз — ані лялечки! Але буває червоні козаки залітають на хутір: то поїсти, то вівса пару снопів для коней візьмуть. Щоб ніякої несподіванки не було, я вас у старій столярні влаштую. Туди майже ніхто не заглядає.

— Фронт далеко стоїть?

— Відсунувся звідси. Не дуже густо в червоних з військом. І сяк і так латають свої лінії. Від Бугу до Дністра у них стоїть лише одна Чотирнадцята армія, бригада Котовського і Перша дивізія червоного козацтва. Пан головний отаман значно більші сили має. Коли б у добру годину вдарити — на триння б розмололи більшовиків, — хихикає Бараболя.

— Незабаром ударимо, але треба добре тил підготувати. Тут хтось є з надійних батьків і отаманів?

— На Літинеччині Гальчевський гуляє, в шести верстах звідси орудує батько Палилюлька, біля Жмеринки має чималу силу отаман Черногуз. А є ще поблизу одна волость — ні наша, ні їхня.

— Це ж як зрозуміти?

— Об'явили хлібороби свою селянську республіку і не визнають ніякої влади, крім своїх людей. Обрали навіть міністрів і не сумніваються, що вони в полотняних штаних засідають. А одному так громадою на чоботи скидалися: своїх не було, а без чобіт і дядьки не хотіли мати міністра, — засміявся, наче по заказу, відділяючи кожне «хи-хи».

— Як ви на це дивитесь, пане сотнику? — побігли до самого підборіддя складки від вигнутого рота підполковника.

— Як? Дуже просто. Селянин усі віки шукав справедливості і доброго царя. Коли навіть у нього дурник Іван в якомусь царстві-государстві ставав царем, то чому тепер дядько не може стати міністром у своїй волості?

— А як у них з грішми? Теж свої? — з усмішкою допитується підполковник.

— Поки різними користуються, але уперто шукають машинки. Десь довідались, що наш пан головний отаман кілька разів під час відступів кидав грошові кліше та машини, і послали своїх ходаків шукати їх. Хотять щось доробити в тих кліше, щоб мати зовсім власні державно-волосні знаки, — і знову почав розривати ланцюжок хихикання.

На хуторі зарані відчинено хвіртку для гостей, зарані замкнута собак, вони тепер надривним виттям обзиваються з-за сінешніх дверей.

Денис Бараболя котиться подвір'ям, що завалене свіжозрубаним лісом, спиняється на перелазі і звідси гупав в садок. Тут, між високими, як дуби, подільськими

глеками¹, примостилася старенька, облуплена дощами і часом столярня. Отаманський агент відмикає скригучий кількафунтовий замок, обіруч зриває його. Пропустивши гостей, Бараболя засовує двері, входить до майстерні і витирає сірник. Він спочатку чахає, шипить, бризкає сіркою та смородом і нарешті займається.

В майстерні старанно завішені невеликі, на чотири шибки, віконця, на порізаному і подовбаному столярському столі стоїть страва, самогон і темна варенуха, на долівці тріщать під чобітьми купчаки й чорнобривці.

— Еге, тут зовсім не погано,— задоволено помічає підполковник два тапчани зі свіжими постелями.

— По-варварськи просто,— враз поважніше кудлате обличчя Бараболі.— І я думаю, пане підполковнику, тепер лише варварством і язичеством можна врятувати цивілізацію. Християнству ця ноша вже не під силу.

— Давненько не чував під українськими вербами ніцшеанського смороду,— поморщився сотник.

Погляди Підпригори і Бараболі схрестились, і вони одразу відчували один до одного гостру неприязнь.

— Прошу до столу. Самогон, скажу вам, одна мальвазія,— м'ячиком вертиться перед підполковником Бараболя, і Підпригорі стає огидно дивитися на цього дрібненького картяра, який примхою долі не раз ставав суддею і катом людського життя. Очевидно, щось подібне відчуває і Погиба.

— Денисе Івановичу, ви вже вечеряли? — діловито запитує підполковник, з подивом помічаючи, що невидима лінія навпіл ділить округлий вид агента: одна половина обличчя з улесливим оком, веселенька, а друга — похмура, з настороженим і недобрим оком.

— Був гріх, був гріх,— скидає різні очі на Погибу і невідомо для чого рве своє хихикання: чи це в нього від природи, чи вироблене на агентській службі, щоб можна було відводити підозріння — просто собі трохи пришелепувата людина.

— Тоді, попрошу вас, одразу ж мотніться до Палилюльки — хай прибуде сюди.

— Сьогодні ж? — одно око агента дивується, а друге злішає.

— Якнайскорше!

¹ Сорт груші.

— Що ж, мотнуся.— Бараболя неохоче котиться в куток майстерні, витягає з-під тапчана батіг та полотняну торбу. Він перекидає торбу через плече, одним рухом міняє форму шапки, міняє і вираз обличчя й в'яло хльоскає батогом. І вже здивовані гості побачили перед собою не догідливого агента, а прибитого нещастям пастуха, який розгубив свою отару.

— Ну й артист ви! — спущені донизу уста підполковника, наскільки могли, підвелися вгору.

— Була собі на всьому господарстві одна кобилка і та кудись пішла: чи до Петлюри, чи до Троцького... Ет, біда,— запечалено повів бабськими плечима Бараболя і навіть лукавої іскорки не викресав з різних очей.— Будьте здорові, піду шукати свою худібку,— закинув далі торбу за плече і справжнім пастухом вийшов з майстерні.

— Бачили? — зиркає підполковник на сотника.— Я його погнав до Палилюльки, щоб не чути слизького «хи-хи», а він — артист артистом.

— Артист із страшного балагана! — з презирством подивився услід Бараболі.

— Не подобається ви мені сьогодні, пане сотнику. Зовсім не подобається,— пильно глянув на нього підполковник і задумався: знову прокинулась підозра до цього м'якотілого вчителя.

— Я й собі не подобаюсь,— понуро відповів Підпригора, не ховаючи дикуватих очей від Погиби.

— Нерви, усе нерви. Водюю і жінками їх треба лікувати. А ви усе аскетом живете. Напевне, уповаєте на вірність своєї дружини?

— Моя дружина — свята! — відповів з гордістю і неприязню: терпіти не міг двозначних натяків і масних розмов.

— Війна і святих робить грішницями. Життя вимагає свого,— не зважив підполковник на тон сотника.

— Життя, пане підполковнику, завжди вимагає свого, але не можна виправдувати ним кожну підлість.

Погиба ще хотів щось напівжартівливе сказати, але у саду щось гупнуло, затріщало, посунулось ближче до майстерні. Підполковник і сотник схопилися за зброю, відхилились од вікон, питально глянули один на одного: чи не приготував їм пастку отаманський агент? А в саду, ближче до вікон, знову почувся тріск і дзвін заліза.

На обличчі Підпригори з'явилася посмішка полегшення:

— Та це ж спутані коні пасуться. Чуєте, залізне путо бряжчить?..

— Хіба? — підполковник обережно відсунув ковдру од вікна, глянув у садок. Там, біля самого малинника, підминаючи його копитами, ходили попасом рослі коні.— Чорти б їх брали! Як вдарили по нервах! — відхилився од вікна, засміявся, потягнувся до накритих тарілками мисок.

В першій із них лежали розкішні, вогкі й потемнілі від сметани смажені карасі.

— Вереміївські! — пояснив Підпригора.— Восени старий возами вивозить на торг карасі і коропи. Коропи в нього по півпуда нагулюються.

— Як пахнуть,— втягнув дух риби підполковник.— Зразу б треба сісти за них, але ще хвилинку заждемо. Чи не терпиться вам?

— Я не голодний.

Морщачись, Погиба скидає з правої ноги тіснуватий чобіт, обережно вивертає край халяви, ножем відпорює чорний від поту піднаряд і витягає якісь прим'яті папери. Ось він розгортає їх, і Підпригора вчитує, що це власноручно підписані Петлюрою посвідчення на формування і провід «повстанських» загонів. Цими документами, сфабрикованими військово-похідною канцелярією, головний отаман надіявся наплодити нових отаманів і отаманчиків та ствердити владу новоспечених батьків, які трималися не на ідеях, а на погромах, різні і самогоні. Погиба вписує в посвідчення прізвище Палилюльки, а решту папірців знову засовує у халяву, підморгує вигнутими, як і рот, бровами.

— Захалявні батьки! Колись, може, нащадки згадають нашу роботу... А тепер і до вечері.

Підпригора тягнеться рукою до варенухи, але Погиба силоміць забирає пляшку від нього:

— Хіба це козацьке діло — пити бабське питво? Нам оковиту треба! — з фасоном наливає самогонку в склянки.— За ваше здоров'я, пане сотнику! — одним духом перехиляє первак, задоволено крякає і трясє важкою головою, на тонкуватій шиї шарніром рухається адамове яблуко, знизу воно, мов ніжками, підтримується двома грубими жилами.

Хміль одразу вогнем розходиться по тугому тілі сотника, уперто, сміливим блиском виступає на очах.

Випили ще по склянці, і підполковник, забуваючи обережність, розвеселився, навіть намагається заспівати улюблену пісню головного отамана і його війська: «Ой що ж то за шум учинився, що комар та на мусі оженився». Але дійде до мухи, гляне скоса на вікно — замовкне і починає філософствувати:

— Нема кращого краю, як Україна, тільки бути та жити на ній. А життя — це зустрічі і прощання, це хліб і вода, це горілка і кров... Ой що ж то за шум учинився...

З прогнутих уст Погиби все частіше вибиваються широкі підсічені зуби, і вони, і настогидливий комар, що оженився на мусі, і філософія Погиби починають обурювати Підпригору, який п'є, але не допиває міцну, з вінцями шумовиння самогонку. Його думок і хміль не може приглушити.

— Так ви гадаєте, що ваша жінка свята? — з масною усмішкою кусає його Погиба, граючи своїм весільним перснем.

Данило люто випростується:

— Я волюю говорити про жінок тверезими словами.

— Уже й розсердився! — здивувався підполковник, розлив іще самогон. — Пийте, пане сотнику! Добрячий первак! Хто зна, коли вдруге будемо пити разом.

— Навряд чи ми будемо ще пити разом! — різко глянув на Погибу і напружився увесь, мов перед боєм. Це прийшла до нього та природна впертість, яка не раз круто повертала його життя. М'який і мрійний за вдачею, він легко поступався перед більш наполегливими та говіркими людьми, не умів сваритися й грозитися, але коли доходило до чогось кривого, його вже ніхто не міг похитнути.

— Навряд чи будемо ще пити разом? — повторив Погиба. В нього з несподіванки затремтіла рука, самогон хлюпнув поверх склянки, змочив шершавий, посічений ремеслом столярський стіл і жалісно закапав на долівку, де умирали духмяні чорнобривці і купчаки. — Це як накажете розуміти, пане сотнику? — тверезіє вся важка округлість обличчя підполковника, але раптом вона зм'якшується усміхом: — Ви про безпеку, про нашу смерть думаєте?

— Ні, я думаю про своє життя,— бережно поклав хліб коло миски.— Я чесно вас привів на хутір, а сам іду додому. З мене вистачить війни! — на всякий випадок відступає від Погиби.

— Виходить, щури перші тікають з корабля, що тоне? — блиснули недобрим вогнем тютюнові очі підполковника.

— Ні, тепер щури кусаються до останку! — і цими словами підіймає підполковника з стільця.

Вони стають один проти одного, лихі, непримиренні, готові на все.

— Значить, пане сотнику, руки вгору і комісарам під ноги?

— Комісари дають землю мужикам.

— І вам наміряють три аршини землі! Щоб не дуже тлусто було!

— Як уже буде,— почуває, що підполковник ударив у найболючіше місце.

— Вони ж тільки за одну любов до України ставлять під стінку, бо вони інтернаціоналісти...

— Як уже буде,— тихіше говорить сотник.

— Ви — герой за святу справу — і невже станете зрадником? — відчуває підполковник вагання на побілілому як сніг обличчі сотника. Але ці слова змивають з Підпригори противну хвилю розслаблення.

— Ні, пане підполковнику, ми не герої святої справи,— похитав головою.— Це ми лише думали так, поки не стали іграшкою чужої політики і продавцями своєї землі.

— Ну й наговорили ви одразу,— докірливо похитує головою Погиба, ледве стримуючи себе.— Розберемося з одним, а потім перейдемо до другого. Так, я не заперечую, що чужі держави дають нам допомогу, але ж ми також маємо свій уряд, хай поганенький, але це перший український уряд.

— А яка йому ціна?

— Напевне, і він дорогенький, як і всякий уряд,— хотів жартом втихомирити сотника.

— Ні, пане підполковнику, він дуже дешевенький, не дорожчий за вуличну кралю. Який же це уряд народної республіки, коли в столиці його — в Кам'янці-Подільському — польський староста на нашій-таки землі садовить

в тюрюгу, як злодіїв, одразу трьох наших міністрів? Ви в історії людства зустрічали подібну ганьбу?

— Випадок справді ганебний, — погодився Погиба. — Нам треба кращий мати уряд. Хоча б для Європи...

І за ці слова люто вчепився сотник, викидаючи з грудей усе наболіле й намучене, що зібралось майже за два роки.

— Для Європи це найкращий уряд: він, як реліквію, відстоює самобутність українського кожуха, а саму Україну продає її ж катам. От і виходить, як говорять прості стрільці: не комар на мусі оженився, а Пілсудський на Петлюрі оженився. І наречена Пілсудського віддає йому в придане Україну.

— Ви таки гадаєте, що ми продаємо Україну? — напруга кам'янить бурякове обличчя підполковника.

— Я не говорю особисто про нас. Нас навіть прикажчиками до торгу не допустили. Ми лише дешеві наймити, підсліпуваті фіурмани, які своїм горбом тягнуть Україну на продаж.

— Браво, пане сотнику! Ви одразу стали червоним!

— Ні, я став чорним від гніву і горя, бо хіба гріх продажу України не стає і для нас труною?

— Так і лягай, падло, в труну! — з звірячою спритністю Погиба вирвав з кишені браунінг.

Але сотник з не меншою швидкістю однією рукою впирається в пальці, а другою в шию підполковника, підставляє позад нього ногу, і Погиба навznak гупає на долівку. Сотник навхрест падає на нього, почувуючи, як під його пальцями жабою б'ється твердий клубок горлянки.

Підполковник вивертається, але сотник знову опиняється на ньому, не випускаючи з руки рухливий клубок горлянки. Погиба починає задихатися, і тоді Підпригора обома руками вихоплює його браунінг.

— Шуткуєте, пане підполковнику! — наставляє зброю в груди Погиби. — Шуткуєте!

— Стріляй, бузувіре, стріляй, зраднику, — твоя пора, — хрипить, незручно коцюрблячись на долівці, Погиба. Під ним тріщать і відлітають гарячі крихкі голівки купчаків.

— Я в лежачих іще не стріляв, — спиною відходить сотник до порога, але зброю тримає проти голови Погиби.

— Може, для зручності накажеш встати? — на тонкуватій, закинутій шиї судорожно, мов потворний чоловічок, рухається адамове яблуко, і здається, наче воно допомагає Погибі викидати з грудей важкі слова.

— Для зручності, краще лежи і не здимай галасу. Отак і попрощаємось, — плечем відчиняє двері майстерні.

— Але ми ще стрінемося, пане сотнику! — не вдячними, а непримиреними очима змірює Підпригору. — Ще зійдуться наші дороги.

— Тим гірше буде для тебе. Сириці мало маєш в руках, — крізь злість посміхається сотник. — Прощайте! — Зникає за дверима.

— Ні, до побачення, зраднику! До страшного побачення! — здоганяють хриплі, повні ненависті слова.

«Може б, вернутися і навіки втихомирить цей клубок злості?» — на мить завагався Підпригора, але одразу ж сплюнув і рішуче вийшов у сад. Тут він згадав, що в майстерні залишив косу, але вже не повернувся за нею: як рвати, то рвати усе. І це він зробив скоріше, ніж думав.

А що ж тепер далі? Життя чи три аршини землі? І знову ненависть і острах важкою лапою зчавлюють його душу. Вона завжди з трепетом поривалась додому, до рідної землі, до Миронового ставочка, до тих лісів, де у вер-

хівках дерев розкошують окрайці хмар, до золотих кіс дружини. Коли б то можна було злитися з тими лісами, землею, коли б це був самий край його дороги, коли б не треба було з'являтися у страшні військкомат і чека...

З Погибою він різко, сміливо говорив і про три аршини землі, а на самоті перед завісою невідомого сміливість з кожним кроком по краплі почала виціджуватись на росяну землю.

VII

Біля прогнилої кринички з похилим хрестом дорога від Веремієвого хутора розходиться двома чорними рукавами, що охоплюють велике, з непересохлими плесами болото.

В дитинстві Данило не раз у сухоліття пригонив сюди худобу, пасучи її понад краями болота, а парубком приходив ночами на полювання. Дяжеш проти місяця біля плеса й прислухаєшся, як спросоння дихає вода, придивляєшся, як місяць виплітає на ній срібні мерехтливі сіті. Ось і птиця заворушилася в очереті, впливає табунцем на місячну дорогу. Тоді, майже не цілячись, він бив по табуну. Птиця, струшуючи краплини з крил, перелякано зривалася з води і затихала за густими верболозами і вільшняком.

А він переходив на інше плесо і знову лягав проти місяця на росяні купини, пізнаючи таємниці цієї глибої землі з її страшними вікнами і теплими продухами, які навіть зимою блищали тихою прозорою водою і зеленіли стрілками трави. Старі люди розповідали, що в давнину, коли Кучменським¹ шляхом вривалися на Поділля татари, в цих болотах знаходили порятунок околишні села й майдани.

Данило Підпригора сходить з дороги і прямує навпростець, на болото: так набагато ближче додому, та й коли за ним здумають погнатися Погиба з Бараболею — сюди не наважаться піти.

¹ Кучменський шлях, що йшов понад Бугом, зветься ще Ханським.

Збоку, очевидно в просі, обізвалась куріпка, на її голос відгукнулося ще два птахи, під ногою тихо писнула вода, і земля почала прогинатись. Добре, що саме почав підводитись місяць, накладаючи мазки на невизначено окреслені хмари. І ці мазки поперед місяця лягли на темні невеликого озера. Запахло отруйною чемерицею, іржавим болиголовом, кислим корінням. Все вужчає і вужчає на болоті ланцюжок слідів, переходить у щілини, зтяг-

нуті травою, незабаром і вони зникають, і чиста зелена подушка прогинається, рветься під ногою людини. Тоді спокійно витягай ногу і, не спиняючись, пружинь уперед.

Праворуч, неначе в чародійному краю, розкрилось рівне коло плеса. Місяць навпіл проорав на ньому золоту скибу, а навколо неї така глибока темінь, мовби хто настоював воду на чорному камені. І птиця тут чорна розкльовує місячне сяйво, виминає ним свої крила.

Данило задумано обходить озеро, на якому місяць ширше веде свою оранку, а качки навіть не обертаються на ходу людини: очевидно, давно їх ніхто не полохав. За другим плесом він купинами обходить «вовчу пастку» — вікно, зтягнуте болотяною кашкою і цвітом, — втискається в зарості вовчого лика, яке вже красується своїми сережками, і знову натрапляє на ледве помітні сліди.

Заболочений, оброшений з голови до ніг, він зрештою виходить на твердий берег, на землю свого дитинства, бо тепер у нього нема своєї землі. В дрожі він зриває з голови чужу шапку і пінними солоними устами припадає до зжатого поля. На його обличчі змішуються роса і сльози.

— Земле, прости мені за все,— міцніше притуляється до її грудей.

Земля слухає його і мовчить.

Він ще прислухається до неї, і думки його згодом ідуть до людей. Данило стає на ноги, обважнілою рукою витирає обличчя.

От він і зустрівся з своєю землею, зі своєю надією і тривогою. Немало людської крові пролито за неї, а чи стане вона щедрішою, чи покращають люди після цього, чи ще більше озлобляться в своїх нестатках і темені? Хай за цю землю покалічилось його життя, але хай воно в інших не калічиться.

Попереду, в глибині ночі, махає веселими крилами високий вітряк, над ним, як млинове коло, підводиться місяць, а хмари навкруг нього зовсім білі, мов лебеді; він ніколи ще не бачив уночі таких чистих хмар, він ніколи не міг подумати, що його може так схвилювати простий вітряк, ця добра птиця, яка тягнеться крильми і до місяця, і до землі.

Недовго роздумуючи, він іде прямо до вітряка. Кого ж першого зустріне з свого села, і чи пізнають його? Біля вітряка нема ні одної підводи, ні однієї конячки. Це дивує і радує Данила: значить, не завізно сьогодні. По скрипливих східцях під посвист крил він підіймається наверх, відчиняє легенькі дверцята.

Біля мучника червоняста молодиця дощечкою вибирає у мішок муку. Недалеко від неї на обземку в старенькій ринці ворухиться вогник, кидаючи світло на красиве у своїй задумі, горбоносе, з важкими бровами обличчя парубчак. Він сидів на мішку, дивився на гру вогника, і навіть це юне обличчя вже було замкнуте одвічними селянськими думами.

— Добрий вечір,— тихо привітався Данило.

— Доброго здоров'ячка,— скоромовкою відповіла молодиця, бистрими очима глянула на гостя, а парубчак підвівся з мішка, кивнув головою і знову сів. Кого він так нагадує із знайомих?.. Ага, так воно, певно, і є: це син

Тимофія Горицвіта. Такий самий ніс, така сама задума на обличчі, такий самий русявий хвилястий чуб.

— Мелеш, хлопче? — підсів до нього.

— Ні, я вже змолів. Тітку з Майдана чекаю, бо вони самі бояться йти додому, — кивнув головою на молодицю, і ледь помітна усмішка заворушилась на нижній, трохи прогнутій губі.

— На плечах несете мливо?

— На плечах і на спині.

— Тяжко?

— Аби тільки було що нести, — розумними сумовитими очима глянув на Підпригору.

— Як тебе звати?

— Дмитром.

— А землю у вас уже ділять?

Обличчя парубчака пожвавішало.

— Завтра мають починати.

— І ти отримаєш теж?

— Як і люди, — заграли тихі вогники в сумовитих очах парубчака.

— Любиш землю?

— А хіба її можна не любити? — різко, всім тілом обернувся до невідомого, болотом заляпаного чоловіка. — Худоба — і та її любить, губами кожна билинку цілує, а що вже говорити про людину! — враз неждано розкрилася замкнута душа підлітка, яка теж тільки землею жила.

І Данило чомусь відчув, що перед ним сидить не простий парубчак, а господар землі, майбутнє її і, може, навіть його.

VIII

— Татку, татку, хтось тарабанить у вікно, — тремтить біля сонного батька дівча років десяти. Вона першою в хаті почула стукіт, сповзла в одній сорочечці з ліжка і з жахом побачила, як на залитому сьйвом вікні ворухилися руки і голова якогось невідомого дядька.

— Василюк, це ти? Чом не спиш? — прокидається батько, зітхає, підводить руку до дитячої голівки, раптом зривається з ліжка і, тягнучи доньку, затискається в за-

капелок за скриню. Звідти він обережно визирав і, умираючи від страху, бачить, як по шибці, мов у поганому сні, рухається чиясь шапка і рука. Василюк забивається головою батькові під руку, шепче йому в сорочку:

— Татко, не страхайтесь, це не бандити. Бандити уже виривали б вікна з завісами.

— Ой, що ти тямш,— охоплює великим пальцями нахолоче тільки одиначки, притискає ближче до себе і не знає, що йому робити,— думки шалено шарпаються в різні боки і на півдорозі обриваються, мов гниле павутиння.

«Може, забитись у глибоку яму під припечком, а може, вислизнути в сні, а звідти на горище?.. А як же з Мартою?» — зрештою згадує про дружину і одразу забуває її, бо думки переносять його на горище, де можна вирвати стріп і втекти від нещастя в ліси.

— Татку, чуєте, вас кличуть? — вірним вухом Василюк вловила од вікна ім'я свого батька.

Підпригора напружує слух і справді чує чийсь наче знайомий голос:

— Мироне, відчини, це я... Мироне...

— Я ж вам казала: це не бандити,— чує крізь сорочку дитяче дихання.

— Мироне, Мироне...— колишеться голос од вікна до скрині і народжує в грудях хвилювання.

«Свят, свят, невже це Данило? Звідки ж він міг узятися?» — радіє і холоне Мирон: виходить, це не смерть прийшла за ним, але і не те, чому б можна було порадуватись.

Боляче забившись плечем об ріжок скрині, він виходить на середину хати, придивляється і прислухається до вікна, а потім різким порухом припадає до нього.

— Даниле, це ти?

— Я, брате,— чує схвильований шепіт, бачить приплюснуте швидкою обличчя, яке зовсім не нагадує того Данила, яким так гордились вони.

Збиваючи з ніг Василюнку, він вибігає в сіни, тремливими руками відчиняє дерев'яні заціпки, рве на себе двері і важким хрестом падає в обійми наймолодшого брата. Той притискає його до грудей, цілує в колючі вуса, охає і, безсило тримаючись руками за його стан, опускається на коліна.

— Бог з тобою, Даниле, встань! Я тобі не батько і не суддя,— підводить обм'якле тіло брата з землі і вже знає усе, що сталося і що чекає Данила, тільки не знає, як же тепер бути Олександрові і йому?

Данило кладе руки братові на плечі, і вони довго вдивляються один одному у вічі, навіть не помічають, що на порозі в здивуванні стоїть невелика повненька дівчинка, прикриваючи рукою розріз спідньої десятчаної сорочки. Вона догадується, що це звідкись повернувся її вчений дядько Данило, але чого він поклонився батькові в ноги, чого на його очах, як в дитини, тремтять сльози,— було дивним і незрозумілим. Але через те, що в дорослих багато чого було дивного і незрозумілого, вона, зрештою, подумала, що, може, так воно й годиться робити, коли приходиш до когось в гості, і, може, це вона зробить також, як прийде у неділю до дядини Галі.

— Ходімо ж, брате, до моєї господи,— рукою показує на сіни Мирон.

І Данило тільки тепер помічає на порозі біля одвірка дівчинку в білому.

— Василюнко, це ти? — простягає до неї руки, з яких осипаються крихітки пересохлої землі.

— Це я, дядю Даниле,— несміло подивилась і соромливо опустила голову донизу.

На мить перед собою він побачив маленьку смагляву красуню, на мить він побачив удалині свою небіжчицю матір, вона, певне, всі свої риси передала цій великоокій дівчинці, яка, очевидно, теж не буде високою і не станом, а обличчям порадує людські очі. І сам посміхається з себе: для чого він забігає наперед? Мабуть, це звичка мужчин так бачити красу.

Данило цілує Василянку в голову і похапцем шукає по кишенях хоч якогось подарунка, але знаходить там різний непотріб, зброю і патрони до неї. Коли б це був хлопчак, він би їй патронами побавився, а от дівчинці нема чого подарувати — нічого не заробив за два роки війни. І це єдина його заслуга в петлюрівській армії, що він і пальцем не приторкнувся до людського добра.

Данило підіймає дівчинку на руки, притискає до грудей. А тій стає радісно і соромно: адже батько бачить, як пестять її, а це вже недобре, і вона тихо просить:

— Дядю Даниле, не треба, я вже не маленька. Я вже до школи ходжу.

— І в яку ж ти групу ходиш? — бережно ставить дитину на поріг і, зітхаючи, згадує своє вчителювання на далекій, сосною пропахлій Житомирщині.

— У другу.

— Що ж ви тепер вчите?

— Про Жовтневу революцію. Про Леніна. Ви, дядю, Леніна не бачили?

— Не бачив, дитинко, — зітхає Данило.

— Усі у нас говорять про Леніна, а кого не попитай — не бачили його. Навіть учитель наш не бачив, — з сумом говорить Василянка. — А у вас, дядю, прочотні книжки є?

— І книжок, Василянко, нема, — мимохить торкнувся рукою до браунінга. — Любиш читати?

— Я і досі хрестиком розписуюсь, а вона читає, мов горохом сипле, — з любов'ю дивиться на доньку Мирон. — А Юрко нашого Олександра чого вартий! Усі книжки, які були у пана, поперечитував і тепер по-своєму починає порядкувати на городі і в полі. Видать, така вже кров нашої породи — падка на землю і науку. А кров, знаєш, велике діло, нашої самогонкою не розбовтаєш, як дехто у війну почав паскудитись...

— Не журись, Василянко, дістану тобі книги.

— От спасибі, — зраділа дівчинка.

Мирон посвітлілими очима дивиться на свою одинач-

ку — він любить її, він любить і людських дітей і питає Данила:

— Ну, а дома ж ти був?

— Де там,— безнадійно махнув рукою.— Навіть не знаю, де тепер жінка: чи на старому місці, чи, може, там і слід її простиг.

— Як не знаєш! Насправді? — здивувався і чогось зрадів Мирон.

— Насправді. Після торішнього відступу ні слова не чув про неї,— з надією дивиться на брата: може, він щось знає про його дружину.

Обличчя Мирона розтягується в широкій посмішці, він простягає братові руку й урочисто говорить:

— Тоді поздравляю тебе із законнонародженим сином. Хрестили його у нашій церкві, назвали в дідову честь теж Петром. Значить, ти вже батько. По такому случаю і ми з тобою по чарупині вип'ємо.

— Що ти, Мироне, справді? — вражено відкинувся станом, додивляючись до виразу обличчя брата.

— А ти й не знав? Вже десятий місяць твоєму козакові. «Мамо» вимовляє, а коли б ти був, говорив би й «тато». Діти теперечки теж розумнішими пішли.

— Ну, а де ж вони, Мироне? Живі, здорові? Господи, син, кажеш? Чому зразу нічого не говорив? — трясє брата за плечі і витрушує з нього шматки сміху.

— Зовсім близько, хе-хе. В Березівці. Жінка, як і перше, хе-хе, вчителює. Іч як зрадів, хе-хе. Пайок сякий-такий получає, ну, а щоб з голоду не пропасти — шкільний город засадила, то буде мати якийсь приварок. Вона хоч і дрібна, а жилава — з сапкою нарівні з нашими жінками йде.

— Змарніла?

— А вона в тебе ніколи гладкою не була,— говорить з селянською грубуватістю.— І тепер молодиця як молодиця: коси на все село, кості є, шкура натягнута, ну, а ззаду, звиняй, не було на молоці, то на сироватці й поготів не буде. За тобою страх як журиється. Все ти їй снишся в казенному домі.

— Оце сни... Коли б не довелось в тому домі сидіти,— одразу похмурнів Данило.

Насупився й Мирон. Брати, пригинаючись, мовчки входять до хати. Старший шарудить рукою по крайцю комина, одначе зразу ж лає себе: побачив брата — і дурні

думки потягнули до тих часів, коли вдома були сірники. Він відхиляє заслінку, загрубілими пальцями шукає в попелі вічного вогню. Золотою купкою заблищали жарини, приклав до них смільну скалку, роздмухав огонь і засвітив сліпак. Василюк ж уже несе на стіл миски і ложки, здимає настільник, і Данило знову бачить на столі смажені карасі. Вони йому нагадують пережите цього вечора і нагадують Миронів став, біля якого він щойно стояв, притулившись плечима до верби, не можучи оволодіти своїм серцем і думками.

Як би він хотів мати зараз тиху Миронову судьбу. Непомітно жити біля такого ставочка, ходити за плугом, ростити дітей і забути усе-усе на світі: і прокляту війну, і петлюрівський чад, що так підступно задурманив голову, і страх, що отруював йому кожна згадка про майбутнє. Кому про все це доведеться говорити? Хто зрозуміє його з нової влади, що він, мов оцей карась, побачив приманку, а не гачок? Правда, в кишені, біля серця, він тримає кілька різних документів, а серед них і відозву Подільського революційного комітету. В ній гарантується життя солдатам і командирам, які добровільно переходять на бік червоних. Але недарма кажуть: обіцянка — цяцянка.

Мирон обережно (він в усьому обережний) наливає в чарки самогон, невесело, з співчуттям дивиться на Данила.

— За твоє здоров'я, брате, за твоє життя! Хай бог і люди не зобидять тебе.

— Коли б то, — зітхнулось, і він до краплини випив увесь трунок, начеб від цих краплин залежало його майбутнє.

— Іж, брате, вечеряй поки у мене, а завтра жінка тобі зготує вечерю... Я оце з місяць тому заніс твоєму Петрику четверо півників. Хай змалку привикає до птиці. Люблю, коли чоловіка будить птиця: чи то соловей, чи перепілка, чи й простий півень. — Мирон рукою розгладив рудувату, вогку від самогону кривизну вусів, докірливо подивився на Василюка, що тихенько примостилася біля Данила і не зводила з нього великих задуманих очей.

Дитячим серцем вона збагнула, що чогось не так стрівся її тато з ученим дядьком, що недарма вони посмутніли, згадавши про казенний дім, і намагалася розгадати таєм-

ницю дорослих, бо всі вони, починаючи із старших дівчат, мали якісь тайни, мучились і страждали з ними, начебто і так не можна прожити на світі. Вона вже вирішила, що ніяких таємниць не буде в неї перед людьми і ніколи не буде тихцем шептатися про це з подругами, як завжди шепчуться дорослі дівчата.

Випили ще по чарці, тато рукою підпер голову і запитав дядька:

— Як же тепер, брате, думаєш жити?

— Не знаю,— так відповідав дядько, як відповідають учителеві школярі, коли не вивчать уроку.

— Невпору ти, брате, прийшов. Ох, і невпору,— тяжко зітхнув тато.

«Хіба ж можна так у вічі говорити людині, та ще рідному братові?» — почервоніла за батька Василя. А в дядька одразу насупились брови.

— Невгодний тобі? То так і скажи.

— А що про це говорити? Хіба я тобі ворог? Хіба не ми з Олександром з останнього грошика та кошика тягнулись, щоб ти учителем став і щоб, звиняй, твої руки не ткнули гноєм?

— Так що ти хочеш од мене? — підвівся з-за столу Данило, потягнувся рукою до шапки.— Хочеш, щоб я зараз, мов шолудивий пес, забирався з твоєї хати?

— Дурне мелеш,— скривився Мирон.

— Скажи розумніше! — насовує на руку шапку, і вона тремтить, мов опудало на городі.

— І знову скажу: невпору ти прийшов! Завтра мають землю наділяти. Почують, що ти з'явився, і можуть нам з Олександром такий наділ нарізати, що й землі не побачиш, і на лаву не сядеш. Люди за війну злими поробилися. Та що люди— бджола злішою стала!

— Да, земля дорожча за кров,— до себе промовив Данило, а потім до брата: — Тоді треба так зробити, щоб ніхто нічого не знав.

— І я так думаю. Переночуєш у мене, а потім підеш в Березівку до сім'ї. Ти й там не показуйся зразу на люди.

— А не гірше буде?

— Краще хай буде гірше одному, а не всім,— промовив розсудливо і лише опісля помітив, що різонув брата по

живому тілі. Щоб хоч якось задобрити свої слова, зразу ж налив самогонки.

— Ні, досить, Мироне,— встав з-за столу Данило,— бо ти згадаєш колись мені і цей самогон.

— Ет, що там говорити,— підвівся Мирон.— Сам знаєш, які наші статки на нещасній дідизні: робиш-робиш від світання до ночі, а іноді замість хліба хоч печину ковтай. А тепер от землею запахло — і тремчу над нею більше, чим над життям. Так що вибачай, коли правду не боком, а прямо сказав.

— Олександр так би не сказав.

— Бо Олександр, брате, сміливіший за мене, а в мене удача полохлива,— признався Мирон і гримнув на доньку: — Вже скоро треті півні заспівають, а ти ще вертишся під ногами. Чи не час би спати без задніх ніг?

Василинка зобиджено глянула на тата, не дуже злякалася його і припала до руки дядька:

— Ви не сердіться на тата. Він у нас добрий, але дуже наполоханий. Хто не вирветься з лісу — лякає нас: то хліб забирають, то з вулика крізь должею¹ мед вигрібають. Тут хоч з кого лякливий стане.

Брати одночасно глянули на дитячу голівку, стрілися очима, і обом стало якось ніяково і краще на душі. Мирон скористався з цього, подав братові чарку, і вони стоячи випили за здоров'я дітей.

— Спати будеш у хижці чи в клуні на сіні?

— В клуні.

За вікнами заспівали півні. Брати здригнулися. Мироніві аж досадно стало: як це його могла налякати птиця? Він стягнув з ліжка рядно, узяв подушку і попрямував до клуні.

— Чим же я зможу тепер тобі пособити? — запитав надворі.

— Коли зможеш, довідайся, хто у вас у військкоматі і чека — українці чи ні — і що вони роблять з нашим братом.

— Це треба, брате, буде з Олександром поговорити, він більше все знає.

— Погомони.

Мирон навпомацки в клуні знайшов драбину, перевірив, чи міцно вона стоїть, показав братові:

¹ Отвір у вуликові.

— Лізь на засторонюк. На добраніч. І не гнівайся на мене. Це не я говорив таке — земля говорила.

— На добраніч, брате,— за вчительською звичкою запам'ятовує братове «земля говорила». Може, в майбутньому, якщо залишиться живим, доведеться йому написати про владу землі.

У клуню крізь щілини просочується місячне сяйво, біля брами по-осінньому шарудить листям якесь дерево, навіває болісні думки. Коли так його зустрів рідний брат, то що казати про людей? Найдорожче їм — земля, і кому яке діло, чи буде на ній ще одна людина, чи впаде вона за чужі гріхи біля якоїсь холодної стіни. Одначе наскільки проклята інтелігентщина в'їлася йому в кожную клітину: скільки можна думати й каратись тим самим? Чуже життя ми легше, наче кишеню, вивертаєм, осуджуємо чи й ніве-чимо коли не зброєю, то язиком. А в своєму бачимо всю складність його. І він твердо вирішує, що на людський суд прийде без брехні, розкаже все, чим карався і мучився, бо перед кимось же треба йому очиститись. Це легше було б зробити перед однією людиною на сповіді. Ну, та в нього вистачить мужності на страшнішу сповідь. От тільки що буде після неї?

Біль думок на якусь мить вщухає і переносить його до дружини і сина. Але тепер, коли вони в кількох верстах од нього, він більше боїться, що не стринеться з ними, аніж страхався б кілька місяців тому. Як він стринеться з дружиною, і що вона скаже йому, і що залишилось за ці страшні півтора року від кохання? Може, й на святість кохання наклала війна свої виразки? Тоді... тоді в нього залишиться дитина...

Здогади, сумніви, мов осінній туман, налягають, обкутують його, і з ними він падає в забуття. Але десь на тому перехресті, де сходились воєдино сон і нерозгадана дійсність, він почув тихенький шерех у клуні. Хтось затупотів по току, заскрипів на драбині, а далі обізався лагідним несмілим голоском:

— Дядю Даниле, ви не спите?

— Василюк, дитятко! Де ти взялася? — здивувався і насторожився, почувши лагідний голосок: чи не дізнався хто про його прихід.

Дівчинка тихенько засміялася, затупала ніжками по щаблях драбини і з самого останнього сміливо скочила на сіно. Підбгавши під себе ноги, сідає біля свого дядька.

— Ти чого, дитинко, не спиш?

— А я хотіла до вас прийти... То ви так і не бачили свого Петрика?

— Не бачив, маленька,— почуває, як починають тремтіти його повіки.

— От досада,— жалісно приклала вказівного пальця до підборіддя.— Він дуже славненький. Білявенький, очки інколи сірі, а інколи голубі, чуб пушком, і спокійний, спокійний Петрик, наче тиха вода. А знаєте, що він любить? — згадала і радісно засміялась.

— Не знаю, Василюк,— підвівся на лікті, намагаючись роздивитись обличчя дівчинки при скупих місячних смужках. Але вони лягали їй тільки на коси й сорочечку, а обличчя було в темені, якесь незнайоме, нерозгадане.

— Коли візьмеш його на руки, то він любить перегнутися і голівкою притулитись до щоки і шиї. А ще любить він яблука. Сам не може зірвати, то бере мою чи мамину руку і тягне до гілки. Бачте, який догадливий.

— Справді? — веселіє чоловік.

— Справді.

І тільки тепер зі всією силою він зрозумів, що в нього є син, нежданий син. Побачив його перед собою таким, як намалювала Василюк, і притулив її замість нього до грудей.

— Дядю Даниле, у вас є якась велика таємниця? — запитала Василюк, нахиливши голову до дядька.

Від несподіванки Данило здригнувся:

— А ти чого так думаєш?

— Бачу по вас. Хіба інакше ви до нас, а не до дядини прийшли б? А потім батько наказали, щоб я нікому й словом не промовилась, що ви заходили до нас. То хіба це спроста?

— Неспроста, дитинко, неспроста,— зітхає і гладить її м'які, мов шовк, коси.

— Але ж ви добрі, дядю?

— Не знаю.

— Ви про себе не знаєте? — дивується дівчинка.— От такого я ще ні від кого не чула.— І замислюється, чи насміхається над нею дядько, чи справді й сам не знає: чи добрий, чи поганий він. Тоді що за вчитель з нього? Ні, таки глузує він, як і всі старші. А дядько гладить її рукою по голові, думає про своє і вперше чує, як від дівчинки повіває теплом пасіки.

— Ти, Василюк, біля вуликів ходиш?

— Авжеж, і бджоли мене люблять,— стрепенулась і з гордістю сказала: — В цьому році я навіть на водохреща брала воду для них.

— А для чого?

— Ніби ви не знаєте?

— Чогось не пам'ятаю. Розкажи.

Вона зручніше вмощується на своїх ногах і тихенько, мов побоюючись, щоб хтось не підслухав її науки, починає говорити:

— На водохреща треба піти з чистим глечиком по воду, налити посуд по самі вінця і сказати криниці: «Добрий день тобі, кринице Іордана, ім'я тобі Оляна. Маєш ти в собі три джерела: одне питне, друге медне, а третє молочне. Я не хочу ні молочного, ні питного, тільки хочу медного». І цю воду в глечик треба тримати до весни. Коли ж настане тепло і бджоли гарненько облетяться, на цій воді треба зварити їм мед і зілля роївник, матошник, ракова шийка, балабан і термотоля... Так і старий Горіцвіт робить.

Глухомань віків, забобони пращурів дзвенять в словах дівчинки, яка свято вірить і в іорданську воду, і в чудодійне зілля. Він зворушено дивиться на неясний обрис голівки і сам пірнає в далекий і такий близький світ своїх предків. І це десь, може, згодиться йому, якщо буде живим.

— А ще як, Василюк, можна мати добрий взяток? — прокидається цікавість до напівзабутої давнини.

— Дядю, а ви не смієтесь з мене? Ви ж, десь-то, все знаєте, а в мене розуму випитуєте? — прокидається в дівчинки недовіра, і вона ближче прихиляється до його обличчя.

— І не думай такого, Василюк. Я ніколи біля пасіки не ходив...

— А мед їли? — посміхається дівчинка.

— Мед їв, це простіше діло,— чує, як і в нього біля рота заворушилась усмішка.— То як ти про взяток дбаєш?

— Коли вже на цвіт падає погожа роса, я до схід сонця буджу бджолу на роботу.

— Так рано встаєш?

— Разом з мамою. Мама порається біля печі, а я на пасіці. Вдарю паличкою по вулику три рази і примовляю:

«На морі, на океані, на острові Буяні їде Ілля-пророк на колісниці, гонить дощ і грімницю, гоню і я вас, мої бджілоньки, по ярий віск, по солодкий мед».

— І добрий взяток берете?

— Брала б добрий, коли б не війна. Немало нам вуликів бандити роздовбали,— одразу розбила теплу глухомань віків і повернула його до холодної дійсності.

Він міцно притулив дівчинку до себе, немовби шукаючи в неї захисту.

IX

Коло хутора загупали коні, мелодійно зашаруділи колеса. Погиба насторожено визначає, що дорогою проїхав не віз, а бричка. Але чого вона зупинилася? Може, Підпригора накликав уже лихо на його голову? Він швидко одягається, кладе в кишеню посвідчення, вислизає з майстерні на край саду і зупиняється в закутку біля перелазу. Тут, на тлустій землі, вривень з людиною ростуть ледь-ледь побризкані місяцем бурякові висадки. Причаїшся поміж ними і тином — і ніхто не знайде тебе. От і дочекався він того часу, коли навіть уночі мусить критися на своїй Україні від людей. Хоч би втримати оцих дві неповних губернії, щоб не тинятися старцем під чужими вікнами.

Чуєш ти, «кримський хане», чи не хватить тобі гугнявити: «В душе моей зима царила, уснули светлые мечты»? — виливає частину жовчі на Врангеля, з яким він не так давно бачився у Севастополі. Високий, з запалими очима «кримський хан» не мав розмаху Денікіна, навіть осуджував його за поспішне просування вперед. Він серйозно обстоював думку, що можна по-справжньому воювати лише тоді, коли набитий офіцерами і шикарними дамами-біженками Крим стане землею обітованою для всієї Росії, а більшовизм надокучить населенню. Так можна і до страшного суду чекати. А може, оті чутки, що доповзли до петлюрівського штабу, є чистою правдою? Згадує, що начебто ще в грудні минулого року Врангель сказав командуючому Донської армії Сидоріну: «Нам треба чесно й одверто признатися, що наше діло програно. Треба подумати про наше майбутнє — вдарити чолом перед союзниками, щоб вони на транспортних пароплавах

вивезли за кордон офіцерів та їхні родини...» Але це, певне, тільки брехні тих, які самі бажали сісти на місце Врангеля. Скільки зараз розвелось претендентів на найвищі посади, вони скорпіонами смертельно жалять один одного, а по-справжньому думати і працювати нема кому. В одного Петлюри вистачить міністрів на всю Європу, а простих урядовців нема на кілька повітів...

Він чує, як скриплять ворота, подвір'ям проходить якась тінь, ось вона підвелась на перелазі, і підполковник пізнає виразно округлі форми Бараболі. Агент головного отамана котиться до майстерні, а за ним слідком з висадків виходить Погиба. Вони стрічаються в дверях, з яких вибігає з пістолем біля живота насторожений Бараболя.

— Пане підполковнику! — здивовано і радісно скрикнув агент.— Ху! Перелякали ж як мене. Я вже чорті-що подумав. Душа і досі в чоботях теленькає,— кладе в кишеню пістоль і зразу ж звідкись вихоплює за голівку батіг.— А де ж пан сотник?

Погиба входить до майстерні. Бараболя міцно зачиняє за ним двері і стоїть біля них, наче фурман.

— Сідайте, Денисе Івановичу,— тепер підполковникові і постать, і обличчя агента здаються кращими.— А наш пан сотник втік. Переметнувся до червоних!

— Зрадник! Я зразу нюхом почув: нестояща він людина,— злішає волохате, як вовняний м'яч, обличчя Бараболі, але на мить приплив злості зупиняється чимсь згаданим, він пророче підіймає вгору праву руку і з почуттям декламує: «Воістину, друзі мої, я ходжу поміж людьми, мов серед уламків і окремих частин людини». Так говорив Заратустра.

Ніцше не зворушив Погибу.

— А що, Денисе Івановичу, буде говорити на вас і на мене Підпригора? Він же з цього повіту,— мерехтять поміж рідкуватими віями відблиски сліпака.

— Його треба нам опередити. Ми йому постелим земляну постелю,— спокійно сказав Бараболя, тільки нижче вух п'ятаками вибилися рухливі м'язи.— Як його прізвище? Підпригора?

— Підпригора Данило Петрович.

— З Новобугівки він?

— З Новобугівки. Що ж ви зробите з ним? — зацікавлено запитав.— Підстрелите?

— Господь із вами! Для чого така варварська відсталість? Треба діяти в дусі двадцятого віку і тих наших девонширських учителів, які воліють триматись у тіні,— захихикав Бараболя.— Ми складемо вірогідного листа до чека, напишемо все, що ви знаєте про пана сотника, напишемо всю правду, а в цю правду бризнемо лише одну краплинку брехні, що Данило Підпригора, Петрів син, перейшов до червоних, щоб краще служити головному отаману.

— А допоможе? — Погиба з огидою і острахом прислухався до хихикання агента.

— Уже, пане підполковнику, помагало, і не раз! — тричі ткнув пальцем повітря.— Головне, щоб у таких папірцях побільше було правди. Коли сходиться правда, то краплинка брехні б'є в груди смертельною отрутою. Смертельною!

— Дійте як знаєте. Я, напевне, так не робив би,— задумався Погиба.

— Прикрутить, пане підполковнику, зробіть і це. У наш вік романтика залишилася для простаків. Не суперечу: вона допомогла пану головному отаману захопити якусь частину молоді козацькою славою, малиновими шароварами і довгими шликами. Але, окрім романтики, є бруд війни, і він лягає на нас. І те, що ви сьогодні не можете зробити,— зробіть завтра. Війна не апостолів, а вбивців народжує. Вже і в селах виважуються устої християнської моралі і жалості, бо забагато розплодилося людей, а кожний з них хоче жити...— твердішає голос Бараболі, на патетичній ноті він обриває його і знову починає декламувати Ніцше. «Жалість! Жалість до вищої людини! — вигукнув Бараболя, і обличчя його стало наче мідь: — Ну що ж! Цьому був свій час!»

Погиба вперше з подивом побачив, як очі агента стали жорстокими і розумними. Підполковник не встиг ще промовити й слова, як Бараболя приголомшив його убивчими словами:

— Коли час візьме вас у шенкелі, то і таким артистом станете, як я, хоча й погребували сісти за один стіл зі мною.

Зненацький напад Бараболі обеззброїв Погибу і возвеличив у його очах недоладну постать агента.

— Пробачте, Денисе Івановичу, пробачте, я не зразу розкусив вас.

— А я й не зразу показував себе,— в жорстоких очах блиснуло самозадоволення, але воно одразу ж змивається звичайним дурнувато-заспанним виглядом.— Що ж нам тепер, пане підполковнику, з Палилюлькою робити?

— Не приїхав?

— Після розгрому Шепеля під Хмільником дуже обережним став. Прислав свою бричку за вами.

— А з Шепелем погані діла?

— Тільки штаб врятувався, навіть з уряду нікого не залишилося: розбігся.

— Шепель мав свій уряд? — здивувався Погиба, пригадуючи низькорослого вонячинського отамана.

— Аякже. Після нашої торішньої трагедії він у Літині оголосив новий уряд Української народної республіки, навіть одного галичанина всунув у нього, щоб, мовляв, складався цей уряд з Наддніпрянської і Наддністрянської України.

— Ну й пройдисвіт! — засміявся підполковник.— Захопити один повіт, а думати про всю Україну!

— Хоч і горобець, а на орла надимався. Авантюра — велике діло: а що, коли з колоди життя вихопиш туза!

— Так поїдем до батька Палилюльки?

— Правду сказати, і сам не знаю, що робити. Нюхом чую: хитрує батько, отаманує в кількох селах і вичікує, чия зверху буде.

— Але він хоч у душі за Петлюру?

— В душі він тільки за себе і за своїх кілька сіл. Надіється, що якимось-таки можна буде зробити мужицьке царство без панів, генералів і влади.

— Що ж, Денисе Івановичу, раз мати на світ породила,— поїхали! Хоч почуємо, яким тепер вітром дихають у Совдепії.

Бараболя пропустив підполковника повз себе, крадькома тричі перехрестився на святого Миколу і погасив світло.

Біля воріт під яворами стоїть мальована таращанська бричка, добрі коні тримають в очах чотири іскорки місяця і б'ють землю копитами. Бараболя вискочив на передок, оглянувся на підполковника, ошкірився, махнув над головою батогом, і коні з копита перейшли на галоп. М'яка, з торф'яною кришкою земля пружинила під колесами і погойдувала на собі місячні шати.

Коло хреста, на якому висить в рушнику ікона, їх перепиняє добре озброєна варта, але пізнає отаманську бричку й сходить з дороги.

Агент головного отамана підїжджає до цегляної школи. Коло її високих вікон товпляться бандити, на подвір'ї, ломлячи руки, плаче якась жінка, а на колодках під охороною сидять в одній білизні три похилі постаті.

— Продармійці. Сьогодні їм батько наб'є животи зерном,— пояснює Бараболя Погибі.

Вони підіймаються по розхитаних камінних східцях, заходять у школу. Два високих парубки з нагаями в руках дають їм дорогу. Погиба через голови бандитів, які в самих незалежних позах сидять на розсунутих шкільних партах, бачить великий стіл, а за ним кремезного дядька в бекеші і смушевій шапці, з його рота, затиснутого жмутом підкучерявленого волосся, звисає довга люлька, в ній роз'ятреним оком поблискує вогник. На столі, застеленим не скатертиною, а картою імперії, перед отаманом лежить арашник і дев'ятизарядний веблейскот, за спиною стоїть охоронник, обнизаний вінком бомб.

Бараболя в'юнить поперед Погиби, підводить до столу, знайомить з дядьком.

— Батько Палилюлька,— виймає отаман з рота люльку, випускає вгору дим.— Значить, від головного прибули? — невеличкими лукавими очима оглядає підполковника.

— Від головного.

— Погломовимо потім, а зараз сідайте прямо на вікно,— на вперто спокійному виду батька не можна вчитати жодної думки.

Занадто сухий прийом не стільки збентежив Погибу, як Бараболю. Ніздрі його короткуватого носа розширились, приножуючись до всього, очі забігали по обличчях бандитів і зупинилися на побілілому начальникові штабу. Він, затягнутий під Махна в куртку гусарина, сидів праворуч від Палилюльки і раз по раз неспокійно зривався з стільця. Його видовжене, з приплюснутими щоками обличчя і вузькі очі ледве стримували розпач.

Ніяково крутилась на стільці і зігнута постать опасистого писаря, на брови якому насовувалася чорна шапка. Бараболя нюхом шпигуна відчуває: щось тут недобре творилося до їхнього приїзду.

На одній з передніх парт сиділо трое пристойно одягнених дядьків.

— А це хто? — тихцем запитав Погиба.

— Міністри з тієї волості, про яку я розповідав. Приїхали зі скаргою, щоб хлопці Палилюльки не заскакували на їхню територію за харчами.

Палилюлька взяв зі столу арапник, держалном показав на двері і промовив єдине слово:

— Приведіть!

Два бандити з нагаями в руках стрімголов метнулися в коридор і через якусь хвилину підвели до столу міцнотілого, трохи пошарпаного, але цілком спокійного воїна у чорній, з довгим червоним шликом шапці.

Погиба мимоволі здригнувся: такі шлики носили тільки хлопці отамана Волоха.

— Ти хто такий будеш? — рівним голосом звернувся Палилюлька до нього.— Розкажуй, як на духу. Збрешеш хоч одне слово — кулею рот затулю.

— Я тепер червоний козак! — сміливо відповів парубійко і незалежним рухом поправив шлик.

— Запиши для порядку,— коротко наказав Палилюлька писареві. Той зірвав з-за вуха ручку, вмокнув у заарканений мотузочком каламар, заскрипів пером.

— А ким ти раніше був?

— Був я вільним козаком в отамана Волоха.

— Усе пиши,— покосився Палилюлька на писаря і знову запитав козака: — Ну, а як, розкажи, ти до червоних перейшов?

— Я не переходив. Про це подумав сам отаман Волох. Коли в минулому році Петлюра вже не знав, куди й втікати, наш батько захотіли його провчити і напали на його штаб у містечку Любар.

Бандити загуділи, але Палилюлька вдарив арапником по столу — і всі затихли.

— Говори, хлопче.

— Ну, вдарили ми на штаб, хотіли живцем захопити Петлюру і в мішку передати червоним, але ад'ютанти встигли впхнути його на бричку і без пам'яті потелемба-сили до Пилсудського.

В школі почувся розгонистий сміх, він боляче вдарив у серце Бараболі. Агент хотів зіскочити з вікна, підбігти до столу, але в цей час заговорив Палилюлька:

— Кажеш, не спіймали Петлюру?

— Не спіймали, батьку, дуже крепко втікав,— з жалем промовив козак.

— І ти, чортова бодня, шкодуєш?

Козак зиркнув на батька і сміливо промовив:

— Таки шкодую, батьку.

— І не вилупок ти після цього?

— Вилупок, батьку,— погодився козак, а навколо знову почувся сміх. Лише начальник штабу в розпачі схопився руками за голову, зіскочив зі стільця і вигукнув:

— Батьку, оцей недоносок грязю кидає на героя. У нас Петлюра — це все одно, що в Італії Гарібальді.

І неждано козак відразу підсік начальника штабу:

— Ги-ги-ги,— згадав щось і засміявся.— А ми читали, як Ворошилов писав про Петлюру: він так схожий на Гарібальді, як свиня на коня.

На мить школа завмерла. А далі гримнула несамовитим реготом. Сміявся з усіма і батько, лише начальник штабу знову присів на стілець, охопивши рукою шию. Пересміявшись, Палилюлька знову запитав козака:

— А що ж, язикатий вишкрібку, далі було?

— Що ж було далі? Зібрав нас отаман і кажуть: «Годі нам, хлопці, перемивати чужинцям смердючі онучі. Побавились, побачили своїх шмар,— час і до людей повернутися». Ну, й подались ми до червоних, аж закуріло за нами.

— В чека водили вас? — грізно запитав Палилюлька, а всі бандити притихли.

— Не водили, батьку.

— А що робили з вами?

— Спочатку дали газети й книжечки з агітвізка, далі нагодували, а потім уже прислали комісара. Ми хотіли без нього обійтись, але коли послухали — залишили при собі. Підходящий чоловік попався.

— Ви залишили, чи вам залишили?

— Ми залишили! — твердо відповів козак.

— А багатьох з вас побили?

— Не зачепили ні одного. Не те що голови, навіть шлики наші не поздймали. Так і воюємо в них.

— Він агітатор! — не витримав начальник штабу, зіскочив з стільця.

Але парубок не оторопів, а розсміявся:

— Я такий агітатор, як ти Вільгельма Другого зять... Палилюлька підвівся з-за столу, насупив брови.

— То чули, хлопці, що говорив оцей недоносок?

— Чули, батьку! — загуділи бандити.

— То от я й думаю тепер: що ж нам робити? Чи Петлюру рятувати, щоб він, значить, з Пілсудським навек породичався і знову привів його до нас, чи піти до червоних, чи розійтись тихенько по домівках?

Бандити спочатку притихли, потім загуділи, закричали:

— А як, батьку, нам краще?

— Час додому!

— Ой, доведеться нам арештантські воші годувати.

— Разом підем до червоних, щоб потім гірше не було.

— Разом не зачеплять, а поодинці видушать.

І, коли галас почав потроху затихати, Бараболя скочив з вікна, оминув зціпленого розпачем начальника штабу, підбіг до столу. Його округла фігура відразу звернула на себе увагу.

— Схаменися, батьку! — затремтів голос агента головного отамана. — На погибель поведеш хлопців.

— Замовч, потерча, коли люди думають! — гримнув на нього Палилюлька.

Але Бараболя не замовк:

— Побійся бога, батьку! Червоні видушать вас, мов курчат. Пожалієш за головою, та пізно буде.

— Яке непоштивє вдалось,— здивувавсь Палилюлька, і голос його вкрадливо понизивсь: — Ану, хлопці, всипте йому з десяток, щоб не був таким розумним.

— Батьку! — верескнув Бараболя, відскочив од столу і забився в дужих руках бандитів з нагаями.

Вони майстерно скрутили незграбну постать, зірвали з неї штани і вдвоє перегнули Бараболю на лаву, з якої позскакували охоронці Палилюльки. В повітрі розмашисто свиснули нагаї, тонко вереснув чоловічий голос, знову і знову піднялись нагаї, і Погиба враз почув, як під ними зашипіла кров.

Холодний піт виступив на чолі підполковника: за цим зловісним шипінням крові почув подих своєї смерті. Він зрозумів, що Палилюлька сьогодні ж поведе свою банду до червоних і не посоромиться прихопити і його.

В цей час у школу ввірвалася та жінка, яка голосила на подвір'ї. Її напівбожевільні від горя очі метнулися до парти, на якій лупцювали Бараболю, заплющились, розкрились і страдно почали шукати когось.

— Мамо, я осьдечки,— обізвавсь до неї козак у червоному шлику.

— Сину мій, дитино,— здригаючись, впала йому на груди.— Це ж не тебе катують?

— Бачите ж, не мене,— невміло почав заспокоювати її син, незручно поглядаючи на бандитів.

— Ану, виходьте звідси. Розманіжились. Дома теж зможете рюмсати! — гримнув на матір і сина Палилюлька, і вони поволі подалися з школи.

З лави, стогнучи, безсило підвівся Бараболя, спіткнувся, знову підвівся, постарілими руками почав підіймати опущені на підлогу штани. Застебнувши їх, він, горблячись і охкаючи, вийшов зі школи. Ніхто не затримував його, і Погиба позаздрив.

Палилюлька перечекав, поки в дверях зникла зігнута постать Бараболі, вийняв з рота люльку, навис над столом великою головою:

— Слухайте, хлопці, мою, може, останню пораду! Не один день ви знаєте мене, і не один день я думав, що нам далі робити. На Петлюру вже надій нема. Поляки з червоними йдуть на мирову. А Врангель — пан, йому треба скрутити голову. То, виходить, краще бити панів, чим більшовицьку власть. От я й переходжу до червоних, піду з ними на Врангеля, щоб потім ніяка братія не чіп-

лялася. Хто хоче — хай іде зі мною, а хто не хоче — хай віється на всі чотири. Не борю! Вольному воля, а спасенному рай! Так я думаю, хлопці?

— Слава отаману! — закричала більшість бандитів, підкинувши вгору шапки, а кілька чоловік похапцем почали пробиратися до дверей. За ними тупцем подався і начальник штабу. Їх ніхто не спиняв.

— Ну, хлопці, — звернувся Палилюлька до своїх охоронців. — Тягніть сюди і печене, і варене. Ще погуляємо сьогодні вволю, бо в більшовиків чорта лисого погуляєш: там пайок!

— А що, батьку, з продармійцями робити? — гукнув хтось знадвору у вікно.

— Відпусти з богом.

— Гей, ви, забирайтеся звідціль! — гукнув той самий бандит за вікном, потім щось здивовано заговорив і незабаром з'явився у дверях школи: — Батьку, от холера: продармійці не хочуть іти без штанів. Стидаються.

— А де ж ви, сучі діти, їхні штани поділи?

— На самогонку проміняли. Ми ж не знали, що їм так пофортунить, — засміявся бандит.

— Чорти б мордували вашу маму. А я, гадаєте, знав? Щось треба придумати. — Палилюлька вийшов з-за столу, пішов до виходу, за ним почали виходити бандити, а позаду тихцем попрямував Погиба. На нього ніхто не звернув ніякісінької уваги. Він, здригаючись усією душею, по тіні від школи вийшов у садок, переліз через перелаз і опинився на вузенькій, зарослій споришем вуличці. Тут він прискорив ходу, думаючи, як добратися до Веремієвого хутора. А перед очима все коливалися події сьогоднішньої ночі.

За селом на дорозі він побачив невелику округлу постать, яка невпевнено котилась між тіннями придорожніх дерев. Безумовно, це був агент головного отамана. Ось він сполохано оглянувся і зрадів, побачивши підполковника.

— Слава богу, слава богу... А я вже чого не передумав дорогою, — заблищали радістю очі Бараболі. Він зупинився на дорозі і злісно погрозив кулаком на село: — Насміявся над нами, так за цю насмішку свої кості складеш. Ми тебе зв'яжемо одним мотузочком з паном сотником. Навіки зв'яжем!

Погиба подивився на скривлене болем і ненавистю

обличчя Бараболі, на його різні очі, яким зараз тісно було в розрізах повік, і одвів од нього погляд.

При самій дорозі клубком заворушився вітер, задеренчав соломинками, і агент отаманської контррозвідки зразу ж насторожено обернувся на звук. На полі, проколене високими стернями і змішане з тонкими тінями од них, колівалося згусле місячне сяйво, воно чітко заштриховувало стежку, що в'юнилась у холодну далечінь. Бараболя зійшов на стежину, морщачись, пройшов кілька кроків, обернувся до Погиби:

— Пробачте, але я мушу роздягнутись — не можу далі так іти.

— Робіть, як вам краще.

Бараболя навстоячки роззувся, стогнучи, скинув заляпані кров'ю штани, знову взувся і, проклинаючи Палилюльку, розбитою ногою попрямував на хутір.

І сміх і гріх було дивитися на цю недоладну постать, натопану злобою і болем.

Світанком вони дійшли до оселі Веремія, біля воріт їх зустрів господар, прямоплечий, короткоший дядько з довгими і могутніми руками. Отак, як його хутір на м'якому торф'янику вростав донизу, так, здавалось, вростав у землю і крутолобий Стратон Веремій.

— Боженьку! Денисе Івановичу, що з вами? — забідкався він, побачивши, якою мукою клешняли по землі ноги Бараболі.

— Біда, Стратоне Потаповичу...

Веремій вискочив на дорогу, оглянувся, закружляв навколо агента і вже спокійніше сказав:

— Це, хвалити бога, ще не таке лихо. Я пришлю свою відьму, і вона за три дні зарубцює вам ці виразки.

— Пошепче? — криво посміхнувся безкровними губами Бараболя.

— Ні, зіллям виходить.

— А гірше не зробить?

— Вона, Денисе Івановичу, хоч і пришелепувата, але виходжувала навіть таких, які однією ногою в могилі стояли. Повірте мені.

— Що ж, доведеться повірити, — зітхнув Бараболя і з Погибою попрямував до столярні.

А Веремій заскочив до хати, потім вивів із стайні коня, вискочив на нього і поїхав до сизого від ранкової роси гаю.

Через якусь годину, коли Погиба саме збирався снідати, а Бараболя охкав на тапчані, в столярню напівпрочинились двері, й на порозі з'явилася тоненька дівчина в берестяних верзунах і старенькій спідничці.

— До вас можна? — тихо запитала вона.

Погибу здивувало й насторожило це дівча: адже він знав, що в столярню ніхто, крім господаря, не мав приходити.

— Заходь, заходь,— припрошуючи, підвівся з ослона.

Дівчина ніяково зачинила за собою двері, поклонила Погибі:

— З добрим ранком вас.

— Доброго ранку, дівчино. Ти хто будеш?

— Наймичка в дядька Стратона. Мар'яною зовуть мене,— підвела голову, і Погиба на вузькому обличчі побачив такі брови, яких ніде не стрічав досі: вони широко й розмашисто лискучим чорнокриллям виривались від перенісся на чоло і скроні. Здавалося, це чорнокрилля підіймало вгору всю тендітну постать дівчини. Такі брови тільки у сні можуть наснитися! Але під ними не сіяли, як можна було сподіватися, а жалісніли сполохані очі, у них вгадувався за давнього страху, і тіні його ніби лежали на всій хупавій постаті Мар'яни.

— Ти щось маєш нам сказати? — милується дівчиною Погиба і вгадує по очах її нелегке життя.

— Ні,— збентежено нахилиє голову на плече.— Хазяїн сказав, щоб я якомусь дядькові вигоїла рани.

— Так оце ти... лікуєш людей? — вражено запитав Погиба. У нього ледве не вирвалося: «Так оце ти відьма?»

— Доводиться інколи,— відповідає на його здивування жалісною усмішкою, що тремтить двома ямками обабіч невеличкого рівного носа.

— А хто ж тебе навчив цьому?

— Мама. Вони в усяких зіллях розбиралися,— обволікається повагою дівоче обличчя.

— І що ж вона могла вилікувати?

— Усякі рани, кості складали, лишай і екзему виводили...

— Екзему? — здивувався підполковник, що дівчина знає це слово.— А чим же вона виводила?

— Переганяли дерево-горіх... То кому треба пособити?

Погиба киває головою на тапчан, і Мар'янка підходить до Бараболі, який не зводить очей з дівчини. Він мало

вірить у знахарські ліки, але обличчя Мар'яни чимсь приваблює його. Ось дівчина поклала на ослін баночку зі своїми ліками, соромлячись, нагнулась над Бараболею, і її пальці обережним вітерцем ворухнулись біля його жаром налитого тіла.

Коли Мар'яна вийшла з майстерні, Погиба посміхнувся до Бараболі.

— Ну, як вам ця... відьма? Подобається?

— Подобається. І ви знаєте — відлягає біль від тіла, жар кудись дівається. Таки щось тямить вона.

— Можливо. А схоже вона знає на кого?

— Ні, не знаю.

— На лісову мавку. Хороша дівчина.

— Нічого, тільки от вітру хилиться.

— Харчі, напевно, гірші в неї, чим у нас,— показав очима на стіл.

Х

Бог для того послав на землю ніч, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина. Але в цю ніч, може, й підводилась під осінніми зорями рання озимина, та мало відпочивали люди. Не тягнуло на сон і тих, хто мав отримати землю, не спали й ті, які мали позбутись частини своєї правдою і кривдою добутих урочищ і хуторів.

Ще не встигли розійтись комбідівські збори, як селом обережно засновигали інші постаті, як на шибках вікон тихенько затарабанили ті руки, які найповажніше клали хрести у церкві і які найкраще відчували карбованець у торзі.

В селі найбільше грошей перейшло через руки лавушника Митрофана Созоненка. Веснянкуватий, мов зозуляче яйце, схрестивши поржавлені руки на грудях, він незворушним ідолом сидів за прилавком і рудим дідьком широко гуляв на весіллях чи хрестинах. Тут Созоненко не перебивав грошей і не приносив подарунків, а прилюдно виймав з городського гамана боргові розписки і велично кидав на придане молодій чи на зубок дитині. А село як село, по-всякому дивилось на витівки багатиря, рука якого навіки лягла на аршин, і його розписки прозвало «Созоненковими грішми». Це не збентежило, а воз-

величило Митрофана в своїх очах, і він для розписок навіть заготував кольорові одного розміру аркушики, щоб справді вони людям нагадували законні гроші.

Сьогодні після невеселої вечері Созоненко замкнув зсередини і знадвору свою простору крамницю і нетерпляче почав ждати, хто першим прийде з комнезамських зборів до нього з лихими вістками про землю. В світлицю

злякано просунула скособочені плечі висмоктана жіночими хворобами Надежда. Чоловік підвів голову, глянув — і дружина мов провалилася у темінь другої кімнати, тільки двері зітхнули за нею.

«Стерво», — тоскно, в який уже раз, подумав Созоненко, мовби Надежда була винна у тому, що він одружився без любові, одружився не на ній, а на її достатках.

Митрофан узяв її в п'ятнадцять років. Затуляючись руками, Надежда забивалася від нього в різні закапелки дому, наче відчувала, що одруження нічого їй не принесе, крім болю тіла й душі. Так воно і сталося. Навіть за добрими харчами жінка почала хиріти, жовтіти і сохнути. Від неї не виходили шептухи і знахарі, а Митрофан, лютуючи, назвав її торбою хвороб і став учащати до інших жінок.

Дружина в придане принесла йому не гроші, а десятини, горіли б вони разом із нею, бо тепер цю землю

забирали від нього, то хай би і жінку забрали — все легше було б згадувати про своє весільне ярмо. Навіть родити, нащо нехитра наука, не могла йому по-людськи. Викидала, викидала недоносків і тільки одного сина виходила, та й той у журавлину породу пішов — худючий та блідий, наче картопляна поросль, що в льоху росте.

Надворі несамовито забрехала собака. Митрофан, не одягаючись, вийшов з хати, підійшов до наглухо забитого паркана, приклав до нього вухо і потім запитав:

— А хто там ходить?

— Це я, Митрофане Вакуловичу, — просочився крізь отвір для саморобного ключа сумирний голос Кузьми Василенка.

Созоненко загримав залізом, відчинив хвіртку, і на подвір'я боком, боком, боячись зачепити господаря, обережно втиснувся споконвічний боржник Василенко. Широкі полотняні штани його темніли вогкістю, наче в копанку ввалився чоловік.

— Добрий вечір, Митрофане Вакуловичу! — скинув шапку, поклонився і зітхнув.

— Ходімо до хати. — Созоненко крадькома висунув на вулицю голову, покрутив шиєю.

— Нікого нема, я свідків, хе-хе, не вів за собою, — догідливо засміявся Василенко. — Я городами петляв, щоб ніхто не побачив. Увесь обросився.

— Я не свідків виглядаю, плювати мені на них, а на місяць дивлюся, чи не зійшов, — розсердився, що й такий непотріб, як Василенко, бачить його обережність.

— Зійшов, зійшов. Тут вам з-за цього паркана і місяця не видно. Крепость! — підхвалює Кузьма Созоненкове обійстя і для порядку не одягає на голову шапку.

В світлиці Созоненко сідає за стіл, а Кузьма обережно тупцює босими ногами по свіжовимитій підлозі; його вогкі, сумовито-догідливі очі більше б пасували богомільнику, аніж цьому п'яниці і дрібному злодюжці. Правда, за доброю чаркою і Кузьма ставав чоловіком: кидав на хмільні столи і своє дотепне слово, і свою насмішку, яку за сімома замками тримав тверезим.

— Закінчились збори? — обмацує тим поглядом, який бачить, чого вартий чоловік зверху і зсередини.

— Напевне. Я до кінця вислизнув, щоб можна було безпечно до вас навідатись.

— Дожився, можна сказати! Ну, і що на тих зборах було?

— Безпридельно плохо,— невідомо для чого ввертає Кузьма учені слова, знову зітхає і по-собачи відданими очима дивиться на Митрофана.

— Смерть Підпригори не пособила? — наливається жаром все тіло Созоненка.

— Не пособила, ніяк не пособила,— торкнувся рукою до голови, посередині якої пухом кульбаби аж до маківки підкучерявлювалася смужка ранньої лисини.

— Ще пособить,— похмуро пообіцяв.— Мою землю забирають Олександр Підпригора і Карпець?

— Вони ж.

— І не відмовлялися від хазяйської?

— Ніт. Поки один Мирон Підпригора насилу відхрестився від Денисенкової.

— Ну, тоді швиденько збігай, Кузьмо, і до Карпця, і до Підпригори. Скажи, нехай зараз же до мене приходять. А тобі за дорогу — мій могорич.

— Я одним льотом! — веселіють при згадці про могорич очі Василенка. Він закриває шапкою поріділе волосся на голові і обертає до дверей полатану спину.

— Не поспішай — на собаку нарвешся.— Созоненко, морщачись, обходить Василенка, від якого тхне за давнім потом і шинком, з хвіртки спроваджує його на вулицю, що вже славно причепурилась тінями і місячним сяйвом.

Кузьма в тінях сам стає тінню, і лише по валуванню собак можна догадатись — біля якого подвір'я проходить він. Правда, раптом пси обізвалися і на Козиному розі, куди Кузьма не мав повертати. Але це не дивує Созоненка: певне, теж якийсь посланець обходить тих дядьків, які поласилися на землю своїх односельчан. Ох, чи може тільки це колядування?

Крізь пробиту в стовпі щілину для саморобного ключа пробивається в його двір краплина місячного сяйва і затікає чоловікові в руку. Він струшує цю росинку далекого золота і, морщачись, заходить до світлиці. Тут завченим рухом виймає з божниці кольорову пачку перев'язаних розписок, розшнуровує їх і, на якусь мить забуваючи про землю, милується своїм дрібним письмом. Від цього письма не раз холодним потом обливалися нахмурені триаршинні дядьки, дрібними і великими сльозами голосили

жінки, і з відчаєм, заломлюючи руки і стан, віддавались йому молоді вдови. Тільки з ними, а не зі своєю холодною і зів'ялою жінкою, він узнав, що таке пристрасть і любов. Звісно, гріх тратити своє добро на незаконних жінок, але ж і не дарувати його.

Він перегортає розписки, і кожна з них щось промовляє до нього, дивиться скорботою чи приниженою прохальною усмішкою. Ось і хрест Олександра Підпригори стоїть нижче слів: «У цьому розписався». Ось і неслухняні ломки і кружечки Карпцевого підпису. Тяжко, не рукою, а грудьми видавлював чоловік свою позичку, але що зробиш, коли треба стягнутись на конячку. І таки на його гроші купив собі сиву кобилу.

Сміху було з тієї лукавоокої шкапини, яка, десь-то, й не знала, що таке рись: її опухлі в колінах ноги знали тільки тверду ходу трудівника. А удар батою — починає хвицатися мов несамовита, і очі стають по-чоловічи злими. Але коли раз і добрі коні Поліщука застрягли в калюжі, Карпцева кобилка візьми й покажи себе — витягнула подвійну ношу, і вже ніхто більше не брав на сміх ні Карпця, ні його конячку.

Оці кольорові папірці трохи відволікають Созоненка від головного, на якийсь час вигонять розслаблену млявість із рук. Але це прояснення схоже на осінній день, коли з димчастої хмарної проріхи прогляне якась пляма, схожа на сонце. «І чого б так уболівати?» — не раз запитував себе Митрофан. Адже відрізають у нього лише сім десятин. Але тепер ця земля стала йому найдорожчою і найкращою.

Созоненко перешнуровує розписки, ховає під божницю і тільки дві лишає при собі. Де його не пропадало! Він подарує борг і Карпцю, і Підпригорі, аби лише вони відмовились від його землі.

«За своє та ще давай своє. Дочекалися свободи! Голоштанько Мірошниченко вже крутить селом, як циган сонцем», — тоскні і лихі думки підігривають злобу, і вже хочеться плюнути на кротячі походеньки, за які вчепився Сафрон Варчук, а робити щось серйозніше.

За вікном з перебоями клямцає залізна, продіта крізь стовп клямка. Созоненко похапцем кладе розписки в кишеню й виходить надвір. Він відчиняє хвіртку, і в її прорізі застигас залита місячним сяйвом повна безнадії постать Кузьми. Вона нічого доброго не віщує Митрофанові.

— Що, Кузьма? — чомусь сторониться і дає йому до-рогу, мов порядній людині.

— Безпридельно плохо, — в'яло кидає в землю свої дурні слова і тягне у двір за собою косий стовп тіні.

— Говори, не тягни ж! — злішає Митрофан, і навіть при місяці видно, як червоніє його строкате обличчя.

— Що там говорити. Показались дядьки. От Карпець взяв і поїхав на ніч з конячкою на ваше поле.

Созоненко здивовано й ображено кладе руку до грудей, щоб стихити нею біль.

— З моєю конячкою і на моє поле?

— Таки на ваше. Так жінка сказала.

— І нарізки, вражий син, не дочекався? — тремтять побілілі уста Созоненка.

— Там і чекатиме. От чоловік! — Кузьма підіймає вгору затиснутий кулак, а в душі дивується сміливості Карпця.

— А Підпригора що?

— Краще й не говорити.

— Кажі!

Василенко ступає на подвір'я, а Созоненко з розмаху гасить хвірткою місячну рамку.

— Застав я Олександра дома. Саме після вечері з сім'єю про завтрашній день говорив. А в Олександрового Юрка тих книжок, наче в якого бурсака: і коло божниці, і на лавах, і в скрині. Чи не думає і він собі чимсь стати?

— На чорта мені здалися твої і Юркові книжки! Ти діло говори! — скиців Митрофан. — Тягне, тягне, мов за кишки.

Кузьма зітхнув, тупо покосився на крамаря і нудно заговорив у землю:

— Сказав я Олександрю, щоб він, значить, зараз же прикачав до вас. А він подивився, мов гріш подарував, і питає мене: «Ти ж довго ще думаєш у холуях Созоненка ходить?»

— Так і сказав? — не повірив своїм вухам.

— Так і сказав, чорти б веселились ним: «Ти ж довго ще думаєш у холуях Созоненка...»

— Чули, ради бога, далі, — аж застогнав, наче від зубного болю, чоловік.

— А далі, Митрофане Вакуловичу, теж не легше. «Передай, — каже, — своєму Созоненку, що коли він зі мною хоче бачитись — хай до мене сам прийде. Не великий він тепер пан».

Від цих слів якось потьмарився місяць у небі, а мозок у голові. Такого нахабства і такої насмішки ще не довелось чути Созоненкові за все своє життя.

— Ну, почекайте,— комусь пригрозив кулаком.— Тепер я сам піду колядувати по ночах.

Забувши про Кузьму, він біжить до хати, одягає прюнелеву чумарку і, погасивши світло, вже збирає в думках своїх друзів та однодумців.

Осілля прохолода не остуджує запітніле злобою чоло, пізня година не стишує кроків його: бог не на те послав на землю ніч, щоб відпочивав господар!

XI

Біля хати Свирида Яковлевича вже чекали Уляна Завірюха, далека родичка його по молочній матері, і вчитель Григорій Марченко. Обое в затінку сиділи на широкій призьбі, про щось тихо розмовляли. Відвідини вчителя зразу ж нагадали Мірошніченкові його провину перед школою.

Село Новобугівка ніколи не мало пристойної школи, та й хлібороби не дуже охоче посилали своїх дітей в науку: «На попа не вивчиться, а п'яниць писарчуків самі не хочемо». І наука їхніх синів і доньок здебільшого починалася біля гусей, худоби й на панській економії. Раніше в селі школа ледве животіла, а в революцію і зовсім закрилась: учитель-дяк, плюнувши на голодний пайок, подався господарювати на свій хутірець, книжки пішли дядькам на куриво, а вікна в школі повиймали добрі люди.

Але в цьому році відділ народної освіти прислав у село завязаного учителя, який не дарма отримував щомісяця тридцять фунтів жита, один фунт цукру та дві пачки сірників. І коли його Свирид Яковлевич вперше застав у школі за жорнами, вчитель, витираючи рукавом пітне чоло, аніскілечки не збентежився.

— Ну от, нарешті зустрілися,— невесело посміхнувся Мірошніченко, з досадою поглядаючи на жорна.

— Радий бачити в себе першого комуніста,— подав білу від борошна руку.

— Збираєтесь лаятись? — насторожено глянув на нього Мірошніченко.

— Ні, Свириде Яковлевичу, не збираюсь,— розігнув виснажену високу постать, і з-під темних вуст красиво забілили чисті синюваті зуби.

— Невже не збираєтесь? — немало здивувався Мірошниченко.— А я на вашому місці, коли подумаю, не витримав би.

— Під'юджуєте,— знову по-дитячи довірливо засміявся учитель.— Прошу до моєї гостини.

Кімнатка вчителя мала чотири аршини завдовжки і три завширшки. В ній стояло вузьке залізне ліжко, накрите, замість ковдри, вигорілою австрійською шинелиною, завалений книгами стіл, два стільці і боденька з харчами, поверх якої красувалася буханка чорного хліба, спечена самим учителем.

— Не густо у вашій хаті,— крякнув Свирид Яковлевич, сідаючи на саморобний стілець.— Скажіть, як же ви думаєте жити на пайку? Кругом учителі тікають зі шкіл.

— Я не втечу, коли самі не догадаєтесь вигнати, бо дихати вам дуже тяжко буде зі мною,— безжурно запевнив учитель.

— Ого! — повеселів Мірошниченко.— Будете нас за горло тиснути, чи як?

— Доберусь і до горла, і до печінок, якщо буде треба,— пообіцяв похмуро вчитель.— Не привезете дров у школу — піду вашу хату розбирати. Не посміхайтесь — піду! — труснув кулаком.— Ну, розібрати ви не дасте, а сорому вам нароблю на все село. Я теж з хохлів, упертий. Я добув науку, і діти в мене будуть її добувати.

— Дров я вам привезу,— пильно, з прихованою радістю дивиться в жагучі, з широким блиском очі вчителя, які то сміються, то лютують.— Але як вам жалування вирвати з повіткому? Не одержували ж за три місяці?

— Інші й півроку терплять.

— Що ж його зробити? — Свирид Яковлевич уже вболіває за вчителя: він йому починає подобатись.

— Обійдіть дванадцять апостолів, може, вирвете,— посміхається вчитель.

— Яких це дванадцять апостолів?

— Всіх дванадцять заввідділів повіткому,— охоче пояснює вчитель.

— Тоді краще до самого бога піду: до голови! — регоче Мірошниченко.

— А він скаже: дайте мені раніше хліб стягнути і з бандитами та дезертирами покінчити.

— І це може бути,— погоджується Мірошниченко і дивується, чому Григорій Михайлович не скиглить і не нарікає на свою долю. А нарікати є на що.

Вчитель пильно дивиться на голову комнезаму, догадується, які думки ворущаються в його мозку, бере хліб, нарізає його і навіть дістає з боденьки шматок вогкого від солі сала.

— Перекусимо, Свириде Яковлевичу, бо й ви майже такий холостяк, як і я.

— Ого, де ж ви сало дістали? — дивується Свирид Яковлевич.— З дому передали?

Обличчя вчителя хмурніє:

— Оця квартира — весь мій дім. Нікого вже з рідних не залишилось у мене. Дуже хотіла мене мати побачити вчителем, на панському жалуванні, та не дочекалася свого щастя. А де я сало взяв — скажу. Але умова: щоб ні одна душа про це не знала.— Григорій Михайлович перегинається, мов ніжик, викидає з-під ліжка затягнуті на колодки дівочі чобітки, кусок смоли і різне шевське начиння.— Ось мій другий заробіток: людям чоботи шию і за двадцять п'ять верст ношу в сусідній повіт міняти на харчі, щоб тут ніхто не знав. Більше підозрінь не буде?

— Оце так,— тільки й промовив Мірошниченко і міцно потис руку Марченкові.— Тепер вірю, що буде в нас школа, хоч і тяжкий ваш хліб.

— Це нічого, це все, що минеться, а треба робити все те, що лишиться. Кожне покоління має свій героїзм і свою трагедію. На старість, Свириде Яковлевичу, навіть весело буде згадувати перед молодими і красиво одягнутими вчителями, як їхній колега в дні революції і найкращих для людства декретів тихцем з-під поли продавав чоботи на базарі, щоб не покинути школу і не приєднатись до тих, що каркають на революцію. Спогади прийдуть колись, а тепер ні учні, ні батьки не повинні й догадуватись про моє ремесло і промисел.

— Назвав би вас молодцем, але цього мало,— розчувлився Мірошниченко.— Значить, кожне покоління має свій героїзм і свою трагедію? Це треба запам'ятати.

— Запам'ятовуйте, Свириде Яковлевичу. Ви, знаю, чоловік жадібний. А як пособите мені зібрати учнів до

школи? Дразню собак по селі, записую школярів, а батьки їх утаюють від мене, як од вас посів. Утаюють майбутніх професорів і вчених, перед якими колись, може, держави скидатимуть шапки! Не інтересно? То їжте мій хліб, хоч і дратвою він пахне...

Того ж вечора вони стали друзями. Мірошниченко поніс додому кілька книжок, а вчитель походив трохи по шкільному подвір'ю, зайшов у свою кімнатку, завісив єдине вікно австрійською шинелиною і почав пришивати головки до халяв. А щоб на руках для людського і школярського ока не залишалися сліди просмоленої дратви, натягнув блаженські пальчатки...

Хоч як старалися вчитель і голова комнезаму, але восени до школи не багато прийшло дітвори. Батьки найбільше віднікувались тим, що нема одягу й взуття. І тоді Мірошниченко хитромудро пустив чутку по селі, що кожний учень одержить чоботи і крам на одяганку. І зразу до школи повалила малеча, якої навіть у вчительських списках не було. Минали дні, батьки все частіше надокучали вчителю: коли ж буде обіцяне?

І зараз Свирид Яковлевич наперед знає, яка очікує його розмова з Григорієм Михайловичем. Тому, наскільки може, ласкавіше здоровкається, не догадуючись, що вже це говорить Марченкові про марність сподівань на допомогу.

— Мені, Свириде Яковлевичу, вже можна йти? — як обухом, б'є його вчитель по голові.

— Невже, Григорію Михайловичу, так погано? — хмурніє уперте обличчя голови комнезаму.

— Кількох дітей уже батьки не пустили до школи. Був би ремінь — сам пошив би їм чоботи.

— От біда. Їздив же до голови повіткому.

— А він що?

— Лаяв за мою витівку, як самого останнього. І не знаю, чого назвав мене класово несвідомим гастролером.

— Свириде Яковлевичу, невже і вас лають? — здивувалась білявенька, веселогуба Уляна. — Ніколи б не подумала.

— Ще й як перепадає, хоч в таких випадках і орден чіпляю на гімнастюрку, а піджак на всі гудзики розстібаю, — сам насміхається зі своєї кмітливості.

— Вилаяв і нічогісінько не пообіцяв? — зів'яло сухе обличчя Марченка.

— Ні, пообіцяв. Він хоч і сердився, але за школу і йому душа боліла. Сказав, що при першій реквізиції у спекулянтів щось дадуть на школу, хоч якийсь ситець.

— І за це спасибі. Коли б то з ваших обіцяних чобіт хоч на ситчику затриматись.

— Неодмінно отримаємо.

— Буду чекати. Ви синка Олександра Підпригори знаєте?

— Юрія?

— Його ж. Допитливий підліток, усі мої книжки перечитав, а тепер прошу вашої допомоги.

— Чим же я зможу допомогти?

— Є в мене одна думка,— понизив голос, щоб не почула Уляна.— Піти до попа.

— Мені піти до попа?! — здивувався і розсердився Мірошниченко.— Ви подумали, що сказали?

— Подумав, Свириде Яковлевичу. Для науки я і до чорта пішов би, як один німецький учений, тільки так, щоб душі не продати. У попа ж три шафи книг.

— Хай і двадцять три, а я, Григорію Михайловичу, до нього й ногою не ступлю.

— А я ходив, не посоромився.

— Не дав?

— Гірше: на глузи узяв: «Можу дати для вас тільки божественні книги, це душу очищає...» Він же комуністу про очищення душі, надіюсь, не заїкнеться,— і, не даючи отямитись Мірошниченкові, швидко прощається й поспішає до школи.

— Наговорив, набалакав і швиденько втік, а ти думай, чоловіче, що робити,— торкнувся рукою до потилиці.

— Дуже хороший і делікатний він чоловік,— похвалила Уляна вчителя.

— Делікатний то делікатний, а до самих печінок добирається. Як; Уляно, моя мама поживає? Давненько в неї не був,— посміхаючись, тепло згадує свою молочну матір, яка й досі дивується, як вона, невеличка молодичка, змогла вигодувати отакого Свирида. «Та ти ж у мене увесь на маленькій подушечці лежав»,— часто нагадувала йому.

— Сердиться на вас ваша мати, а моя тітка.

— Чого?

— На спаса чекала вас і на пречисту ждала, а синок не прийшов.

— Усе часу не було.

— Вона так і говорить: «Свирид приходить до мене, коли йому тільки дуже тяжко на душі».

Мірошниченко лає себе в думках і твердо вирішує піти до матері, як тільки трапиться вільна година.

— Що в тебе, Уляно?

— Те, що в усіх, Свириде Яковлевичу: чи там саме наділили мені землю? — довірливо глянула у вічі.

— Чого ж сама на збори не прийшла?

— Куди вже там бабі ходити на збори: і сміх і гріх.

— Дурне мелеш, Уляно. Кому тепер, як не тобі, в передових ходити? Чоловік проти Врангеля добровольцем пішов, брат з Петлюрою б'ється.

— І не вмовляйте, Свириде Яковлевичу, нікуди не піду!

— Чому?

— Чому? Страшного наговору боюсь.

— Якого це страшного наговору?

— Ет, самі добре знаєте.

— Не знаю, кажи!

В молодиці спочатку зніяковіло, а потім позлішало обличчя.

— Не встигне жінка посидіти на зборах, а вже безсовісні язики говорять, що вона тягається.— Уляна розхвилювалася, і її веселі, підведені вгору уста зобиджено затремтіли.

— То ж куркульня, Уляно.

— Хто б, Свириде Яковлевичу, не кинув гряззю, а слід залишається. А я не хочу, щоб у мою спину камінням летіли страшні слова... То як мені з наділом?

— Три десятини найкращої землі, як сім'ї добровольця, нарізаємо. Завтра на поле виходь.

— І навіть біля горбка буде?

— Ціла десятина.

— Спасибі, Свириде Яковлевичу,— вклонилася чоловікові.— Вибачайте, що так пізно навідалась, бо дома одне старе, а друге мале,— молодиця приторкнулася рукою до хвіртки, але, вагаючись, затрималась.

— Іще щось є, Уляно?

— Ох, є,— тяжко зітхнула молодиця і опустила голову. Тінь від хустки впала на її обличчя, змінила його.— Але й не знаю, як його сказати.

— Просто говори, ми люди без перцю,— підійшов ближче до зажуреної постаті.

Уляна з мукою підвела на нього очі, обведені золотими сльозами.

— Може, й грішно з таким звертатись до чоловіка,— зашепотіла, ковтаючи сльози й слова,— але ж до кого тоді? Свекор глухий мов пеньок, з печі не злазить, а сестра щоранку божого до знахарки жене. Тяжкою я ходжу, Свириде Яковлевичу.

— Так чого журитися? То гордись тим, жінко добра, княгинею по землі йди!

Уляна гірко махнула рукою:

— Старцем підеш, коли чоловіка заб'ють.

— Хто його, жінко добра, заб'є? — аж кулаком трусонув.— Та твій Денис, чуєш, самого Врангеля в Чорному морі втопить. Ти що, свого Дениса не знаєш?

— Та знаю,— потроху відходить жінка, і з далекого краю почав наближатись до неї обрис чоловіка.

— Ще й сніг не випаде, а Денис повернеться до тебе! Врангелю от-от покришка буде!

— Ой Свириде Яковлевичу, коли послухаєш вас, то всім не сьогодні так завтра покришка виходить: і Петлюрі, і Пілсудському, і Врангелю.

— А як же інакше? Тільки покришка! Ти знаєш, що таке міжнародний пролетаріат?

Але що таке міжнародний пролетаріат, Уляна не тільки не знала, а й вимовити не могла, тому й обережно запитала:

— А він же стоїть за нас чи проти?

— За нас, Уляно, за нас. А твій милий до зими неодмінно прилетить!

— Справді?

— Справді! — заневнив Мірошниченко, всім серцем вірячи, що так і буде.— А ти вже й розрюмсалась,— натягнув жінці хустку і кінцями її витер сльози.

Молодиця, схлипуючи, посміхнулась:

— Наче маленькій. Ох, Свириде Яковлевичу, недарма моя сестра каже, що ви краще всіх умієте... брехати.

— Сама вона стерво брехливе. Прокіп Денисенко крутиться біля її спідниці, гляди, насміється з удови, ще й куркульським пищиком зробить. Ломакою хай жене цю липучу коросту від себе. Коли ж вона ще заїкнеться про знахарку — в буцегарню вкину. А ти, Уляно, роди

козака, як Денис, або таку ж кирпатеньку дочечку, як сама. Найбільше люблю кирпатих. Якось вони веселіше за інших дивляться на світ. Вже сама по собі кирпичка на усмішку тягне.

— Ой, таке ви скажете, Свириде Яковлевичу, — повеселіла молодиця і сама витерла сльози.

— Істинну правду кажу: одні чогось люблять носатих — і що там вони знаходять? — а я — лише кирпатих.

— А прийшла б з таким ділом якась носата, то ви сказали б їй, що любите тільки носатих. Правда? — вже сміється Уляна, поправляючи хустину.

— От не люблю, коли баби починають усе на свою куцу мірку міряти. Сказав — кирпатих, значить — кирпатих. Роди, Уляно, скоріше, а мене за кума проси. Не попросиш — сам прийду, — легко вдарив молодицю по задниці, і Уляна, не ображаючись, з-за плеча глянула на Мірошниченка, повела повеселілою бровою і м'яко пішла у місячне сяйво.

А Свирид Яковлевич важко зітхнув: говорив з Уляною, прямо наче тобі Керенський. Ні, краще-таки з дядьками гомоніти і лаятися, аніж мати щось з ними, тонкослізками. Він підіймає голову і крізь листву бачить, як мружиться місяць, снує і розсіває над селом свою золотисту основу.

«Такої б ночі тільки в млині сидіти», — далекою згадкою обізвалися молоді літа. Він повертає до хати і помічає на призьбі якусь мисочку, прикриту зверху замість пілки листком лопуха. Свирид Яковлевич відкидає лопушину і вдихає в себе пахощі свіжовідкинутого сиру — звісно, Уляна принесла для дітей. Немало панських корів пішло людям з його рук, а от собі посовістився узяти, тому й приносять інколи йому з бідняцьких дворів то кисляку гладишку, то кружок сиру, то грудку масла. Навіть уже заява була в повіткомі, що голова комнезаму бере для себе подать молоком. Знав, що це писала не сільська темнота, а злоба дукачів, одначе кілька днів було противно на душі, і лаявся, і просив, щоб йому нічого не приносили, але не пособило, навіть нарікати почали, що він загордився.

Свирид Яковлевич тихенько дерев'яним ключем відмикає двері. Але чутка Настечка почула дзвін клямки, кидається з постелі на поріг і зависає батькові на шиї.

— Поволі, мазухо, — мисочку виб'єш, — підіймає однією рукою хупає тіло дитини.

— Ой, як ви колетесь, — відхиляється щічкою від його щетини і вже бігає по ній тоненькими пальчиками. Від цього легкого приторку з плечей чоловіка скочуються щоденні турботи, веселішають очі, тільки з глибини грудей не зникає провина, що мало, ой як мало буває він з дітьми. Ростуть вони в нього, мов зілля при березі. Іноді аж диву дається, як його Настечка справляється з усім. І де тільки в неї умілість береться?.. От закінчиться розподіл землі, тоді його не відірвеш од дітей. Правда, можна було б одружитися на якійсь вдовиці, але до нього й досі не приходили ні любов, ні та жалість, яку мав до першої дружини.

Настечка засвічує каганчик і, прикривши рукою, несе його до столу. Хиткий вогник рожево просвічує її пальці, тінями лягає на довгасте смагляве обличчя з великими, як і в матері були, очима. Дивно створює людей природа: мало хто здоровіший знайдеться в селі за Свирида Яковлевича, а от ні його сила, ні його прості риси обличчя не передалися дітям — обое, крапля в краплю, пішли в матір. Шість років Левкові минуло, а мало сміху на його обличчі, навіть зітхає часто, так само як мати.

Свирид Яковлевич бере з доньчиної руки каганець, підходить до ліжка. Під батьківською катанкою, підібравши під себе ніжки, спить клубком його синок. Краєчок його повіки набух від спеки і пилу, а чорні, по-дівочому довгі вії виділяються, як в дорослого. На смаглявому обличчі біліє кілька ямок — сліди вітряної віспи, припухлі рожеві уста напіврозкриті, мов пуп'янок.

— Щось вечеряв наш Левко? — чує, як від зворушення завмирає подих у грудях.

— Повечеряв, — дзвінко обізвалася Настечка від печі. — Я наварила галушки-рванці. Покуштував — і до постелі. «Чом не їси?» — питаю. «Замерз!» Тоді я вашу катанку наопашки накинула на нього. «Сідай, будеш за батька». Аж засміявся, сів за вечерю, а потім і до постелі пішов з вашою одежею, вовтузився, вовтузився під нею, так і заснув.

Свирид Яковлевич цілує сина у скроню, якимось жалісно, по-жіночи посміхається, відходить від нього, щоб не розбудити. А Настечка тим часом шарудить біля мисника, ставить на стіл немудру вечерю.

— Ходіть, тату, під'їсте трохи, — дівчинка вже перемішала в полумиску сир з галушками і сідає за стіл на тому самому місці, де сиділа її мати.

— Справжня господиня! — спробувавши галушки, хвалить батько дочку, а та лукаво посміюється:

— Що я не зварю і як я не зварю, ви все хвалите. Видно, добре за вами нашої мамі жилося.

І від цих довірливих дитячих слів батькові стає якимось не по собі: не дуже-то добре жилося за ним його дружині, усе було в житті, але хай про це діти не знають: ще немало всякої погані і на них чекає.

— Тату, правда, галушки в мене вдалися не згірші, як у тітки Докії?

— Кращі, — підхвалює доньку.

— О, вже й кращі, — заперечує Настечка, хоча в душі переконана, що так воно і є. От аби її страву покуштував тітчин Дмитро. Усміхнулась своїм думкам, засоромилась Настечка. Ще цієї весни, коли Дмитро насилу витягнув її з Бугу і на плечі заніс додому, вона любила його, мов душу. І що ж тут такого? Коли можуть старші дівчата любити парубків, то чому й вона не годна в свої одинадцять років полюбити свого рятівника? Вона повік буде його любити і вже навіть йому хустинку

фабричною заповоччю вишила, тільки боїться подарувати.

— Тату, завтра я з Левком думаю піти в ліс по терен. Я знаю, як ви любите квашену ягоду.

— По терен? — кладе ложку на полумисок батько. — Не ходи, донечко, до лісу, ще всього там є. Обійдемося якимось в цьому році без терну.

— Так ми, тату, далеко не підемо, з самого краєчку нарвемо, — бовтає ногами під столом і тільки цим відрізняється від справжньої господині.

— І не думай, Насте, ходити в ліс. Далекі, гадаєш, до нещастя?

— Тоді на луг підемо, там теж є терен, але в лісі більша ягода на ньому.

— Ну, на луг можете. Спасибі, доню, за вечерю. Рости велика, — тепло дивиться на своє дитя.

— Спасибі, тату, і вам, — з гідністю відповідає Настечка, першою підводиться з-за столу і з повагою господині несе до припічка ложки, полив'яний полумисок і починає перемивати їх теплою водою над цеберкою.

— Ви, тату, ночувати на луг чи в клуню підете? — відривається від своєї роботи.

— Переночую сьогодні з вами.

— Ой, краще не треба! — страхається дочка. — Ми вже якимось самі, а ви йдіть хоча б до клуні. Бо такий тепер час. Хіба не нахвалявся учора Даньків бузувір, що ми круглими сиротами залишимося? Від старших же чув...

Мірошниченко хмурніє всередині, але зовні посміхається:

— Не журися, донечко. Скоро всі страхіття розвіються, мов дим. Тоді я тебе в місто учитись пошлю і новенького кожушка з німецьким гарусом справлю.

— І я стану вчителькою? — вже в який раз питається про те саме, бо ж здається їй, нема в світі вищої науки за вчительську: це ж і книжки читатимеш, скільки захочеться, і людських дітей розуму будеш навчати.

— Аякже. Ти і зараз мало не вчителька.

— Вам тільки б сміятися, — витирає ручата десятчанним рушником і підходить до батька.

— А Левка навчила читати?

— Так то ж Левко. Він такий тямовитий, що вже сам до тисячі лічить.

Свирид Яковлевич пригорнув доньку до себе і величезною матроською долонею погладив її коси. Від цих пестощів присмирніла Настечка, схиливши додолу голову, як схиляють діти, що чимсь провинились. Але так нахиляла перед ним голову і його дружина. Навіть це від матері перейшло.

XII

На вікнах, мов чорні птиці, розплаталися тяжкі, з пацьорками платки. Хай світло не витікає надвір і не ллється з двору. На столі стоїть залізна лампа, підгониста сулія з сизим самогоном і грубо нарізане сало — видно, що не жіноча рука готувала вечерю. А гості, здається, п'ють не самогон, а отруту — ні одної посмішки не може вибити веселий хміль на хмурих обличчях.

Зараз у світлиці Созоненка посміхається лише останній цар. Він хитруватими, тямущими очима виглядає з-за широкої спини Денисенка і не зважає на холодний погляд білогрудої, обнизаної перлами цариці. Такими очима він дивився і на грошах, але цар пішов у землю, а гроші його піднялися вгору: вже дядьки неохоче беруть «миколаївські» — їм тепер давай срібло-золото або «катеринки» та «петрики».

Сафрон Варчук задуманими очима дивиться на царя і не знає, чи жаліти за ним, чи гніватись на нього. Він давно найгіршими словами обзивав царицю, — усе через Гришку Распутіна, — а на царя не підіймались ні язик, ні злість. Все-таки при ньому він переселився на хутір, обріс земелькою, грошенят на чорний день у землі схоронив, на все село Сафроном Андрійовичем став. При царі він і в дворяни вийшов би, а тепер тільки в насмішку його називають пісні злидні столипінським дворянином. Гей, до недавнього часу не знав Сафрон, що стільки жури наляже на його розумну голову. Легко було колись сказати: бідний, бо дурний, а тепер і найбагатший може дурнем стати. І мішається його журба зі злобою, як вода із землею.

За столом, підігрітий хмелем, бушує Ларіон Денисенко, до господарів на всі боки повертає дурне колесо оброслої голови:

— Хазяї, мир помирає! Помирає і помирає, бо, коли заберуть у нас землю, усі з голоду водяркою запухнуть! — Від натуги в басовитому голосі Ларіона пробиваються козячі ноти, і це тішить лише одного Івана Січкаря, який, здається, веселіше за всіх гостей сприймає звістку про погибель миру.

Навіть в такий час йому на думку спадають непристойності про Ларіонову Настю, яка хоч і має навіки злющі очі, але любить не тільки волохатих, — підсміюється в душі з Денисенка, який за землею не бачить, як жінка з іншими стрибає через пліт. Хоч і нема в неї вірності до одного любовника, але ж груденята має тугі, мов яблука, — невпору згадує гнучку, сухорляву Настю, жагу її поцілунків, що випивають до останку уста, і безстыдство слів у сварці і любовних утіхах. Але навіть і це подобається в ній Січкареві: краще жінка з вогнем, перцем і жадобою, аніж якась покірنا розмазня.

Він крадькома оглядає усіх господарів: чи ж не помітили вони по його очах невчасного блуду, зітхає і починає уважніше прислухатися та приглядатися до того, що робиться в світлиці. Ось він зупиняє погляд на схилений постаті Супруна Фесюка. Над його сухим, з глибокими очницями обличчям нависає копичка переспілого волосся, в куточках рота горді риси взялися зажурую. Він затиснув рукою довгасте підборіддя і думає свою нелегку думу.

Січкаря недолюблює Фесюка: він хоч і вибився у справжні господарі, але й досі все хоче робити по правді. Зрештою, коли так тобі хочеться всюди правди — живи нею, але не тикай носа до інших. А Фесюк не раз нацьковував і на нього людей за крадіжку лісу. Думав: так-то й легко спіймати Січкаря на гарячому. Він, чудний, і не догадується, яку може радість і задоволення собою принести по-справжньому спритна крадіжка.

Діло навіть не у грошах, а в тому, як ти схитрив чи вирвався на чисте, оминувши різні пастки. От тільки дарма він у тюрюгу заліз. Але тут не спритність, а гонор підвів його. Ну, та недовго залишилося сидіти. Знову дивиться на Денисенка, а згадує Настю. Прямо бісівську силу мають її злющі очі.

Після Денисенка джмелем загудів Данило Заятчук, його грубо обтесане обличчя лише до половини задичавлене волоссям, а вже від скронь пішла гола, мов коліно,

лисина, він чимось скидається на недоробленого Денисенка: в того повне колесо волосся, а в цього воно рівно розділене надвоє.

— Совецька, можна сказати, власть на нашому, господарському хлібі живе. А на чому ж вона буде жити, коли наша земля попаде тим голодранцям, які і нашою землею не прохарчуються, бо дуже голодні вони? Та що означає така власть? А означає вона: дері-бери і не повертай. Словом, комуна: кому на, кому ні! То я думаю так: не одну власть ми пережили, переживемо, дасть бог, і цю, бо не зможе загряниця віддати Україну в руки мірошниченкам, загряниці Україна, як великодня писанка, потрібна. Загряниця їй — багата рідня. От як думаю собі я!

— Завтра землю мають відбирати, а він до ранку завів про свою загряницю, — скривився Созоненко. — Ти говори, що нам, чоловіче добрий, зараз робити?

— А що ж зараз нам робити? Взяти сокири і муром стати біля своєї землі, бо так обчикрижать її, що не залишать і клаптя, на якому б можна було стати богу помолитися. Значить, залишається одно: рубати! Всіх рубати, хто підійде до неї.

— Дурний піп — дурна його й молитва, — не витримав Яків Данько. — В твоїй бороді вже гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано, — постукав себе пальцем по лобі. — Рубонеш одного, а вони селом наваляться на тебе, дадуть, скільки влізе, духу, а потім відправлять туди, де козам роги правлять.

— Все одно треба рубати! А як же інакше? — уперто махнув волохатою рукою Заятчук і обернувся до Данька. — Ти собі як хочеш, а я вже й сокиру нагострив. Мірошниченкові першому в голову по держално загачу.

— Оце вже, чуєш, розумніше, — кивнув буйночубою головою Данько, а Фесюк поморщився. — Як бити, то треба вірно бити: тільки в серцевину! А що нам дасть, коли ми розвалимо голову якомусь Полікарпу Сергієнкові?

— Тільки возвеличимо його, як совецького мученика, з прапорами, як і не снилося йому, понесуть на цвинтар, — обережно вкинув Сафрон Варчук, залишаючись у тіні від суперечок.

Созоненко взяв у руки сулію з самогоном, хилитнув нею, і Січка побачив, як з дна її від зілля христова

сльоза відділився брунатний димок цілющого настою. Аж крякнулось чоловіку: до чого ж пользительна зілінка!

Мовчки випили, потягнулись масними руками до сала, а Фесюк і закусити забув: тяжко, ох, як тяжко діставались йому десятинки. Коли іншим приходили спадки, коли інші добували хитрі гроші, продавали чортові душу, він понадіявся на своє здоров'я, на свої руки і горду

вдачу, він не продав чортові душу, але мало не всю свою силу заклав у селянський банк. І в очі, й позаочі насміхалися з нього усі ті, з ким сьогодні він і горілку п'є, і журиться, страхаючись завтрашнього дня. Відганяючи погані видіння, струсонув копичкою перестиглого волосся, мов обценьками, стиснув рукою підборіддя.

Заятчук знову починає про заграницю і про те, що багата рідня pomoже бідному Петлюрі.

— Не бідний, а обманщик він! — з серцем вигукнув Денисенко і цим розвеселив Івана Січкаря.

Коли петлюрівський міністр фінансів Мартос видав наказ про обмін усіх грошей на гривні, недалекий Денисенко один з перших поніс у кам'янець-подільський банк своє золото й царські папірці; він звик, що влада є владою і її треба слухати. Але з Кам'янця-Подільського за своє золото і миколаївські гроші він приніс навіть не гривні, а одні розписки. Потім, коли деякі обдурені ду-

качі з горя почали стрілятись, він у розпачі повісив у клуні віжки і поліз у петлю. Насилу жінка і рідня вихопили і відходили його.

Надворі гавкнув пес, і всі примовкли, підвели голови на завішені вікна.

Але собака, видно, брехнув на місяць і замовк.

— Пізня година,— ні до кого промовив Сафрон Варчук, надіючись цим підігнати тих, хто мав сказати головне, і глянув поверх інших голів на божницю, де з глибини пожмакованої фольги прислухались до всього мовчазні боги.

— Що ж будемо, люди добрі, теперечки робити? — виривається в Созоненка.— Не візьмемо гріха на свою душу — пропадемо, як руді миші. А гріха того, як подумати, не багато буде, коли село залякане і не знає, що буде через кілька днів. Треба одного: Мірошниченка позбавитись.

— І Степана Кушніра! — додав Данько.— Він гірший за Мірошниченка, зліший!

— А Тимофія Горицвіта на розплід залишити? — здивувався Січкарь і рішуче підвівся над столом.— Оцю святу трійцю втихомиримо — і ніхто не полізе на нашу землю! — сирий рум'янець заливає вітряні лишаї на повних щоках дукача, злоба відтягує нижню частину обличчя.

Притихла світлиця, не дихаючи, слухала Січкаря, і він почав хизуватися своїм голосом і сміливістю, яку ніколи б не оголив обережний Сафрон, хоча його й радує Іванова рішучість.

— Нам нема чого довго точити лясни. Треба зараз же виривати з корінням свою погибель. А як її викорчувати? Я беру на свою душу Мірошниченка. Сам беру, щоб тихіше було. А ви візьміть Горицвіта і Кушніра. Поділіться між собою! І до божого ранку село відкинетесь від нашого добра: воно тяжким йому стане!

— Хай буде по-твоєму! — стукнув кулаком по столі Яків Данько.— Я з Денисенком накладу руки на Горицвіта. Пішов би до Кушніра, але люди бачили, як ми були зчепилися на вулиці... Господи, допоможи нам,— глянув на образ спасителя, який тримав землю в руці, вклонився йому й перехрестився, відчуваючи, як щось лячно обривається в грудях.

Але ще не одірвав Данько пучки від живота, як з лави тяжко підвівся Супрун Фесюк, горді складки біля його рота тривожно тремтіли:

— Робіть собі, люди, як знаєте, а мене до своєї спілки не беріть. Не по моїх силах вона. Клав я свої руки на чепіги, а накладати на людську душу не буду. Не злобою все має жити на світі! То й будьте здорові.

Сафрон Варчук першим кинувся до нього, кістлявими пальцями вихопив з рук чоловіка шапку:

— Ну де це так видано, Супруне? Чого при добрій чарці не скажуть люди, коли їх за живе, за печінки зачепиш? То це ж тільки слова-полова. А хто насправді з господарів уб'є тобі якогось харпака? Хіба ми бога в душі, а дітей в хаті не маємо? — чорне клинцювате обличчя Сафрона побіліло від хвилювання і прихованої злості на Фесюка: знали ж, кого покликати в чесну кумпанію. Тепер не обберешся лиха з ним.

Созоненко значуще підморгнув іншим гостям, і вони, окрім розгніваного Січкаря, заметушилися біля Фесюка. Але той уперся на своєму:

— І говоріть, і робіть що хочете, а я собі піду додому, — болем і тривогою налиті очі не могли дивитися на постаті, які метушилися біля нього.

— Ну хай іде, чорт із ним! — не витримав Січкарь. — Чого ви панькаєтесь із ним, наче з чимсь путящим.

— Ви не бійтесь, я нічого не скажу, але сидіти більше не можу, — ще оправдується Фесюк і, хилитаючись, прямує до порога. За ним виходять занепокоєні Созоненко та Січкарь, і гнітюча тиша налягає на світлицю.

Коли надворі забряжчала хвіртка, першим з жалем заговорив Сафрон:

— Усе, про що ми говорили, пішло кобилі під хвіст. Треба іншу думати думу. Надіслала ж його лиха година. Що ж будемо робити, хазяї?

Але хазяї тепер чекали його слова.

Біля хвіртки Созоненко попрощався з Фесюком, а Січкарь узявся трохи провести Супруна.

Ці проводи не дуже порадували Супруна, але нічого не сказав. Вони мовчки вздовж вулиці тягнуть позад себе свої тіні, які б'ються головами в чужі тини.

— Отак, Супруне, і віддасиш свою кривавицю задарма? — зрештою підводить Січкарь круглу голову і презирливим поглядом пожирає Фесюка.

— Отак і віддам: всяка власть від бога, — не дивиться на нього Супрун.

— Дурне теля. Яка ж це власть від бога, коли вона бога не признає! — одвисає важка нижня частина обличчя. — Її не гріх скинути!

— Так чого ж ти в тюрязі тоді поселився? Селися в лісі з бандитами! — позлішало обличчя Фесюка, але він одразу стишив голос: — Іди від мене, чоловіче, не каламуть до решти мою душу, бо вона й так ледве в тілі держиться.

— Тримай душу обома жменями, а землю крізь пальці випускай. Та міцно держи на прив'язі язика, — вкусив Січка і, не прощаючись, попрямував у бічну вуличку, роздумуючи, що його робити: чи зараз повернутися на раду до Созоненка, чи хоч на якусь хвилинку заскочити до Насті.

Коли він дійшов до Денисенкового двору, злегенька свиснув, і на його знайомий свист біля клуні заскавчав собака, підбіг до воріт. Він іще завагався, чи варто в таку ніч думати про залицяння, але чого там совіститися — раз живемо на світі. Він переліз через ворота, скрався до причілкового вікна, тихенько постукав у перехрестя. В хаті почулося зітхання, шарудіння, потім біля ганку забряжчала клямка, і висока Настя в одній спідниці, накинутій поверх сорочки, потягаючись, стала на поріг. Він, припадаючи до її уст, лівою розчепіреною рукою вчепився в невелику грудь молодиці.

— Навіжений, — зітхнула Настя, вигинаючи тонкий стан. — Хтось побачить!

— Кого тепер наднесе лиха година? — хмелів од її уст гірше, ніж від самогону, і крізь одежу чув, як її вузькі стегна тремтіли й палали від скаженої крові.

Настя довгим поглядом обвела вулицю й город, охнула й обвила його цупкими руками.

ХІІІ

За роботою Супрун Фесюк ніколи не мав часу милуватися природою, але і він знав, що село найкращим здається при місяці. Сонце було ласкавим до води, дерев, квітів і дівочої краси, але кротячі підсліпуваті халупи, завалені гноєм дворища воно безжалісно виставляло на-

показ чи посміховисько. А місяць і халупників жалів: так розсівав своє туманне сяйво і тіні чи так ворожив біля якоїсь хатинки, над якою гоноровито підіймався з гнізда бусол, що більше вірилось у людське щастя, аніж його було на землі.

Але сьогодні Супрунові село здавалося страшним; тихе, забуте людьми, воно лежало мов цвинтар, і місяць кадив над ним холодним болючим сяйвом. По цьому сяйві сновидою ішов чоловік, дивився на землю, і земля ворухилася в його голові. Усю свою молодість, усю свою силу він по крапельці і по кусню віддавав їй, і вона по скибочці, по четвертинці, по півдесятинці збивалася в нього, радувала і робила його вищим.

А як тяжко починалося його полювання на землю. В усі боки шарпався чоловік, щоб роздобути копійку, ходив на заробітки і в Таврію, і в Крим, і в Одесу, і в Молдову. І неждано щастя йому принесла його спокійна і здорова як грім Олеся.

Він її зустрів на осіннє храмове свято в сусідньому селі. До вечора сп'яніле село гуляло біля церкви, до вечора він то так, то сяк опинявся біля дівчини, але, видно, не муляв їй очі. А увечері, коли над тополями тонко прорізувався молодик, він пішов слідком за Олесею до її хати, що стояла край зеленого вигону, де розкошували червонолапі гуси. І враз од хати на нього повіяло таким диким смородом, що він здивовано поглянув на дівчину, а та почервоніла, опустила голову:

— Тато мій чинбар, шкури чинять, — ледве чутно, мало не крізь сльози пояснила вона.

— От і добре, — зрадів Супрун. — Оказія трапляється. Мені якраз треба півслупця на підшви купити. Може, знайдеться в твого батька? — вже з любов'ю поглянув на засоромлене обличчя.

— Напевне, знайдеться, — ще більше почервоніла дівчина, догадуючись, куди хилить цей глибокоокий, з стіжком перестиглого волосся парубок.

В хаті, поки старий Омелян метав перед ним хозові, пахові, середові і ошийкові слупці, Супрун ледве не задихнувся, бо тут же під полом були вкопані чинбарські шапки і зільник. Як можна було жити в такій хаті, ще й спати на полу, спочатку Супрун ніяк не міг уявити. Переспи тут однісіньку ніч — і голова тобі теж шапкою

зробиться. Але родина Олесі не зважала на пахощі сирії і квашеної шкіри та дубового квасу.

Супрун без торгу купив половину добрячого середового слупця, але сказав, що прийде за ним в другий раз, бо незручно нести куповане з храмового свята. Отак він і зачистив у родину чинбаря, з часом привик до поганого духу та навчився чинити воліві, кінські і козлячі шкіри.

В чинбарському ремеслі, де все робиться на око і нюх, пофортунило Супруну: йому однаково добряче вдавалися білі і чорні юхти, не було живців¹ у бланку, і ніжною текучою масністю сяяли його червоні сап'яни; їх зразу ж виривали із рук ярмаркові перекупщики і шевці.

Збагнувши до найменшої краплини науку старого Омеляна, він забрав у нього дочку, справив простеньке, негучне весілля і став найкращим чинбарем на всю волость. Мало не всі свої статки він вгатив у окрему чинбарню, де можна було вигнати хуру на тридцять-сорок шкур, сам на краю городу туго обшив дошками копанку для замочки, сам поробив зільники, шапки, ступу, а оббирачку і штрихіль принесла від свого роду Олеся. Він, сміючись, назвав це начиння жінчиним приданим і з усією молодечею запопадливістю і впевненістю взявся за роботу.

То були дні його великих надій. Він не продавав чортові ні своєї душі, ні своєї шкіри, а сам обдирав шкіри з падла, брав їх у борг, отак і спинався на ноги у смороді худоб'ячої крові і дубової кори, у бруді провапненої шерсті і здирків².

Хоча на славу вдавалася йому чинба, але він всім серцем хлібороба ненавидів її, не бруд чинбарні, а золоті та зелені сап'яни полів бачив перед собою, коли готував на торг кольорові шкірки. І вони принесли спочатку хліб і до хліба, а потім і землю. І він почав днювати й ночувати біля неї, влітку й обідав, спершись на кісся, не давав перепочинку і жінці. Вона в нього на лузі під стогом і сина породила; підпливаючи кров'ю, перегризла пуповину, а він розгублено постояв біля воза і, щоб не їхати порожняком, добрав хуру, врублів і обережно

¹ Ж и в е ц ь — пляма, що не просочилася наскрізь дубовим квасом.

² З д и р о к — міздря, по-російськи мяздра.

висадив на неї породіллю. Отак він вперше підняв на руки свою жінку...

І тільки тепер Супрун починає розуміти, як він тяжко мучився і як мучив неспильною роботою свою дружину. Мучив і тоді, коли вже мав наймитів і наймичок, бо чортовим колесом закрутилося його господарство, а в цьому колесі і він, і жінка були наче слухняними спицями. А тепер хтось одним ударом розвалив це колесо, розметав і обід, і маточину, і спиці. А земля, що роками зшивалася з кольорових сап'янів і юхти, переходила в чужі руки, і він оплакував її тяжкими сльозами, що падали не додолу, а в душу.

Один бог знає, як йому тяжко позбуватися своїх статків. Але він не візьме сокиру до рук, бо має їх для роботи, а не для вбивства. Але чого ж його поставили в одні списки з Варчуком і Созоненком, з Січкарем і Денисенком?

Колись, як ще він спинався на ноги, вони його звали шкуродером. Але ж він драв шкури з худоби, а вони з людей, він годував своїх наймитів хлібом, а вони глевтяком і сльозами, він ніколи не ламав слова ні перед великими купцями, ні перед убогими заробітчанами... То чому ж із ним нова власть хоч по-людськи не змогла поговорити? Значить, записали на бумагу — і кінець твоїй судьбі.

Він, мов чужий, підходить до свого просторого двору, відчиняє глуху хвіртку, і назустріч йому з темних деревин підіймаються Олеся і Гнат. Синочок уже на зріст матір доганяє. Вони всі троє мовчки сходяться посеред подвір'я. Першим, не підіймаючи голови од землі, заговорив Гнат:

— Що там вирішили, тату? — показав рукою в ту сторону, звідки прийшов батько.

— Нічого не вирішили, — дивується, звідки знає син, що він ходив до Созоненка.

— Побоялися, чи як? — підвів затяжку для підлітка голову, і там, де у батька під устами були горді риси, у сина закривилась недобра посмішка, і він прикрив її рукою.

— Цить, — оглянувся Супрун. — Я покинув те збіговисько, першим пішов додому.

— І даремно, тату, покинули. Домівка не утекла б од вас і через якусь годину, — знову підвів голову од землі,

з викликом поглянув на батька. В теж глибоких очницях сина двома грудками темені колеться лиха упертість.

Супрун за цією темінню не бачить очей сина.

— Ти коли це так навчився розмовляти з батьком? — хмуρο запитав, але це не осадило Гната.

На губах сина ворухиться упертість і злоба дорослого чоловіка.

— Коли вже не навчився, а від людей, тату, в такий час тікати не треба.

— А ти знаєш, що ті люди ладні вбивати за землю?! — ледве стримав приступ обурення.

— За землю, тату, і вбивати можна, — твердо промовив син чиїмись словами. — Вона — свята!

Супрун на хвильку оторопів, а потім з розмаху долонею вдарив Гната по обличчю:

— Мовчи, сучий сину! Ти звідки, падлюко, знаєш, що таке земля і чи дорожча вона за кров!? Зароби її перше, порви спершу свої жили на ній! Від Карпа Варчукового погані набрався! Я в тебе це дике м'ясо з корінням вирву! — розмахнувся другою рукою, але на ній повисла його мовчазна Олеся.

— Втихомирся, Супруне. Втихомирся, дорогий! Дитя нерозумне, сказало щось з чужого язика.

А дитя виплюнуло на долоню кров, подивилося на неї, а потім недобре покосилось на батька, обернулося і, щось бурмочучи під носа, пішло до клуні і так грюкнуло брамою, що біля криниці задзвеніла ключка журавля.

В кого тільки вдався його син? Хто таку злобу посіяв у його серці? Ні своєї упертої, але роботящої, ні Олесиної лагідної крові не бачив у ньому Супрун. Ех, найтяжчі діти, коли вони на достатках з колиски виростають. Вони вже не знають, що таке насущний хліб, розмочений потом.

— Викохали одинака, ох, і викохали на свою голову, — приклав руку до очей. — Такий і землі тяжким стане.

— Варчуків урвитель цілий день вертівся біля нього, а той і святого настренчить на підлість, — бережно, наче дитину, повела чоловіка до хати.

В сінях Супрун чомусь повернув на ту половину, де була їхня чимбарня. За довгі роки війни він зрідка брався

за своє старе ремесло, щоб виготувати собі й сусідам шкури чи на взуття, чи на лимарщину.

Місяць заглядав у чимбарню, освітлював зільник, шапки, мішки з попелом і кобильницю¹, на якій висіла необстругана шкура. Супрун разом із дружиною сів на саморобний ослін, і вона притиснулась до нього, як і тоді, коли вони вперше з великими надіями сіли в своїй чимбарні.

То був нерозгаданий, але сповнений надій світанок їхнього життя. А тепер ніч дивиться їм в налиті журбою і невідомістю очі. Супрун міцно поклав руку на плече дружини. Що не кажи, а жінку йому бог послав, як добру годину.

— Що ж тепер будемо робити, Олесю? — вперше за все життя радиться з нею.

І вона, його тиха тінь, його ніякова усмішка, його сумна задума, теж уперше втішає чоловіка:

— Жили ми, Супруне, і на двох десятинах, жили і на п'яти, придбали і десять, а потім пофортунило — і за двадцять перевалило, то хіба не проживемо на людській нормі?

— А хіба людині норма потрібна? Я ж хотів, щоб ти в мене на старості княгинею прожила.

— А може, Супруне, і без князівства обійдемося? — сумовито посміхається, не знаючи ще, чи не спинить її гарячковитий чоловік: у нього для порядку жінка повинна мовчати.— Була я раз княгинею на віку, і досить з мене.

— Коли ж це було? — не тямить він.

— А коли ти князем був — на весіллі нашому. Пам'ятаєш той день?.. Тоді то хмарилось, то ясніло і дощик, як сонячний сік, падав на землю.

— Да, тоді сонце світило, — поглянув на місяць.— Як давно то було, — згадалось весільне подвір'я, бояри, дружки, придани. І знов темінь насунулась на очі.— Не можу, не можу, Олесю, без своєї землі; вона вже, надійсь, і в серце набилася. Як ми тільки мучились біля неї!

— Мучились, Супруне. І хто його знає, чи треба це все було? Колись, може, діти чи внуки сміятимуться з нас, як ми, чоловіче, жили, женучись за тим багатством.

¹ К о б и л ь н и ц я — прилад для очищення шкури.

Він з подивом глянув на свою тиху дружину: чи вона це говорить? Якщо вона, то коли ж навчилася?

— Сміятиметься тільки той, хто землі не розуміє, для кого однаково, чи колос гойдається на вії, чи бур'янина кашкою чіпляється за ґрунт... А нова ж влада розуміє землю?

— Повинна б розуміти, бо ж вона хоче, щоб усякий дядько мав наділ, — знову знайшла неждане слово дружина.

— Роздати наділи — це ще менше половини діла. А от розуміти землю — тяжче. — Супрун щось подумав і раптом підвівся з ослона: — Піду до Мірошниченка і запитую його, чи розуміє нова влада землю.

— Може б, завтра пішов? — слідом підвелася і Олеся, потягнулася руками до його плечей, утішаючи мужа. — Чого вночі людей колошкати?

— Ні, зараз піду. Не можу інакше, не можу, — маю дуже велику печію в грудях.

Вона знала, що вже нема чого відмовляти чоловіка. Мовчки, ніби тіль, провела його до вулиці і з жалем дивилася, як він болісно ніс в глибіню ночі своє дуже і вперте тіло. Не легко, не господинею, а наймичкою прожила вона в нього. Через прокляте багатство поганим став її Супрун і в лиця, і душею, через нього і воро-

гувати почав не тільки з людьми, але й з богом: нащо він стільки празників дав? Одначе Супрун ні разу не ударив її, ні разу не пішов до інших молодниць і на людях не гудив, а хвалив її, і це уже скидалось на жіноче щастя.

Супрун таки не посовістився розбудити Свирида Яковлевича, і коли той, дивуючись, вийшов із хати, припросив його сісти на призьбу, вимережану тіннями вишняка.

— Давно, Супруне, ти не бував у мене,— пильно поглянув на змучене думами обличчя.

— Якось не випадало куркулеві до партійця іти,— забуває запитати, чи понімає нова власть землю, бо своє більше болить.— Хоча, коли подумаєш, я не завжди був куркулем.

— Не завжди, Супруне,— погодився Мірошниченко.— Я ще добре пам'ятаю, як ви з Олесею виганяли першу хуру шкур. Тоді я до вас частенько заходив — сам чинбарську науку переймав.

— А пам'ятаєш, як у нас горіли пучки, як з них шкіра злазила, коли ми з тобою вимивали шерсть, настояну на вапні?

— І це пам'ятаю, Супруне. То проклята робота була.

— Не всякий чинбар гнався за такою шерстю. Ну, а тепер ти прирівняв мене до Варчука і Січкаря. То що мені робити: брати обріза і вбивати тебе?

— А це вже, Супруне, як тобі совість підкаже,— спокійно відповів Мірошниченко.— Коли вона за роки твого багатства стала гряззю — бери обріза і йди вбивати людей. Велике багатство завжди цим починається або цим закінчується.

За коротку хвилину Супрун перебрав у голові з десяток відомих йому в повіті багачів, перебрав чутки, що крутилися навколо їхнього багатства, і подумав, що слова Свирида Яковлевича вплили б не до одного з них.

— А моє, Свириде, багатство з правди, з пучок та ручок, а не з паскудства починалося і не кінчиться ним. Адже я свою землю чесно заробив?

— Не всю, Супруне.

— Як не всю?

— Ту, що заробляв ти,— чесно заробляв. Твоя рання земля чиста, мов сонце. А ту, що заробляли тобі наймити,— вибачай, не назову такою: на тих нивках чужий піт блищить.

— Я ж наймитам роботу, хліб давав.

— А Варчук інакше скаже? Те саме. Ось у цьому й зійшлися ви на одній доріжці.

— І в одному списку нам судьбу записали?

— Список, Супруне, один,— почав розуміти чоловіка,— але не однаково думають люди про тебе і Варчука.

— Спасибі, Свириде, і за це. Тобі, як партійному, можна й повірити: ви не дуже нашого брата шануєте. Ну, а що ж мені далі робити? Землю ж заберете?

— Заберемо.

— Страшний ти, Свириде, чоловік: в очі все говориш. Краще б ти в очі брехнею утішав.

— Брехня, Супруне, таки чимала утіха,— помовчавши, промовив Свирид і подумав про велику брехню в світовому масштабі: всю землю обплела вона, подобою правди запнулася, нелегко буде людям виривати отаку брехню і з щілин мозку, і з протертих коліньми храмів.— А може, Супруне, я тебе правдою утішу?

— Багато правди одразу — теж може вбити чоловіка.

— А в революцію, Супруне, нічого нема потроху, окрім хліба.

— Ну, спасибі, утішив, полегшало,— затремтіли під устами зморшки.— І знаєш, як полегшало? Стиснули тобі петлю на шиї, аж очі почали вилазити, а потім трохи підшморгнули її: ковтни, чоловіче, повітря. Добра полегкість?

— Дурне говориш, чоловіче,— нахмурився Мірошніченко.— А мені здається, ти сам своїм багатством все більше зашморгував на собі петлю. Що тобі дало багатство? Землю і гроші! А що воно забрало у тебе? Забрало твій веселий сміх, покалічило твою добру душу, висушило людську щедрість. Я пригадую, Супруне, як ти мене колись не раз частував яблуками, що на ярмарку за чинбарські мідяки купляв. А коли ти розвів великий сад, ти лютими собаками огородив його від людей і сам набивав патрони сіллю та різаною щетиною. На кого ти готував сіль і різав щетину? На ворога? Ні, на дитячий задок чи спину, бо тобі вже шкода було дати яблука малечі, своє, не куповане яблуко тобі стало дорожче дитячої крові. Ти з ярмарку приносив куповані яблука, як людина, то чого ж ти, пробач, біля своїх ставав псом? Це робило твоє багатство. Я не маю, Супруне, злості проти тебе. Мені жаль тебе. Ти чоловік розумний і гордий. Ми тобі залишаємо аж десять десятин твоєї ран-

ньої землі. Хіба тобі ще більше треба для трьох душ? Чи тобі вже треба, як цариці, їсти не прості, а золоті галушки? То вилазь із своєї петлі, поживи хоч трохи не для багатства, а для своєї сім'ї, візьми та й купи хоч тепер своїй Олесі циганські сережки. Пам'ятавш, років з двадцять тому вона з сльозами на очах попросила їх у тебе, а ти розсердився на неї, обізвав її паскудними словами і не зібрався й досі купити...

— В'їлися ж тобі ці сережки в печінки. Я менше б на твоєму місці прислухався до бабських примх, бо сам бабою станеш... Послухав я тебе, Свириде. Всі кажуть: умієш ти говорити. При новій власті ти вже не будеш волам крутити хвости, підеш на дорогу начальників. І, може, це погубить тебе, як мене багатство. Ну, а скажи іще одно: сьогодні ви розкуркулили мене, а чи не захочеться вам це і завтра зробити?

— Коли будеш мати наймитів, усе може бути,— не обезпечаю.

— Значить, коли послухати, Свириде, твого слова, усе мені треба починати заново?

— Як зможеш почати...

— І це вірно,— кивнув головою Супрун і нерозуміюче поглянув на Свирида: мовляв, а чим же ти живеш? Партія, звичайно, партією, а з економії треба було б корову, а не бульби жоржин узяти. В святі все одно не попадеш, бо комуніст.

От і розходяться вони в нелегкій плутанині думок і здогадів, не знаючи, як стрінуться завтра, як повернеться завтра їхнє життя.

В людини велике завжди колишеться з дрібним, і думки її схожі на свіжий невіяний обмолот, де разом лежать зерно й солома. Отак зараз і з Фесюком. Іде він дорогою, до болю в голові думає про землю і чорт зна про що. А коли побачив мерехтливий вогник у запеклої самогонщиці Федори Куцої, неждано повернув до вдовиного двору. На його стук у двері з хати злякано вискочила удовиця, запитала з порога:

— Хто це?

— Відчини, Федоро! Це я, Супрун!

— Ой лишенько! Невже ви? — зраділа жінка, відчинила сіни, засміялася.— Такого в себе гостя повік не сподівалася. Спасибі, що не погребували нами,— увивається навколо нього, зачіпає його розгойданою спідницею і веде

до хати, де за столом тупо пропиває свою данину з куркулів Кузьма Василенко. Він теж дивується, побачивши Супруна, хоче підвестися, щось розумне сказати, але вже ні язик, ні ноги не слухають його.

— Набрал хуру,— киває на нього очіпком Федора.— Вам первачка з вогнем чи паленухи з димом? — грають в усмішці бистрі очі і повні уста вдовиці.

— Я, Федоро, до тебе, хай це поміж нами буде, не по цьому ділі,— зам'явся Супрун.

Федора насторожилась, загадково посміхнулася, зирнула на Василенка і складеними руками підігнала вгору груди. Білі крайці їх проглянули крізь розріз сорочки.

— Прямо і не знаю, що такому дорогому гостю треба,— понизила і так низькуватий голос, і тільки тепер Супрун бачить, як по-бісівськи спокусливо вибиваються на привабливому обличчі жінки червоні яблука рум'янців, яка солодка усмішка тремтить на її повних устах.

— Мені, Федоро, бабські сережки потрібні,— крутнув пальцем навколо вуха.— Тобі ж всяку всячину приносять люди. То, може, й така цяцька знайдеться.

— Золоті вам? — вже рівним голосом питає Федора і гасить усміх на вустах.

— Аякже, тільки золоті,— говорить, начеб він інакших ніколи не купував.

— Пошукаю для вас. І це тільки тому, що вперше зайшли до мене.

Вона вибігає у ванькир, зачиняє за собою двері, чимсь стукає там.

В цей час заскрипіли сінешні двері, і Супруна аж пересмикнуло: не дуже хотілося, щоб хтось побачив його у Федори Куцої. На порозі з'являється босоногий, з довгим, як диня, обличчям підліток у подертому картузі, з-під якого стирчить жмутками давно не стрижене волосся. Ось він побачив за столом Василенка, тихцем підійшов до нього.

— Тату, час уже додому, а то мама казали, що сюди з макогоном прибіжить.

— Га, це ти, Клим? — спочатку дивується Василенко, а потім невпевнено тягнеться рукою до пляшки, наливає в чарку самогон.— Випий, синку,— вона добра.

Клим бере чарку, пильно дивиться на неї, обличчя його поважне, мов у справжнього статечного хлібороба,

і він одним духом вихиляє чарку і відриває її од маленької паці, що вже кривиться на всі боки.

Супрун не витримує:

— Клим, бійся бога, коли людей не боїшся, де ж це видано, по стільки одразу хилити оціві погані,— показує пальцем на порожню склянку.

— Я, дядьку, вже привичний,— не ображається, а сміється Клим і тонкою рукою тягнеться до хліба.

І хоч не його діло повчати при батьковій чужій дитині, але Супрун таки повчає:

— Пропадеш, хлопче, як потягнешся за совістю свого тата. Не доведе він тебе до добра. Маму, свою маму слухай: вона мучениця у вас.

— А я довго при батьковій не буду: поїду в город на якісь курси,— безжурно говорить Клим і до самого краю забиває рот немудрою закускою.

Супрун знає, що Клим і синок Олександра Підпригори найкраще вчилися в церковноприходській школі, а тепер вбили собі в голови, що мають десь далі вчитися. Їм уже, бачиш, не хочеться бабратися в гною. Ну, Юрко, може, й вивчиться на людину, а на кого ж вивчиться Клим, якщо вже і робити лінується, і чарки не минає?

З ванькира урочисто вийшла Федора, байдуже глянула на Кліма і розтулила перед Супруном кулак. На її долоні лежало дві пари циганських сережок, одні з них чорні, вогнем присмалені, а другі сяють, мов згустки сонця.

— Оці я візьму,— подивився на краці і двома пальцями взяв їх з Федориної долоні.— Скільки грошей за них?

— Грошей не беру, тільки пашню.

— Багато?

— Мішок пшениці.

Супрун лише на мить насупив брови: чи не забагато дере з нього баба, але зразу ж промовив:

— Завтра тобі привезу пашню. Можна брати твої цяцьки, чи не повіриш?

— Хто ж вам у селі не повірить? Беріть. Аж самій шкода,— зітхнула Федора і шанобливо вивела його з хати.

На вулиці Супрун розтиснув кулак, уважно подивився на дві невеличкі, схожі на глечики цяцьки і засумнівався, чи треба їх було брати?

І в його великих, тяжких думках увесь час невидимою сіткою колихався цей сумнів, аж поки не прийшов на своє подвір'я. Він не здивувався, що його Олеся і досі, схиливши голову на підібрані коліна, сиділа на деревині коло клуні. Почувши його ходу, вона проворно підвелася, пішла до нього, а він байдужим рухом втиснув у руку ті цяцьки, які опізналися до неї на два десятки років.

— Що це, Супруне? — здивувалась вона, розтиснула руку і перелякано ахнула. Вона побачила на долоні не золоті сережки, а свою далеку молодість, і на її по-дівоному густих віях закипіли сльози.

— Дурна баба, — несхвально похитав головою Супрун, якого сльози не розчулювали, а злили. — Не купував сережок — плакала, купив — теж плаче.

Вони незчулися, як за їхніми спинами скрався Гнат, побачив сережки і схвально кивнув головою.

— Оце вірно, батьку, що тепер почали золото купувати. Золото при всякій власті — капітал.

XIV

Левко прокидається, розплющує очі і одразу ж холоне: біля нього нема Настечки. В тиші маленьке серце вистукує острах і розносить його по всьому тільцю.

Хлоп'я підіймає голову до вікна; тут, на підвіконні, в старих риночках стоять калачики, а збитошний місяць прямо на ряднину перекинув це саме вікно, і на ньому теж чорніють тіні калачиків. Левко побоюється дивитися на місяць, бо тоді сновидою станеш і в місячні ночі будеш без пам'яті ходити по селу, безпечно можеш шпацірувати навіть по даху дзвіниці, але коли гукне хтось — прокинешся і одразу розіб'єшся об землю.

Рештки сну відлітають від дитини, і перед нею даленіє стільки дивовижних видінь, скільки відразу ніколи не побачиш очима. Але між далекими дзвіницями, полями, луками і місяцем снується страх, бо ж зовсім невідомо, що причаїлося біля дверей, на печі, під лавами і столом. Гляди, чого доброго, й затанцює діжечка з водою або й волохатий дідько вискочить з якогось горшка.

«Хоча, хоча вже давно проспівали треті півні», — одразу радіє дитина і, забувши, що не можна дивитися

на місяць, поглядає на нього. Навколо місяця лисячим хутром тремтить неширокий круг — на дощ показує. То чому ж тоді на погоду сюрчить цвіркун? Від прикмет, які він щоденно чує од старших, Левко переходить до солодких дитячих мрій. Спочатку в нього виростають крила і він летить над своїм селом, а на нього здивовано і заздрісно дивиться вся малеча, яка збирає на лузі квасок чи пасе сірі табуни гусей. Гусак Розбишака теж тягне до нього свою гадючу голову і не шипить, а тільки б'є крилами. Куди тобі, гусаче, до Левка,— ти вище вербичок не злетиш, а Левко летить до самісінької хмари, де живуть грім, блискавка і веселка.

Грому і блискавки він боїться, а веселку любить, вона йому ввижається дівчиною, яка вбрала свій вінок, як молода, різнобарвними стрічками. І весна йому теж здається дівчиною, але коли веселка живе на хмарі, то весна ходить по землі, її можна побачити на лузі, коли там верби розпускаються, чи в полі біля кринички, коли вона воду набирає, або на річці, коли вона їде на срібному човнику, а править золотим весельцем. Він уже не раз із Настечкою бігав і на річку, і на луги, і в поле зустрічати весну. Але так по-справжньому і не бачив її. Поки він дивиться в одне місце, а Настечка вже тиче пальцем в інше:

— Он-он — пішла!

Гляне він на легку прозелень густих верболозів, бачить, як хтось там, в зеленому віночку, щойно сколихнув молоде гілля і зник. І така досада хлопчикові, що він не побачив весни, аж плакати хочеться, а Настечка вже смикає його за рукав, великими очима показує на купу верб, які то ширшають, то вужчають од вітру.

— Ось-ось промайнула! В зеленій спідничці і вінку. То невже ти не помітив? От роззява!

Але він знову, крім дерев, не бачить ні зеленої спіднички, ні вінка. Обоє вони біжать по слідах весни, з-під ніг сонцем бризкає вода, одлітають лискучі голівки жовтого латача, вилітають тонконогі, голубенькі, як шматочки неба, грицики, вислизає коріння кущів. А весни вже нема. Ще пройшли трохи, і раптом Настечка зупинилась, повела головою і пальцем:

— Он, здається, біля озерця очеретом майнула.

І знову долинка, вишита сонцем, пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики.

Вони летять до круглого, мов полумисок, озерця. Навколо нього, над самою водою, взялися за руки чубатенькі верболози та й ведуть навзаводи, мов діти, своє зелене коло. А біля самого берега, виткнувши з води гладку голову, пливе грубий, мов сплетений, вуж. Діти з несподіванки присідають, з острахом дивляться, як на вужевій голові противно жовтіють дві цятки, як за ним безшумно в'юниться вода. Недалечко від них вуж іще більше висунув голову з озеречка, покрутив нею і роздвоєним жалом та й почав збиратися на гілку верболозу. Під його вагою вона жалісно впала у воду, забилася в дрожі, а він, вигинаючись, поліз по ній мало не до самої серцевини деревця. І раптом діти побачили, що він добирається до якогось невеличкого гніздечка.

— Ой, соловейкове гніздечко! — гукнула Настечка і оглянулася навколо себе.

Вони одразу обоє стали сміливими, найшли якесь штурпаччя і кинули на вужа. Він саме дотягнувся до крихітних соловейкових дітей, коли Настечка і Левко з двох боків штирхнули його патиками. Вуж відлип від гілки, бовтнув у воду. Розлютована дівчинка ще зопалу вдарила його, коли він закрутився біля поверхні води, а потім чогось розплакалась:

— Який противний він! Який гидкий! Дітей соловейкових хотів поїсти!

— Але ж ми, Настечко, добре йому дали — до нових віників запам'ятає! — втішає її братик.

А Настечка ще довго-довго не могла заспокоїтись: вона отут, біля озеречка, нагадала братику, що всю рідню їхньої матері по-вуличному звали Соловейками, і не раз, коли мати тулила до себе її і маленького Левка, називала їх солов'ятами і казала, що вони будуть так співати, як і їхній дід, до якого навіть з великого города приїжджали дуже вчені люди, і він їм співав жалісні пісні, а веселих не хотів. Дід теперечки уже не співають, а лише кашляють, сміються і витирають веселі сльози, коли Настечка витанцьовує і виспівує перед ним:

Ой найму собі цимбали,
Щоби ніженьки дримбали.
Гех!

Щоби ніженьки дримбали,
Дрібушечки вибивали.
Гех!

— Достогибелі ж ловко у неї виходить,— втішається онукою перед бабою Оленою, своєю сестрою.— А «гех» це ж вона сама для танцю вигадала. Танець тілом розуміє!

Але бабу не радували ні пісні, ні вигадки в танці. Вона однаково гудила і діда, і онуку:

— Що старе, що мале — один толк, один гріх.

Бо вона коли й визнає співи, то тільки церковні, а від дідових пісень і люльки завжди гріхом пахне.

Поки Левко все це згадує і не забуває, що на той рік він неодмінно має стрінутись з весною, за людськими городами починається світанок. Він синьо, як весняна вода, облягає Карлцеву клуню, а з-за неї, мов заспані гуси, починають ворухитися білі хмарки. Біля вікна стікають росою пишні жоржини, які батько з панського двору приніс. В глибині розквітлих голівок ще таїться темінь, а кінчики пелюстків то червоні, мов кров, то гарячі, як сонце. І в хаті стає світліше, і вже він бачить, що на лежанці спить Настечка, а з полу звисають великі батькові ноги.

Левко хоче піти до батька, та саме в цей час далеко залопотіла якась машина, і це прикувало хлопчика до вікна. Гуркіт наближається, наближається, і ось на дорогу чорним звіром вилітає на трьох колесах чортопхайка, тягнучи за собою хвіст куряви. На чортопхайці, пригнувшись, сидить у великих окулярах той самий цибабий дядько, що двічі приїжджав до них. В нього дуже смішне прізвище — Замриборщ. Коли він вперше назвав своє прізвище — і Левко, і Настечка присіли і пирснули зі сміху.

Батько хотів було гримнути на них, але теж посміхнувся. А Замриборщ аніскілечки не розсердився, а навіть ще посадив Левка в коляску чортопхайки і провіз його вздовж вулиці. От аби ще раз отак прокататися.

Біля їхніх воріт чортопхайка чухає і затихає. Левко зіскакує на долівку і не своїм голосом кричить:

— Тату, дядько Замриборщ приїхали до нас! На чортопхайці!

Батько схоплюється з полу, а Левко, мало не розбивши лобом двері, вилітає надвір.

— Дядю Замриборщ, добрий ранок! Ви знову до нас? — радісним криком стрічає чоловіка, який уже у ворота вводить свою чортопхайку.

— До вас, шановний товаришу Левко,— серйозно, мов до великого, говорить Замриборщ.

«Шановний товариш Левко» одразу поважнів, підтягує штаненята і задоволено ручкається з білозубим шофером, у якого на щоці шрам від кулі.

— Дядько Замриборщ, ви мене ще покатаєте? — пурхають втору довгі чорні вії.

— І сам не знаю,— замислюється чоловік.— Це ж великий розход бензину.

Обличчя Левка береться сумом, а Замриборща — по-смішкою.

— Ну, та де вже моє не пропадало,— прокатаю такого козака, але за плату.

— Де ж я вам ту плату візьму? — ще більше смутнів Левко.— Ми дуже бідні.

— А я багато, хлопче, з тебе й не заправлю: заспіваєш — і прокатаю.

— Е? — недовірливо дивується довгасте смагляве личко дитини.

— Насправді.

— Що ж вам заспівати? — ще остерігається Левко, щоб не обдурили його.

— Що? Ну, хоча б отієї, що якимось мені Настечка співала: про соловейка, який у лузі ночує. Чи ти не знаєш цієї?

— Чому не знаю? — прокашлюється Левко, кладе руку на чортопхайку.— Тільки її треба під голосок вести. Може, про другого соловейка почати?

— Почни про другого, як знаєш,— охоче погодився чоловік, стримуючи усмішку.

Левко ще прокашлявся, поглянув на хатні двері і за-дзвенів чистим голоском:

Ой там на горі дивний див,
Там соловейко гніздо звив.
Всю нічку не спав
Та все щебетав,
Собі солов'їху прикликав.

Свирид Яковлевич з сіней почув, як його син-соловейко співав про ту птицю, яка передала свій голос і його дітям, згадав і небіжчицю дружину, і чогось йому так стиснулося серце, мов перед нещастям. Він, щоб не споло-

хати Левка, пождав, поки затихла пісня, і вийшов на ганок саме тоді, коли його син гарцював подряпаними ногами на худющих плечах Замриборща.

— Левку, де ти одну холошу подів? — сміється батько, помічаючи обдерту штанину.

— Та собаки так порвали її, що бовталась на всі боки. То ми з Настечкою взялись увечері і до решти обірвали

її, — і собі сміється Левко, бо хіба ж не видно по батькові, що веселі вони.

— Іди, шибенику малий, нові одягни, — наказує Свирид Яковлевич.

— Святешні? — хмурніє хлопець.

— Святешні.

— Мені, тату, і в цих добре, — жалісно скривився Левко, бо ж нема гірше, як іти в новій одежі: там не сядь, там не ляж, там через голову не перекрутися, начеб у нього тільки й роботи, що за одежиною пильнувати.

Замриборщ, підсміюючись, підходить до Мірошниченка, здоровкається.

— Послали, Свириде Яковлевичу, по вашу душу. Негайно, кажуть, привозь — і ніякої гайки.

— Хто сказав?

— Товариш голови повіткому.

— А де голова?

— На банду поїхав.

— Чого ж викликають?

— Не сказано. Приїхав член президії губкому і ганяє всіх мов солоних зайців. Так прочував краєм вуха, що дуже напався на погані діла радгоспу. Там він, здається, родича має.

З хати, доплітаючи косу, вибігає Настечка, обличчя її свіже од сну і вмивання.

— Добрий ранок, дядю...— дійшла до прізвища і за-
сміялась,— Замриборщ.

— Гляди, як скину зараз паска! — супить чоловік тов-
сті брови і кладе руку на ремінь.

— От і не скинете! — витанцьовує Настечка.

— Поїхали, Свириде Яковлевичу.

— Невпору ж ти приїхав, Олексо,— хмуриться Мірош-
ниченко.— Саме треба землю наділяти.

— Нічого не поробиш — служба.

— Ну що ж, поїдемо, коли така гарячка.

— Тату, а снідати?— з докором дивиться на нього донька, бо ж хіба можна не запросити на снідання свого гостя? Потім Настечка підводить очі на товариша Замриборща.— Ходіть до нашої хати, перепочиньте трохи з дороги, а я швиденько відкину вам картопельки з огірками.

— Спасибі, господинько, спасибі, нема часу! — Замриборщ вискакує на сідло, садовить позад себе Левка, а батько насилу влазить у коляску.

— Спочатку заїдемо до Тимофія Горицвіта,— говорить Мірошниченко.

— Тату, а вам щось на дорогу...— бідкається Настечка.— Це ж голодні будете.

— Не треба, доню.

Але Настечка проворно біжить до хати, а чортопхайка виїжджає з двору.

Ну й добряче їздити на ній, аж очі від задоволення заплющуються, а позаду вітер надимає дзвоном сорочину. Отак би все життя їздив би. Жаль, що тільки недалеко дорога до дядька Тимофія.

На подвір'ї Горицвітів уже пореється дядьків Дмитро — він осідлав столярський стілець і гострим стругом вите-
сує зубець для ясенових грабків. З городу, підтикавшись, ідуть межею тітка Докія, в дерев'яній дійничці вони несуть картоплю і огірки. Як нема в господарстві корови,

то згодиться дійничка і для городини. Побачивши їх, вона вклонилася, посміхнулась і майнула до хати. Звідти, вже одягнуті, виходять дядько Тимофій. Тато відчиняють ворота і йдуть йому назустріч.

— Ну, Тимофію, сьогодні ти господар усієї нашої землі,— Мірошниченко повів довкола рукою по росяних городах, що здалеку синіли туманом.

— Як господар? — здивувався і насторожився Тимофій.— А ти ж куди?

— Іду в повіт. Справляйся без мене.

— От тобі й маєш,— зітхнув Тимофій.— Стільки думалось разом ділити землю...

— Мені, думаєш, не жаль? В усіх снах бачив цей день... Впораєшся сам?

— Спробую,— коситься на сінешні двері, бо на поріг саме стає Докія.— Тільки моїй парі нічого не говори — страх як боїться за все.

— Думаєш, не знає? — Свирид Яковлевич понижує голос і коситься на Докію.

— Хай краще пізніше.

До Свирида і Тимофія майже разом з двох боків підходять Докія і Дмитро.

— Збираєтесь? — питає Докія.

— Збираємось, Докіє,— відповідає Мірошниченко.

— Коли б то дав бог,— по-жіночи підпирає високочоле красиве обличчя і вже дивиться не на людей, а на далеку землю, яка лежить за синім туманом.

— Стань, Докіє, перед образами, помолись, то дасть,— сміється Мірошниченко.

Але молодиця не зважає на жарт, а серйозно говорить:

— Коли б то наші молитви попадали богові у вуха...

До воріт підбігає Настечка, в руці вона тримає щось загорнуте в чистеньку пілочку.

— Тату, ось вам на дорогу,— подала батькові, зустрілась очима з Дмитром і засоромилась, ніяково почала ногою щось малювати на землі.

Докія і тато переглянулись, загадково посміхнулись, а Настечка одразу спаленіла: хіба ж не знає вона, що тітка Докія ні-ні та й обмовляється, що вони хотіли б мати отаку проворну невістку. Чи сміються вони, чи справді так думають? Знає це й Дмитро, але, звісно, й вигляду не подає, тільки зрідка спідлоба зиркне на дівчину: як вона?

А Настечка дослухається, що старші говорять про землю і сьогоднішній день, і боїться поглянути на Дмитра, тільки дивиться на свою потріскану од води та роси ногу, що й досі щось малює на Дмитровому подвір'ї.

XV

З-під хмарки, мов з-під кудлатої брови, краєчком ока глянуло сонце на землю і здивувалося: чого це на полі так багато людей? Наче на великодній дзвін, вони стікалися з усіх кінців села. Порепані чоботи й порепані ноги обтрушували ще сіру, неблискучу росу, приминали поранкові тіні і зупинялися на тих урочищах, де лежало їхнє щастя.

Найбільше людей скупчувалось навколо Тимофія Горицвіта. Він мовчки ішов зі своєю чистою кроковкою і чув на собі сотні очей. Одні прогрівали його надіями, інші просвердлювали злобою. Біля Тимофія зі списками і олівцем в руках крутиться білоголовий підліток Юрій Підпригора, бо секретар сільради, колишній волосний писарчук, рудовусий Таганець, вже зранку був п'яний неначе дим і відмовився і від списків, і навіть від свого наділу.

— Нехай вам озеро, нехай вам і риба, а я своїм почерком без вашої землі проживу,— петляв пропитим язиком по товстих губах, що здавна распаскудились брехати.

Недалеко від Стависька, де сходяться межі сіл Новобугівка і Любарці, зупинився Тимофій, став на самий край Варчукової землі. Очима він розшукав літнього бородастого пасічника Марка Григоровича Синицю, посміхнувся йому і глянув на сонце. Воно саме проскочило вузьку рожеву хмарку і розгонисто погнало золотими стрілками поперед себе наполохані тіні; вони, бліднучи, блискавично кинулися врозтіч, пробігли по долині, впали в став, і над ними заколихались опромінені хвильки.

Тимофій не міг знайти такого слова, яке передало б усі його почуття. Спочатку він хотів перехреститись на сонце, але передумав і неголосно промовив до людей:

— То почнемо добре діло?

— З богом, Тимофію, з богом,— відповіло йому кілька голосів, а Марко Григорович тричі перехрестився: він

перший отримував землю. За ним перехрестилася жінка і зразу ж заплакала, витираючи очі кінцями хустки.

— Цить, старе шкарбоття,— зашипів на неї чоловік.— Найшла час плакати! — і поніс віху на другий край гонів.

Коли кроковка, наміряючи перший наділ, завертілася в руці Тимофія, з долини до нього підбігли Сафрон Варчук, Ларіон Денисенко, Іван Січкач і Яків Данько.

— Стій, Тимофію! — захекано, притримуючи рукою серце, прохрипів Сафрон.— Чуєш, стій, кажу!

Але Горицвіт і не поглянув на нього — рівно ішов по землі, в пам'яті ведучи свою лічбу, в якій тремтіла і людська, і його радість, і сльози, пролиті дружиною Марка Григоровича.

— Стій, Тимофію! — чорна Варчукова рука лягла на білу кроковку.— Маю говорити з тобою.

— А може б, ти, Сафроне, відпочив трохи з дороги. Засапався. Тоді поговоримо,— владно зняв руку дукача з кроковки і далі пішов до гін.

Біля нього скрегнула погана лайка. Ларіон Денисенко підняв угору гудзькувату палицю, але її одразу ж вирвав Іван Бондар і жбурнув за дорогу.

— Чого ти хочеш, розпронесучий сину? — одразу ви-звірився на Івана Ларіон.

— Хочу, щоб ти ще пожив трохи! Жалію твій дурний розум у розумній голові.

— Пожалієш тоді, коли з тебе хляки потечуть! — на-ліг колесом волохатої голови на Івана.

— Стули писок, Ларіоне!

— Гляди, щоб тебе на дрючках не винесли звідси! — залунало кілька голосів, і в повітрі замигтіли палиці і межові кілки, які на совість вирубувались з твердого дерева.

Денисенко норовисто оглянувся навкруги, і на його плескату обличчі самі по собі стиснулись заволохачені уста: гляди, й справді винесуть на дрючках.

Тимофій рівно по лінії віх дійшов до дороги, зупинився, звернувся до Юрія Підпригори.

— Запиши, сину, сто дві сажени довжини,— а потім поглянув на Варчука.— Ну, що тобі, Сафроне Андрійовичу? Ще не перепекло? Не перекипіло?

Варчук з дукачами щільно підійшов до Горицвіта, їхню давню ненависть зараз розділяла тільки дівоча ніжність білої кроковки. Позад них насторожено стають Бондар, Кушнір, Синиця, Олександр Підпригора, а Полікарп

Сергієнко відступає аж до межі і витягає довгу шию, щоб нічого не пропустити.

Сафрон темними, без блиску, очима впивається в Тимофія і говорить якомога спокійніше і голосно:

— Хто тобі, Тимофію, дав закон самоправством відбирати хазяйську землю?

— А ти хіба не знаєш?

— Послухаю!

— Революція дала мені такий закон! — уперто глянув на Сафрона.

І той не може далі стримати спокій...

— Брешеш, як пес!

— Від гицеля чую!

— Люди, революція дала інший закон! — закричав Варчук, обертаючись на одному місці.— Вона дала закон забирати панські й казенні землі, а наших не чіпати! — Він вирвав з внутрішньої кишені газету, розгорнув, замахав нею в повітрі.— Ось тут правильний закон надруковано!

— Почитай! — спокійно відповів Горицвіт, а сам занепокоївся: може, щось і надрукували в останніх газетах, чого не знали вони. І аж біля серця пройшовся холодок.

Люди темним перснем скупчилися навколо нього і Сафрона, який шанобливо підніс до самих вусів газету, подумав щось і голосно сказав:

— Я прочитаю вам закон робітничо-селянського уряду про землю від п'ятого лютого тисяча дев'ятсот двадцятого року.

— Хто його підписав? — запитав хтось з натовпу.

— Підписав цей закон голова Всеукраїнського Революційного Комітету Григорій Петровський. Признаєте такий підпис? — дужчає голос Варчука.

— Ти не витьохкуй солов'єм, а читай,— обізлився Степан Кушнір і з-за Варчукового плеча почав дивитися на газету, щоб дукач не скрутив чогось по-своєму.

— Починаю читати закон! — став зручніше Варчук, прокашлявся в рукав бекеші:

— «Відбудований кров'ю жертв російської та української робітничо-селянської армії, робітничо-селянський уряд України, розпочинаючи свою державну роботу, вважає за свій обов'язок остаточно визволити селянство на Україні, визволити його раз назавжди від влади по-

міщиків, забезпечити його землею й утворити силами його умови, щоб ствердити владу праці на землі.

Робітничо-селянський уряд оголошує до загального відома робітників, і селян, і влади військової та цивільної на Україні:

Перше. Віднині на теренах України право користуватися землею належить лише трудящим.

Друге. Всі теперішні трудові господарства, що належали до цього часу трудящим селянам-власникам, козакам і колишнім державним селянам і так далі, лишаються недоторканими і надалі, вони вільно, без обмежень користуються всією землею в тих формах, як і користувалися до цього часу: подвірна, хутірська, відрубна, громадська та інші...»

— Чули правильний закон? — загорлав Денисенко. — Ніхто не має права зачепити нашу подвірну, хутірську чи відрубну землю! А панську ріжте, як хочете!

І враз його обрізав Горицвіт:

— Хитро повернули! Довго, десь, думали, в яку щілину проскочити! Ви думаєте, закон, як дишло: куди повернув, туди й вийшло? Тепер нема такого! Теперішній закон не про вас писався! — Він ще ніколи так багато не говорив перед людьми, а тепер чув, що слова самі вириваються з його грудей. — Люди добрі, на цю хитрість Варчука

і Денисенка треба наплювати і розтерти! В законі ясно сказано: не чіпати трудові господарства.

— А ми ж які маємо? — скипів Сафрон.

— Ті, що тримаються на людських горбах!

— Так їх, Тимофію! — задоволено вигукнув Бондар.— Думали нас круг пальця обвести! — А сам захоплено подумав: «Чортів Горицвіт нарешті заговорив, та як заговорив!»

На полі одразу зчинився галас, Варчукова братія доводила своє, біднота — своє, і зрештою ніхто нікого не слухав, лише нахвалялися і страхали. А Тимофій тим часом повернув свою кроковку і почав нею міряти ширину, начеб зчеплений в лайці клубок людей не обходив його. Незабаром дукачі під регіт і пронизливий свист купкою вилетіли на дорогу й подалися до села, звідки з голосінням і прокльонами мчали їхні жінки. Варчук скривився, махнув їм рукою:

— Нічого, баби, не вийде! Повертайте голоблі!

— Я хоч тому Горицвіту очі видряпаю! — невидющими од злоби очима глянула на нього Настя Денисенко і так ошкірилась, що всі повірили: така баба ні перед чим не зупиниться.

Але войовничість Насті одразу збили жінки бідняків. Вони з усією селянською простотою обізвали її сучкою, згадали її любовників, і вона з ганьбою побігла від людей, бо ж ніколи не думала, що те, з чим вона таїлася од усіх і найбільше від сім'ї, відоме селу. В навіки злобних очах молодиці спочатку блиснув острах, а потім і сльози. Раптом вона з жахом почула всю безсовісність свого тіла, яку вже не прикриє найкращий одяг, бо те, що відоме в селі кільком, стане відомим усім. Аби хоч не дізнались про це чоловік і син.

Не одна картина людської радості і ганьби, не одно щастя й не одна злоба пройшли сьогодні перед очима Тимофія, але погане відлітало од його пам'яті, як чорна грязь од білого лебедя, а схвильована сердечність міцно лягала в серце. Глибоко запам'ятовувались і потиски шершавих рук, що все життя тужили за землею, і вологість в очах, і поцілунки тих, хто отримував землю. Сіра біднота, вдови і сироти говорили йому добрі слова, бажали здоров'я і стиха запрошували сьогодні ж увечері на чарку.

— Це, коли мені доведеться з усіма пити, — голова кубом стане, — відмахувався Тимофій.

— Від таких могоричів не стане, Тимофію, тільки проясниться, — запевняли люди.

І він уздовж усіх полів ніс приховану в очах і куточках уст добру і трохи сумовиту посмішку і сам з дрожем у серці виглядав з шляху Свирида Яковлевича, який би йому наміряв землю. Правда, десь біля полудня його радісне очікування нагло розбив на якусь годину Супрун Фесюк. Він зранку чекав на своєму полі Горицвіта і людей. А коли вони прийшли, Супрун не сварився, не лаявся, а лише скам'янілою фігурою став на межі. Коли ж Горицвіт обкружляв навколо нього з кроковкою, Супрун неждано похитнувся, упав на межу, забився у дрожі, заплакав.

— Земелько, земелько, — тільки й говорив і для чогось, неначе сліпець, обмацував її руками, виривав з стернею та зіллям і клав у кишені свитини.

І Тимофієві стало жаль чоловіка. Він підійшов до нього, допоміг підвестися, подав йому шапку, похитав головою:

— Не вбивайся, Супруне. Більше твого люди терпіли, більше твого мучились.

— Так земелька ж, земелька, — тримав з корінцями чорний пил її у болюче зведених пальцях.

— Вона не дорожча людей, — відповів Тимофій. — Ти ж, Супруне, толковий чоловік, зрозумій усе.

І люди мовчки пройшли повз Супруна, який самотньо залишився стояти на межі, поколупаній його пальцями.

Коли Супрун Фесюк засмутив Тимофія, то вже Василь Карпець, вусатий дядько, який не згірше цигана розбирався на конях, розвеселив усіх. Йому так не терпілося отримати свій наділ, що він із жінкою виїхав на ніч на Созоненкову землю. Вночі подружжя добре замерзло на возі, а світанком Карпець вирішив, що нема чого даремно гайнувати час і, на око відмірявши півдесятини, почав оранку. Жінка хотіла стримати його, але він назвав її дурною бабою, пригрозив поламати на її плечах пужака, і Мокрина, яка звикла до лихослів'я чоловіка, взяла батога, стьобнула ним спочатку чоловіка, а потім повела коні.

Під лемешем розсипався тлустий чернозем, соковито підрізалось коріння, а мідновусе обличчя Карпця почало братися радістю. Згинаючись над плугом, він бачив тільки задні ноги коней і землю. Коли скиба відвалювалась руба, він обережно приминав її ногою, щоб їй не було боляче.

Карпець уже ні одного поганого слова не сказав дружині, тільки іноді підказував, щоб вона краще стьобала не свого, а чужого коня. Коли вони добралися до того місця, де чоловік на око визначив свій наділ, він засумнівався: напевне, тут менше чим півдесятини. Ще раз поміряв кроками і, вже впевнений, що не доміряв собі, почав орати далі, хоч його і відмовляла жінка. Коли на зоране поле прийшов з людьми Горицвіт, він зразу сказав, що Карпець воровся. Так воно і вийшло. І це розлютило хлібороба.

— Скільки перевернув скиб цьому чортовому Созоненку, щоб він ясним огнем горів, і тут на дурничку він вихитрував! Тепер у суд подам: хай заплатить за оранку!

— То ти, Василю, вже все поле зори Созоненку, а потім прав плату,— безневинно сказав Степан Кушнір, і навколо розлігся регіт, трусилася од сміху навіть Мокрина Карпець, хоч як люто копилив на неї чоловік нижню губу, змережану тонюсінькими, наче прожилки, зморшками.

А в цей час оддалік від людей, назирці за ними, ходили Сафрон Варчук і Іван Січкар. Вони в усьому могли довіритись один одному, і тому розкривали один перед одним провалля своїх душ, де клубиться зараз одна злоба.

Але вони зійшлися на тому, що не треба самим паскудити руки убивством: отой дурний Фесюк ще десь не витримає і викаже їх.

— Зараз, тільки зараз їхати до батька Гальчевського,— понуро дивився Варчук на білу квітку деревію, по якій сонно повзала оса.

— Зараз ніяк не можу,— за одну ніч став обережним Січкар.— Тільки завтра.

— Яка тобі, Іване, різниця: сьогодні чи завтра? Тепер день дорожчий року.

— Велика різниця. Завтра я іду в тюрму. Ніяка тінь не впаде на мене.

— Що ж, тоді доведеться почекати,— неохоче згодився Варчук і вдарив ногою по квітці деревію, з якої звалилась на стерню сонна оса. Він чоботом втиснув її у м'яку землю і косо подивлявся, як вона покаліченими крильцями хотіла вирвати з ґрунту своє перетягнуте тільце.

— Чи не Тимофіїв вилупок іде? — одірвав Січкар його погляд од комахини.

Гонами, так само поважно, як і Тимофій, ішов Дмитро. В руках його погойдувались у вузлику горнята-близнюки. Видко, підпарубчак ніс батькові обід.

— Тимофіїв? — ще раз перепитав Січка.

— Хіба не видно: викапаний батько.

Січка вийшов насупроти Дмитра, широко товстими ногами став на край дороги.

— Куди йдеш, байстрюче? — недобре одвисає блискуча, мов смальцем помазана, нижня губа, під вухами ворущаться підпухлі грудочки м'язів.— Не здохне твій батечко до вечора.

Хлопець метнув недобрый погляд на дукача, але не промовив ні слова, тільки все тіло натягнулося струною.

— Дай, байстрюче, хоч подивлюся, чим тримаються злидні на світі,— нахилиється над вузликом з їжею, хоче вихопити його з рук Дмитра.

— Гетьте, дядьку! Краще заглядайте в горшки свої тітки,— перекинув у другу руку вузлик, відхилився від дукача, не зводячи з нього настороженого погляду.

— Ти дивись, який він непоштивий! — звернувся Січка до Варчука.— За це нам колісь отак чуба крутили,— швидко простягає грубу руку до голови Дмитра.

— Гетьте, кажу! — блідне од напруги та образи Дмитро й відхиляє голову.

Але Січка хватає рукою хвилястий чуб парубка, смикає і сміється:

— Нас отак учили поштивості...— і захлинувся, не второпавши зразу, що робиться з ним.

Дмитро, відступивши крок, з усієї сили вдарив Січка горшками-близнятами, і на його голову з шипінням посипались теплі черепки, борщ і молочний куліш.

— Оце так! — з несподіванки розгубився Варчук і вдруге, уже навіки, вбив у землю осу.

XVI

Під недовершеним сплетінням вікових лип сірою стрічкою тягнеться в споришевих берегах старий чумацький шлях. Давно вже в деревах час поз'їдав серцевину і вселив замість неї у дупла або рої одичавілих бджіл, або закохані пари лісових голубів. Правда, іноді з прогнилого

отвору, мов з чорного рукава, вигляне проржавіла голова сови, але про цю погань Свирид Яковлевич завжди згадував неохоче, бо любив природу в її красивих і могутніх проявах. Хіба не краще спом'янути часи, коли в подільських лісах менше було всякої погані, а бджоли носили мед прямо на землю, бо не вистачало для них ні бортів, ні дупластих дерев. Недарма розповідають старі люди, що біля містечка Меджибожа¹ одного разу бджоли не пустили в лісові села і майдани татар: ті, не знаючи доріг, поїхали навмання по роях земляних бджіл, і вони дощовою хмарою обрушились на людоловів і їхніх коней.

Мотоцикл сердитим звірком підстрибує по шляху, обабіч якого потягнулися дубові ліси. Тут навіть на високих обочинах, поруч з липами, повиростали вікові дуби і встеляють жолуддям рівно чотири версти шляху. З глибини дубини повіває пахощами диких яблук, прив'яленим зіллям валер'яни, гнилуватим бродінням опалого листу і грибною вологістю.

Дубові гаї Мірошниченкові здавались найкращими восени. Весною вони довго не розвивались — були голі зверху і знизу, бо ні квіточка підсніжника, ні блакитний пролісок, ні жовтий первоцвіт, ні білі, ні червоні, ні червоно-фіалкові сокілочки не пробивались крізь шорстку сірятину листяної подушки. Лише незavidний цвіт гусячої цибульки самотньо проглядав крізь кладовище листу. А восени дуби гарними були і в дні мідного досягання жолудів, і в пізнішу пору, поки жовтіло і червоніло на них підкучерявлене листя.

На обочині зачорніли димчастими краплинками ягід кущі терну, і вони одразу нагадали йому дітей, які збиралися йти сьогодні по ягоду. Як там вони? Мимоволі зітхнулося, думки знову повернулися до села, і йому стало невимовно жаль, що не він зараз наділяє землю, і в цих думках ще плуталась одна, що він щось забувся зробити. І тільки біля самого міста згадав: не сказав Голицьові, щоб він наміряв Марійці Бондар трохи більший наділ.

«Тепер прокляне усі мої кісточки», — з усмішкою і жалем згадав удачу Бондарихи, яку невідомо як терпить Іван.

¹ Меджибіж (Кам'янець-Подільська область) згадується уже в літописах XII віку. Відомий меджибізький замок і фортеця не раз приймали на себе удари татар і турків.

Замриборщ хвацько зупинив мотоцикл перед головними дверима повіткому, наполохавши двох осідланих коней, що підгризали зеленкувату кору молодого дерева, до якого були прив'язані.

Свирид Яковлевич нахмурих брови на таку безгосподарність: «Найшли, розумники, собі конов'язь». Він підійшов до дерева, одв'язав коні і підвів їх до потемнілого плоту. Не встиг зашморгнути ремінні поводи, як з ганку, махаючи обома руками, покликав його вістовий.

— Скоріше, скоріше, товаришу Мірошниченко! Вас уже дочекатися не можуть!

— А що там — пожежа? — піднявся на ганок. — Чи банда якась напала?

— Напала не банда, а товариш Кульницький, — понизив голос вістовий. — Розносив усіх до пищиків.

Свирид Яковлевич поморщився: він недолюблював падкого на блискучі промови і одєжу Кульницького, в душі називав його краснобаєм і франтом з Молдаванки. Зустріч з цим начальством не обіцяла чогось приємного.

В кімнаті Івана Руденка, товариша голови повіткому, синьо і сизо від тютюнового диму.

«Рознос» повіткому вже, очевидно, закінчився, бо всі повставали, дехто збирається іти в свої відділи, а дехто ще стоїть біля чорнявого, з красивим хижуватим носом Кульницького. На його вузькому обличчі змішалися вирази зверхності, невдоволення і зневажливості. Увесь він, мов панцирем, затягнутий чорною шкірою: на плечах лисніє кожанка, що блищить і тхне касторкою, галіфе теж спереду й ззаду щедро підшите ременем, на голові хромовий картуз, на ногах лакові чоботи.

«Отакими й малюють вороги комуністів», — недоброзичливо розглядає картинну постать Кульницького голова Новобугівського комітету незаможних селян.

— А от і Мірошниченко! — посміхнувся йому трохи побитий віспою невисокий Іван Руденко, і навколо його носа в сердечній усмішці заворушилось кілька віспинок.

Кульницький різко обернувся до Свирида Яковлевича, зміряв його войовничими очима і холодним прокурорським тоном запитав:

— Товаришу Мірошниченко, чого ви запізналися? — І, не чекаючи відповіді, задав друге запитання: — В Новобугівці вже землю розподілили?

Питання окропом ошпарило чоловіка. Що криється за ним? Чи догана за повільність розподілу, чи щось гірше? Він краєчком ока глянув на Руденка, який саме стояв за плечима Кульницького, поглядом попросив: допоможи! Товариш голови повіткому, партизанський друг Мірошниченка, чуть похилив донизу голову і прикрив повіками очі. І цього було досить.

— В Новобугівці землю вже розподілили, — твердо відповів Мірошниченко, а Руденко полегшено посміхнувся.

— Коли ж ви встигли? — саркастично скривились уста Кульницького.

— Рано вставали, пізно лягали, — і встигли. Дехто вже навіть зорав, а дехто й засіяв, — діловито пояснює Мірошниченко, а з карих очей Руденка лукаві іскри осипаються аж на вії.

Кульницький нервово потарабанив пальцями по столі, щось думаючи, а потім рішуче стукнув щиколотками.

— Нам, товаришу Мірошниченко, треба відрізати від вас шістсот десятин. Як ви дивитесь на це?

Свирид Яковлевич одразу відчув, як перед його очима з'явилися туманні кола, як біль підкотився до горла, стиснув його. Далеким поглядом він одразу побачив усю землю свого села, і йому так стало жаль, начеб вона вся належала йому. Чогось подумав, що, певно, й Фесюкові

так тяжко розлучатися зі своїми десятинами, але ж Феєюк лише про себе дбав, а він бачив сотні людей. Вони, мов на спасіння, надіялися на цю землю, яку одним розписом може відірвати од них цей красень в шкурлаті.

— Як це відрізати шістсот десятин? — Мірошниченко чув, як дерев'яніє його голос. — Це ж половина землі, яку отримало село од революції.

— І ми заберемо її іменем революції, — виставив наперед цибату ногу.

— А ви подумали, що скажуть селяни про революцію? — долонею відгорнув туман од очей. — Однією рукою вона дає, а другою забирає?

— Мене, товаришу Мірошниченко, не цікавить, що буде говорити дрібнобуржуазна стихія. Не вона вершить долю майбутнього.

— Може б, ви легше на поворотах, товаришу Кульницький, — скипів Мірошниченко. — Ця дрібнобуржуазна стихія вас хлібом годує і кров'ю своє зерно захищає.

— І бандитів, різних батьків і отаманів виплоджує! — вкусив Кульницький.

— І ще більше виплодить, коли в неї захочете землю відібрати. Не чіпайте самих болючих ран села, бо ви не лікар! — В сірих очах Мірошниченка недобре темніють голубі краплини моря...

— Он як думає комуніст! — зловісно понизив голос Кульницький. — Він обіцяє нам збільшення банд! Може, він сам скучає за чином отамана?

В Мірошниченка біліють губи, ще слово — і він уже не знає, що зробить з Кульницьким. Принаймні викине у вікно. Мертву тишу порушує невдоволений голос Руденка:

— Далеко ви, товаришу Кульницький, заїхали. Хіба ж ви Мірошниченка не знаєте? Як можна розкидатись такими словами?

В худе обличчя Кульницького знизу вверх кинулась кров, але враз він переміг себе: побачив, що таки справді далеко заїхав, і спокійніше звернувся до Мірошниченка:

— Ви не зрозуміли мене. Земля нам потрібна для спільної справи — для Любарського радгоспу. Треба допомогти йому.

Свирид Яковлевич полегшено зітхнув і мало не посміхнувся: з його плечей звалився великий тягар.

— Любарському радгоспу ми не можемо дати жодної десятини. Про радгоспи є постанова Всеукраїнського Революційного Комітету, і ми не зломимо її.

— Але ж любарцям треба допомогти! Допомога не йде всупереч постанові Революційного Комітету. Вони кажуть: у вас краща земля.

— Той самий чорнозем. Але при теперішніх порядках любарцям не допоможе і найкраща в світі земля. Не землю, а порядки міняйте в них! — гаряче накинувся на керівників Любарського радгоспу.

— А чим не подобаються вам їхні порядки? — злішають витрішкуваті очі Кульницького.

— Багато чим. Керувати радгоспом стали не хлібороби, а дачники.

— Комуністи, товаришу Мірошніченко! — обрізав його Кульницький.

— Може, десть вони й комуністи, а в очах селян стали дачниками. Де ж це видано, щоб і в жнива, коли день годує рік, робити вісім годин.

— Норма промислового робітника.

— Так через цю норму і осипався хліб на пні, через цю норму і простягають руку до держави: «Дайте, не минайте». А треба, щоб вони державі допомагали... Ні, для такого радгоспу я ламаного шеляга пожалкував би, а не те що землю їм давати.

— Ви абсолютно не розумієте, що таке велике господарство! Коли нам удасться всю державу охопити радгоспами і трестувати їх — об'єднати в гігантські трести, — ми позбудемося економічної залежності від дрібного власника! От куди нам треба націлювати зір! — промовив з запалом.

— У вашому трестуванні я можу заплутатись, як у гарбузинні, — з прихованою насмішкою промовив Мірошніченко. — Я знаю одне: зараз не трести, а селянин має отримати свій наділ. Уб'єте в хлібороба вікову надію на землю — він і на трести подивиться, мов на панщину.

— Ви не комуніст — ви ганчірка! — не витримало честолюбство Кульницького, і він рівно поніс у двері свою закуту ременем постать.

— Від шкурлата це чую, — гнівно кинув Мірошніченко. Він мав звичку все доводити до кінця, навіть сварку.

— Я не забуду вам цієї розмови,— кинув з порога Кульницький.— Ми ще не так поговоримо.

— Дуже можливо,— кинув Мірошниченко.

Коли в кімнаті залишився тільки він і Руденко, Свирид Яковлевич відчинив вікно.

— Ну й начадили, задихнутися можна,— морщачись, він гидливо струшує з себе противну каламуть сварки з Кульницьким.

— Ти чого, Свириде, так сьогодні розвоювався? — мружачись, запитав Руденко.

— Бо оці шкіряні красені святе діло гроблять,— не може заспокоїтися Свирид Яковлевич.— Він думає, що революція — це тільки постріли і мітинги, красиві обіцянки і засідання.

— Не знаю, що він думає, а ворога ти собі доброго нажив, не заздрю тобі.

— Чорт із ним, Іване. Дай мені ще свою чортопхайку — поїду швидше ділити землю.

— Добре, Свириде, їдь і швидше зводь кінці з кінцями. Бо як нечиста принесе до вас Кульницького — тоді вже лиха не оберешся. Старим брехуном зробить тебе.

— Аби до післязавтра не над'їхав,— міцно потиснув Руденкові руку.

— Ну, скажи, а дрібнобуржуазна стихія здорово сидить у тобі? — добряче ворущатся неглибокі віспинки навколо рівного носа Руденка.

— Таки здорово,— зітхнув Мірошниченко.— Як сказав Кульницький про землю,— здається, не десятини, а серце вийняв з грудей.

— Недарма кажуть: у нашого дядька в грудях з одного боку серце, а з другого — грудка землі.

— Про грудку не знаю, а що в крові вона кипить — це правда, Іване. Хіба по собі не чуєш?

— Чую, Свириде,— погодився Руденко і, щось згадавши, повеселів.— Мало не забувся: знайшли в повіті підпільну крамницю. Щоб не підвести одного голову комнезаму, виділили для вашої школи п'ятсот аршин краму.

— Спасибі, Іване,— розчулено подивився на друга.— Тепер не розбіжиться наша школа. А вчитель як зрадіє!

— Ще якусь чутку пустиш? — сміється Руденко.

— І не подумаю,— заперечив Мірошниченко.— Коли в цьому році дядьки отримають крам на дитячу одягу, то всі повірять, що нарік уже й чоботи видасть власть.

Дядька, Іване, треба розуміти, не тільки лаяти, але й жаліти.

— Стараюсь, стараюсь, Свириде— з удаваною скорботою зітхнув Руденко, і друзі весело розсміялись. Їм не хотілося розходитись, але обох їх кликала земля; в одного вона лежала такою, як була створена природою, а в другого — на паперах.

Незабаром Замриборщ вилетів з міста і щодуху поніс Мірошниченка до Новобугівки. Але в дубині мотоцикл ображено запчихав, запхинькав, застрибав чорним коником і зупинився.

— Гуляйте, Свириде Яковлевичу, поки я свою пчихалку налагоджу, я швидко! — зіскочив з прогнутого сідла Замриборщ.

Він одвів машину до обочини шляху, а Мірошниченко вийшов на узлісся, збиваючи носком чобота відьмине коло тонконогих грибів. До недавнього часу він думав, що ці гриби — поганки, а в партизанських лісах довідався од лісників, що вони споживні, а приправа з них — хоч куди, й навіть часником пахне.

За узліссям розкішно підіймались вікові дуби, і шматочки неба врзалися в них, мов сині кринички в зелену землю. Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини. Зовсім недалеко, мов перекупки, почали сваритися сойки, на якусь хвилину вони порушили чистоту лісових звуків, але ясніше розкрили чутливу глибочінь лісу.

Під склепінням черемхи й дикої яблуні глибоко дихало лісове джерело, і його дихання народжувало чистий, мов сльозина, струмок; обабіч нього зеленим пушком кучерявилась дрібненька і напрочуд тонка травиця, для якої і краплина роси була вагою. Мірошниченко, сполохавши плавунця, який брунатним гудзиком почав швидко увірчуватися у воду, напився з джерела і ліг недалеко від нього, поклавши голову на складені руки.

Коли хтось з прихильників симфонічного оркестру схоче порадуватись красою і чарами нових звуків, йому треба подрімати в сосновому молодняку восьми-десяти років саме тоді, коли його злегка перебирають вітри, а людину, яку не дуже пестила музика, задовольнить і м'який шум листяних лісів. Він одразу оточив Свирида Яковлевича і почав його переносити до рідної землі, навіть почув чо-

ловік, як легко-легко злетів над лісами, придивляючись, де ж село.

Але якийсь жалісний писк розбудив Мірошниченка. Він розплющив очі, і те, що побачив, здивувало і надовго вразило: на самому краю джерела сиділа велика вирлоока жаба і вбирала в широкий рот ноженята дрібної пташки. В смертельному жаху довірлива голуба синичка, яка хотіла напитись води, тепер махала дрібними крильми і тоскним писком благала рятунку.

Свирид Яковлевич зірвався з землі, підскочив до джерела, не сильно, щоб не пошкодити пташці, вдарив чоботом жабу. На обведених кінцях її рота з'явилися пухирці, вона випустила пташку, і та, накульгуючи, допомагаючи собі крильми і хвостом, насилу вибралась на берег. А жаба сторч головою скочила у воду.

XVII

Не в хаті, а в клуні зібрались брати. До них була прибігла Василюк, але батько відразу ж нагнав її. Вона побігла до ставка, сіла у човник, поклати руки на коліна, думаючи над тим, яку ще таємницю заховать од неї, бо ж не вмють старші так жити, щоб не критися, не ховатися з чимсь.

Тихо погойдувався крихітний, на одну людину, човник, і очерети своїм шарудінням присипляли воду. Дівчинка з розгону вдарила її рукою, гребнула, і човник відділився од берега: треба ж для дядька Данила потрусити жаки. Василюк виїжджає на середину ставу, а перед нею квіткою розцвітає зірниця і мерехтливо падає в ліс.

В клуні ж тим часом іде своя розмова.

— Не ти, брате, перший, не ти й останній. Повернулися в наші села і хорунжі, і сотники, є й офіцери. Звісно, музикою не стрічали їх, але й до стінки не ставили. Таке діло. Живуть собі тихцем, працюють потроху, деякі навіть пайок получають. А це дехто і на Врангеля пішов, то їхні сім'ї і землю нарівні з усіма отримують, — заспокоює брата Олександр.

— І взяли офіцерів на фронт? — стрепенувся Данило.

— Ще й спасибі сказали. Нова власть зла тільки проти злих. Таке діло.

— Може, й мені попроситися?

— Пожди з цим,— заперечує Мирон.— Ще в теперішнє врем'я не знаєш, хто завтра господарем буде. Зараз найкраще отак: причаїсь тихенько, мов заєць під грудкою.

— Чого ж ти, Мироне, не пождав із землею? — кидає насмішкуватий погляд.— Причаївся б, мов заєць під грудкою, і дивився б, як люди наділи беруть.

— Землю мені власть дала. Я тут ні при чому. А хто ж відмовиться від землі?

— Уже, на всякий випадок, і оправдання тримаєш на язиці? — хмурніє Олександр і звертається до Данила: — Завтра удосвіта ми будемо тебе чекати на розстані за селом: утрюх підемо в повіт, раз таке діло.

— Спасибі, брате. А що мені зі своєю зброєю робити? В ставку втопити?

— Ні, в повіті запигають тебе, де подів її,— заперечує Олександр.— Треба здати.

— Це ще якийсь чорт перехопить Данила з оружєм на дорозі, а тоді, пиши, все пропало,— морщиться всім обличчям Мирон.

— Дай мені, брате, зброю, так буде краще,— рішуче говорить Олександр.

Данило виймає з кишені плескати браунінги, дістає гладкі тільця набоїв і з полегкістю віддає їх братові.

— От, здається, наче й усе.

— Посидьмо на дорогу,— говорить Мирон. Від нього пахне рибою і медом. Ще пройде з десяток років, посивіє чоловік і зовсім буде схожий на доброго старого пасічника, а зараз йому добрість руйнує острах, що так і тіпається біля вусів, начеб і поночі біля них дзижчать бджоли.

Брати сідають прямо на тік, під їхніми руками чуються вибиті сліди ципів і вогка прохолода. Потім всі троє підводяться, ідуть подвір'ям і хрест-нахрест цілуються біля воріт.

Данило вже перейшов гребельку, як позад себе почув тупіт дитячих ніг.

— Дядю Даниле,— підбігла до нього Василинка з торбою.— Візьміть собі додому трохи риби. Все якийсь гостинець буде,— і подала йому полотняну торбу, що стікала водою, в ній ще брьохалась свіжозловлена риба.

Жаль стиснув груди чоловікові: не він приніс якийсь подарунок дівчинці, а вона йому.

— Спасибі, Василю, не треба мені...

— Чому не треба? — здивувалась дівчинка. — Вона свіженька, іще жива. Самі карасі, мов золото.

— Самі карасі, кажеш? — перепитав.

Дівчинка кивнула головою.

— Восени при зорях вони дуже добре ловляться, коли в ятір кинути макухи.

— А знаєш, що ми зробимо з ними? — підходить Данило до верби, що всім стовбуром тягнеться до води.

— Не знаю.

— Візьмем знову кинемо у воду. Хай вони добрим словом згадують нас.

— Хіба вони їй говорити вміють? — засміялась Василю.

— Говорити, може, їй не вміють, а споминати нас з тобою будуть — їм теж краще бути у воді, аніж на папельні.

Вони з берега обережно скочили на кладку, над якою прогиналось гілля верб, і вийняли з торби першого карася. Він справді, неначе тьмяний злиток золота, лежав на руці і тяжко поводив боками.

Данило опустив його у ставок. Риба на хвильку замерла на воді, потім стрепенулась і зникла в глибині. Коли вони випустили всі рибини, Данило передав торбу дівчинці. Вона здивовано глянула на нього і неждано запитала:

— Дядю Даниле, от скажіть мені, тільки по правді, чого ви пожаліли карасів?

У Данила затремтіли уста, і він, не то зітхаючи, не то посміхаючись, відповів:

— Того, Василю, що тепер твій дядько теж схожий на карася у торбі.

— Таке ви скажете! — сміється вона і притуляється всім тільцем до нього.

А йому від цього сміху набігають іскри на очі, він пригортає дівчинку, прощається з нею і мало не бігцем поспішає до діброви. На узліссі його оповиває тиша і росяний плач. У темному небі, як у чорноземі, стоїть Чепіга і своїм сяйвом нагадує, що найкраща мудрість людини — орати землю... Тьмариться прощання з братами, небогою, а страшно і радісно наближається зустріч з дружиною. Іноді він зупиняється біля якогось дерева, щоб не розплескати своїх почуттів, щоб ясніше бачити той образ,

який колихався вдалині, який він, мов святиню, проніс крізь роки розлуки.

Він знав, що небагато стрічається по-справжньому щасливих родин. Навіть і ті, які побралися по кохання, часто розтрушували його по дрібних життєвських борозенках і через якийсь рік-два не думали вже про тихий рай, а тягли скрипуче родинне ярмо. В нього ж подружнє життя склалося, мов у добрій пісні. Спочатку він дуже побоювався, що тінь Нечуйвітра буде затьмарювати його радість, він переживав, що дівчина уже пригорталась до іншого, знала смак поцілунків, а може, й більше. Але даремно він страхався: вона була чиста перед ним, як лебідь. З Нечуйвітром її в'язала приязнь, із ним — кохання. Він брав її миловидою дівчиною з розкішними золотими косами, а в нього вона стала красунею, якось одразу розцвіло її напівдитяче личко, невелика хупава постать, і нерідко йому доводилося з серцем спльовувати вбік, коли якийсь лоботряс занадто витріщав очі на дружину.

«Сіль тобі в очі», — тричі повторював у думках, бо хоч і був учителем, але селянські забобони не відлетіли від нього. Не раз він був у відчаї, що не може зодягнути її по-людськи, а вона заспокоювала його, що колись і в них усе буде. На що надіялась вона? Звісно, не на їхню плату, а на те прийдешнє, яке наобіцяв їй Нечуйвітер. А він і цього не міг їй пообіцяти.

«Як же вона стріне його тепер? Що залишилося в неї до нього: кохання чи жалість? Чи, може, й та гіркота, що він зав'язав їй світ?..» Нелюдська туга закрадається в його кров, бо для нього дружина — це життя.

От і рідшають, острівками і клаптями розходяться ліси. Попереду при місяці, що тільки зійшов, зачорніли обриси будівель. Данило, щоб не наскочити на самооборону, іде понад зрубом і звідси городами прямує до серцевини села.

В закутку вулиці, біля кринички, він бачить дубового хреста, що схожий на велетня, який розкинув руки. На його дерев'яних руках сумовито біліє селянський рушник. Такий же хрест з рушником він бачить і на іншій вулиці, а потім ще біля чиєїсь сонної хати. Виходить, все навколо огорожено ними. Цієї весни, коли сипний тиф нещадно косив і старого і малого, село хрестами благало бога захистити його від нещастя, і досі стоять на всіх

перехрестях і біля кожної кринички оці дерев'яні свідки людського безсилля і страждання.

Він минає чийсь садок, проскакує вулицю, і перед ним стоїть невеличка, земством побудована школа. Так невже тут знаходиться його кохання і його майбутнє? Чоловік зупиняється біля перелазу, над яким подзвонюють стручками невисокі акації. Зараз треба було б мчати до школи, до того віконця, звідки його дружина і Петрик щодня бачать сонце і хмари, а може, виглядають і його. Але всі сили наче витікають з ніг на землю. Похитуючись, Данило заходить з другого боку школи, де невеличкий камінний ганок веде в кімнату вчителя, і невідомо чому присідає на холодні східці, покриті тінню. Він прислухається до школи, наче вона і вночі таїла в собі чийсь голоси і могла відповісти йому, що отут нема нікого, окрім його родини.

Камінні східці смокчуть жар з його тіла, і він, махнувши рукою, мов п'яний, підводиться з них і пускає пальці в краєчок шибки. Як довго тягнеться хвилина очікування. Він стукає ще, і з глибини кімнати чує переляканий мелодійний дзвіночок її голосу, що може й серце обірвати.

— Ой, хто там?

Він хоче посміхнутися, але чує, що сльози здавлюють його голос.

— Галю, це я, Данило... Твій Данило,— так говорить, наче боїться, що вона не схоче пустити його.

І раптом він чує крик, чує, як щось падає в кімнаті, чимось гуркоче, біжить до дверей. А він у круговерті думок вибирає найкращі для неї слова, але ліпших, аніж він завжди їй говорив, коли з дороги повертався додому, не знаходить. Отак і зараз промовить їй:

— Ну, ось і я, серденьтко.

Нарешті скриплять, відчиняються облуплені двері, і на нього тінню падає дружина, зітхання і плач.

— Данилко, рідненький... Це ти?

Вже і його вона зве по-дитячому. Сказано, мати.

Він обхоплює її, притуляється до неї і забуває сказати свої слова. Якось незручно майже вносить її до кімнати, мовчки обцілює коси, що, ніби пахуча вода, в'ються навколо його рук, підносить її до вікна, дивиться на неї, пізнає, і радіє, і нарешті згадує, що в нього є син. Але, може, це вигадка, сон?

— Галю, у нас є синок?

— Синок, Даниле, — вислизає з його рук, стає босоніж на підлогу і підводить батька до колиски, де з якогось ганчір'я проглядає дитяча голівка.

Нахилившись, він обходить кругом колиску, торкається рукою до билець і нарешті говорить до дружини:

— Ну, ось і я, серденятко.

У відповідь він знову чує схлип. Вона знаходить його руку, веде до освітленого місяцем вікна і крізь сльози дивиться на його побіліле од хвилювання обличчя. Ось і стоїть перед нею її доля. Вона сама вибрала її, гордилася, утішалася нею, а тепер аж серце обривається: що буде з ними? Що не зробить вона, аби тільки бути разом, аби тільки дитина не росла без батька.

Він бачить сльози на її нерозгаданих при місячному сяйві очах і згадує чиїсь слова, що очі його дружини — це лісові черешні в ранковій росі. Справді, вони дуже виразні на білявому личку своєю глибокою вогкою темінню. Данило устами приторкається до вії дружини, і з них опадає солоня теплінь.

В сінях неждано надламаними голосами заспівали молоді півники, на їхній спів заворушилась, заплакала дитина. Галя кинулася до колиски, взяла дитя на руки,

загойдала його, заспівала котика і піднесла сина до вікна. Маленький чоловічок затишно лежав перед батьком, і мати, забуваючи горе, крізь сльози посміхнулася до дитини, і потім до мужа.

— У нього вже два зуби...— промовила з гордістю.

Данило ще не дуже тямив, що означає така велика подія, але, бачачи, що це так радує матір, і собі здивувався.

— Невже два? — так запитав, начеб мова йшла не про два зуби, а принаймні про два талани.

XVIII

До пізнього вечора не розходились новобугівці з полів: одні ще отримували землю, другі пакіллям значили межі, а треті спрягалися і орали свої наділи на зяб. Худенькі бідняцькі шкапинки із шкури вилазили, тягнучи погано зрихтовані плуги, і нікого не дивувало, що в одного плуга до краю були стерті п'ятки, а в іншого замість чересла стримів широкий австрійський багнет — краєв біле тіло на війні, то хай тепер крає чорну землю.

Зголоднілий Тимофій Горицвіт, здавалося, начеб і не дуже оглядався навкруги, але ніщо не проходило повз нього. Немало довелося чоловікові сьогодні попрацювати ногами і навіть язиком. От надвечір і охрип від балачок.

Такого ще з ним ніколи не бувало. «Ще походиш кілька днів отак з людьми, то зовсім позбудешся язика,— кепкував сам із себе, і, скося поглядаючи на сина, крадькома від нього посміхався.— Не пошкодував же побити горшки на Січкаревій голові. Не пошкодував і не побоявся. Добряча росте дитина».

А дитина після пригоди з Січкарем не дуже охоче попадала батькові на очі, бо він таки нагримав на неї, що треба знати поштивість до старших і що мати варила молочний куліш не для того, щоб ним білити чужу голову, Дмитро іще хотів збігати в село, принести батькові щось попоїсти, але той не дозволив.

— Мені двічі в день обіду ще не носили,— сказав під сміх незаможників.

Тоді Василь Карпець метнувся до свого воза і незабаром повернувся з горілкою і шкурлатом ячмінного хліба, до блиску натертого часником.

— Вищий, Тимофію, щоб веселіше ходили ноги по землі! — Василь Денисович уже встиг забути, що він має

судитпсь із Созоненком, і хміль весело ходив не тільки в його ногах, а й по всьому широкуватому виду з крученою підковою мідних вусів.

— Я, Василю, при ділі не п'ю,— одвів чарку Тимофій.— Чарка любить вільну годину.

Але Василь Денисович аніскільки не збентежився, а урочисто промовив:

— За революцію, Тимофію, і при ділі можна випити, та ще при такому божественному ділі, яке маєш сьогодні в руках.

Тоді Тимофій втиснув свою кроковку у землю, узяв чарку і хліб, поглянув на людей:

— За революцію!

— На здоров'я їй!

— Дай боже! — почувось навколо.

Чарка пішла по руках, і люди урочисто пили за революцію на полі, бо ж вона їм дала оці поля.

Коли на заході розплавлені хмарини покрилися попелом і злилися з темінню, Горицвіт повертався з Кушнірем і сином додому. На долинці стало темніше: тут піднімався на лапи туман і, шелестячи верболозом, м'яко розплатувався над землею. Тимофій охопив рукою плечі сина, і той притулився до батька, як у дитинстві. І добре було так у мовчанні синові й батькові додивлятися до неясних обрисів дерев над річечкою, дослухатися до пісні, що вже пробивалася з якоїсь крайньої хати.

— Ти ж чого сьогодні не столярював? — запитав Тимофій, коли перейшли кладку.

— Не міг, тату,— зітхнув син.— Хіба сьогодні хтось робив у селі?

— До землі потягло?

— Еге ж. Думав, що нині й нам наділять.

— Потерпи ще.

— Та вже, тату, терпіння нема. Де це ми тільки худоби дістанемо? Наш од вітру хилитається.

— Напевне, в нашого діда і Свиридового брата. Завтра не гайнуй мені дня, а то старий Горенко ще столярським аршином плечі зміряє.

— Чого доброго,— посміхнувся Дмитро.— Аршин у нього завжди напoxваті. То я хоч смерком прибіжу до вас.

— Ну, хіба що смерком,— знову кладе натомлену руку на маслакуваті плечі сина.— Степане, щось я Василевої Ольги не бачив на полі...

— Не було її сьогодні,— обізвався попереду Кушнір, розсовуючи своєю невеличкою постаттю волохатий туман.

— Чи не захворіла часом?

— Не знаю.

— А ти навідайся — і взнай.

— Добре,— сказав з ваганням, бо хотів сьогодні вперше за цей тиждень піти до колючої на слова і принадної не стільки видом, скільки станом Юльки Шаповал. За склад-

ками її простенької одежі крилась завидна спокуса дум'яної молодості, а виразно розділені й окреслені перса уже чекали материнства. І Степан, який не дуже був соромливим серед дівчат, чи не вперше, сидючи з Юлькою, зловив себе на думці, що і йому вже пора обзавестися сім'єю і дітьми. Звісно, це ковалева донька обплутувала його своїми чарами, а сама навіть не дозволяла покласти йому руки на перса: біла по руках, як парубок, і де стільки сили бралось в неї? Запитав про це у дівчини, а та лише загадково усміхнулась:

— Це я б'ю по-божому, в чверть сили.

— Набиваєш собі ціну?

— Ні, збавляю,— чогось зітхнула.

Щоб краще познайомитись з їхньою родиною, Степан заїхав до її батька — ще не старого коваля — ошинувати колесо. Поки на вугіллі умлівало залізо, Шаповал гукнув

доньку з городу. Та прибігла, побачила Степана, засоромилась. А коли батько поклав шину на ковадло і дав її Степанові притримувати кліщами, донька обіруч вхопилась за молот, гупнула ним по залізу. Здивований Степан і незчувся, як вони молотами, навіть без молоточка майстра, зварили йому шину й натягнули на колесо. Тепер було ясно, що біла його Юля по руках таки в чверть сили. І він тоді з жалем подумав: «Над такою жінкою дідька лисого покомандуєш...»

Попрощавшись з Горицвітами, Степан ще пішов додому, помився біля криничного жолоба, переодягнувся і лише тоді попрямував до Ольги.

Над садами вже підвівся місяць, і хтось при цьому клепає косу на пізню гречку чи просо. По хатах то там, то тут умирали сліпаки, огорталися нічною тишею двори. Степан дійшов до подвір'я Підпригори, нерішуче зупинився: іти чи ні? Він боявся співу старої Богданихи і сліз Ольги. Але відчинив ворота, зайшов у двір. Недалеко від комори переливається місячним полум'ям обмолочений стіжок, вітрець підіймає окремі соломинки і обзивається в них, мов зітхання сопілки.

В хаті ще світиться, але двері були на засові. Він торкнувся до клямки, і незабаром з хати, мов черниця, вийшла Ольга. На білому, схудлому обличчі різко виділяються чорні брови, під застиглими очима плямами залягає темнота. Жінка не здивувалась, нічого не спитала, тільки біля підборіддя нерівно здригнулася складка. І враз Степан почув між собою і нею велику віддаль, яку проложило горе, почув докір совісті, що він перед цим міг думати про любові. Він уже не може назвати її просто по імені.

— Ольга Вікторівна, чому ви?..

Її застигли нерозгадані очі ширшають, а брови болісно переломлюються, злітають угору, і йому стає соромно.

— Олю,— виправляється,— чому ти не прийшла на поле?

— На поле? Для чого? — раптом її застигли очі по вінця наливаються місячним сяйвом.

— Як для чого? — оторопів Степан.— Землю отримати.

— Землю? — перепитує чужим голосом, в якому і в годину страшної туги пробивається мелодійна співучість.— Не треба мені землі... Вона забрала мого Василя... Нічого

я більше не хочу,— ловить руками одвірок, а ротом повітря.

Він обома руками притримує вдовицю, щоб вона не впала. Єдина сльоза, що пролилась з її очей, здається, наскрізь пропікає йому пальці.

— Олю, не треба,— втішає її і чує, як під його руками дрижать її плечі.

— Іди, Степане, іди, не ятри душі,— випростується вона й осліпляє його своїми заплаканими очима і тяжким болем змученого обличчя.

— Ну, а земля, Олю?..— ще хоче він повернути її до найдорожчого, що є в житті селянина.

— Вона мені не верне Василя,— віями пригашує сльози і місячні жмурки в очах.

— Це правда, це правда, що мертвих і земля не вертає,— більш упертим стає голос Кушніра.— Але з одних пучок і ти не проживеш. Земля — велике діло.

— Забери її хоч собі, не пошкодую,— відступає вдовиця в глибіню сіней і зникає за хатніми дверима.

Степан, мов опелешений, ще постояв якусь хвилю перед порогом, поновив у пам'яті образ Ольги, згадав, що має іти до Юлі, але зараз чомусь поблякла її завидна принада. Нахилиючи голову, чоловік у думках відходить від порога. Зненацька біля комори щось мелодійно зашелестіло і чимось нагадало зітхання Ольги.

Оглянувся — ніде нікого, тільки обмолочений стіжок горить золотисто-зеленавим сяйвом і на вітрі тремтять окремі соломинки, виколихуючи шелест і зітхання сопілки.

XIX

Повітове місто з півночі починається глибокими ярами; вони ламаними складками підбігають майже до самого шляху, а над ними обривається горбатий плин гранітних відрогів. Вгорі за ярами ледачий ґрунт, мов розмите кладовище велетнів, сіріє камінними черепами і косточками. Але одразу ж за шляхом земля якимсь чародійним помахом залишає позаду всю прадавню застиглу хмурність і рівно та зелено стелиться чорноземом під сині краї неба.

Колись, до війни, у ярах обдерті каменотеси рвали граніт на будівлі для живих і на хрести для мертвих. А тепер тут раз на тиждень збирається сякий-такий ярмарок, де на ласкавому сонці сумовито дрімають замучені або поранені коні і мов навіжені кувікають поросята, потрапляючи з розкоші болота в темінь мішків. Торгівля ішла не дуже щоб дуже, але з-під поли можна було дістати не тільки саму дивовижну, розбоєм добуту одежину, а навіть пантові пілюлі й ручні кулемети.

Підходячи до яру, де вже метушився ярмарок, Олександр притримав Данила за руку:

— Підемо, брате, подивимось на те збіговисько,— показав униз головою.

— Для чого? — здивувався Данило, який всю дорогу важко ніс свою єдину нелегку думу, намагаючись хоч на один день заглянути вперед. На його щоках ще й досі палали поцілунки і сльози дружини, а у вухах бриніло дитяче лепетання. Посідали вони з дружиною перед дорогою на камінних східцях школи і вирішили нічого не утаїти перед новою владою.

— Хочемо тобі з Мироном купити чоботи, для нашого брата чоботи — найголовніше.

— В цих далеко не зайдеш.— Мирон ткнув пальцем на полатані заробітччанські чоботи брата.

— Коли є гроші — купіть,— погодився Данило.— Може, колись і вам пособлю,— він у душі навіть радий був, що ще якісь півгодини походить на волі, віддалить від себе страшну хвилину зустрічі з воєнкомом і чека.

Кам'янистою стежиною брати спустилися в яр. Якісь підозрілі торгаші сновигали між людьми і худобою, придивлялись до них, скоромовкою кидали у вуха слизький шепіт або з-під поли показували свій товар. Брати зупинилися біля одного перегнутого шевця, який сидів на довбаному стільчику і міцними бруслиновими гвіздками підбивав якомусь здоровому дядькові відірвану підметку. Здоровило в одному чоботі стояв позад шевця, смачно наминав хліб з салом, але очима нишпорив по всіх усядах. Його незвичне обличчя входить в пам'ять Данила, і перше, що впадає в очі,— гаком випнутий ніс, а від нього врозтіч тікають назад щоки, мовби їм страшно бути в гаковидному сусідстві.

Мирон прицінився до чобіт з широкими, модними на той час носками.

Швець подивився на братів і, не випускаючи з уст кілька гвіздків, невиразно промовив.

— Продаю тільки за гарні гроші.

— За які це гарні?

— За царські. Інших властей не признаю.

— А вони ж тебе, Васюта, признають? — засміявся хтось з ярмарчан.

— Мені нема до них діла, — не відриваючись од чобота, пробурмотів Васюта. Він вийняв гвіздки з вологих уст і ліниво почав торгуватися з Мироном.

Під час цього торгу Данило помітив, як його промацував очима здоровий дядько в одному чоботі, потім він підійшов до братів і відкликав Данила убік.

— Браток, я поможу тобі дістати справжні чоботи, товар — міністерський, — мало не в ухо закладає йому свій гакоподібний ніс.

— А де ж вони?

— Знайдемо, коли в тебе знайдеться цяцька, — прошепотів у саме вухо.

— Яка цяцька?

— Не придурюйся, браток. Хіба не бачу по тобі, що не сьогодні-вчора покинув воювати. Принесеш цяцьку, — він рухнув вказівним пальцем, ніби натискав на курок, — а я тобі чоботи, за десять років не зносиш.

Данило поблід: провокація чи справжній бандитський торг? Він підійшов до братів, одірвав їх од шевця, і вони швидко пішли до повіткому. Тут Олександр передав Данилові торбу з харчуванням і браунінгами, трусонув брата за плечі: не бійся, мовляв, а Мирон перехрестив його.

Зійшовши на останній східець, Данило ще оглянувся, хотів посміхнутися братам, але губи його жалісно затремтіли, і він, мов у глибоку безодню, приплющивши очі, переступив обчовганий поріг. Назустріч йому, не поспішаючи, ішла з якимись паперами молоденька підстрижена дівчина з червоним бангом на грудях. Її веселі уста наспівували якусь мелодію, а все її безжурне обличчя говорило, що вона знайшла своє місце на землі.

— Скажіть, будь ласка, де знаходиться воєнком? — зупинив її Підпригора.

— Ходіть зі мною, — наказала дівчина.

Вона ввела його у простору кімнату з перегородкою, за якою великий канцелярський стіл шкірився на одвіду-

вачів темінню великого ундервуда, на якому щось вистукував червоноармієць з перебинтованою головою.

— Ви в яких справах до воснкома? — запитала дівчина, поглянувши на другі двері з написом: «Воснком».

— Прийшов з покаанням,— опустив очі перед юнкою.

— Бандит, петлюривець? — не здивувалась дівчина.

— Петлюривець.

Червоноармієць з перев'язаною головою поглянув на нього і продовжував далі друкувати. Значить, не первина їм стрічати таких гостей.

— Заждіть хвилинку,— дівчина, так само не кваплячись, пішла в другі двері і зникла за ними.

Ця хвилина здалась йому вічністю. Але нарешті двері відчиняються, і дівчина рукою кличе його. Він заходить в охайну кімнату і зупиняється перед юнаком років двадцяти — двадцяти двох у формі червоного комісара. Так невже це той прославлений командир ескадрону, який нагонив жах на білополяків і викликав на шабельний герць найзавзятіших ворогів? Олександр якось розповідав, що товариш Клименко, навіть прострелений двома кулями, не покинув поля бою. Спішені козаки тримали його під руки, і він командував до того часу, поки не розламав кліщі оточення і не вивів з них своїх воїнів.

У воєнкома біля уст і очей ворушаться бридливо болісні зморшки, на високий лоб падає підкучерявлений чуб, нижня половина його біла, як житній колос, верхня — темно-руса.

— Сідайте, — воєнком кивнув головою і сам сів напроти Підпригори. — Місцевий? — бридливо тремтять на скронях, мов пучечки проміння, передчасні зморшки.

— Місцевий. З Новобугівки.

— Куркуленко? Попович?

— З бідняків.

— Он як? — здивувався воєнком і звернувся до дівчини: — Тіно, дайте анкету.

Дівчина підійшла до шафи, порилася в паперах і поклала перед Данилом листок цупкого паперу, на який мала лягти вся його дорога життя.

— Давно з'явилися в село? — рівно питає воєнком і дістає цигарку. — Палите? — простягає пачку Підпригорі. Той витягає одну цигарку і одразу ж береться потом, ніби він тягнув принаймні млинове жорно.

— З'явився в село позавчора. Сам я сотник... поспішає все сказати про себе, щоб швидше закінчити одну муку.

— Чого ж ви покинули свого отамана? — неждано веселіє погляд Клименка, веселіють і зморшки біля уст і очей. — Горить петлюрівська свіча?

Підпригора розуміє молодого воєнкома: в ньому крізь незагоєну біль грає радість переможця. А чи знайдеться й великодушність переможця? — і зосереджено відповідає:

— Петлюрівська свіча горить з двох кінців.

— Оце вірно — горить свіча катюги з двох кінців! — блиснули довгасті сірі, мов сталь клинка, очі.

Підпригора чує на душі якусь полегкість: принаймні він має справу не з таким воєнкомом, якого малювала хвороблива уява і петлюрівська агітація.

— Розкажіть, як ви потрапили до нас? — присовує до себе невеликий листок паперу і нахиляє над ним свій двокольоровий чуб. — Тільки подумайте спочатку, — підбадьорює його, бо бачить, як хвилюється чоловік. Досвідченим зором він розбирається вже, хто сидить перед ним.

Данило, хвилюючись, починає говорити, і його оповідання відразу зацікавлює воєнкома. Найбільше він допитується про Погибу і Бараболю, уважно вивіряє і записує їхні прикмети, не може простити, що Підпригора не

знищив Погибу, і несподівано робить три висновки: гадюки в усьому світі кусаються, сотник — не кадровий офіцер, професія його — вчитель.

Коли блідий Підпригора, обливаючись потом, закінчив свою розповідь, Клименко запитав тільки одно:

— З головного нічого не забули?

Данило зрозумів делікатність воєнкома: він питався, чи не утаїв чогось чоловік.

— Я все сказав, мов на духу, — одверто глянув у очі воєнкомові. — Ми з дружиною вирішили, що я скажу всю правду, якою б вона гіркою не була.

— І дуже добре вирішили, — схвально кивнув головою воєнком. — Заповніть цю анкету.

В цей час відчинилися двері, і на порозі став худючий чорнявий юнак, спираючись на шпитальну паличку.

Клименко швидко пішов йому назустріч, радісно привітався, посадив юнака на стілець і змовницьки повів правою бровою, що була вищою за ліву.

— Знову, Кіндрате, за матеріалами прийшов? Чи, може, так, чого доброго, посидіти?

— Знову за матеріалами, — нарочито важко зітхнув Кіндрат. — Нарешті ти що-небудь про себе розкажеш?

— Колись, колись, Кіндрате. Сьогодні часу нема.

— Не перший раз таке слухаю. Зрозумій, що твої матеріали для історії потрібні.

— Не для історії, а для твоєї брошури, — уточнив Клименко і цим зобидив чорнявого. Щоб загладити свою провину, вибачливим тоном промовив: — Справді, друже, сьогодні не можу. Ти от побіжно про петлюрівщину пишеш. Може, тобі щось перепаде від бувшого сотника, — показав головою на Підпригору, який саме закінчував писати анкету.

— Цікаво, цікаво, — з готовністю погодився чорнявий, присунувся ближче до Підпригори. — Ви зможете цілком одверто порозмовляти зі мною? Тільки — абсолютна одвертість.

— Зможу, — неохоче погодився Данило. — Але боюсь, що багато чого не так розумію, як ви, і з вашого погляду вийде, що я не одвертий.

— Якраз для мене і цінно те, як саме ви розумієте, — заспокоїв його Кіндрат. — Ви до громадянської війни належали до якоїсь партії — есдеків, рупівців чи тупівців?

— Ні. Парти́йна боротьба мене ніколи не приваблювала і не цікавила.

— А що ж вас цікавило?

— Красне письменство і етнографія.

— Щось збирали, друкували?

-- Кілька етнографічних зарисовок побачили світ.

— Як же ви до Петлюри потрапили?

— Це невесела історія.

— Розумію вас. Одначе що вас, як інтелігента, потягнуло до нього?

— Тільки обставини,— аж зітхнув і поглянув у вікно, збираючи ті спогади, на яких тремтіло його життя.

За вікном з одного боку стояла хмара, а з другого сонце. І зараз це небо стояло перед ним, неначе символ. А на землі у вибитій ямці бавились і чубились горобці, лагідне проміння визбирувало росу з споришу, а якась молодиця, вигинаючи стан, несла на коромислі повні відра, і вони, похитуючись, ловили сонце. То все було життям. А як назвати те, чим колись болів і страждав не тільки він? І чи потрібно воно оцьому безвусому юнакові, який все одно ж у своїй брошурі підстриже його з усіма під одну гребінку,— ще раз уважно зміряв поглядом Кіндрата і почав розповідати:

— Я добре пам'ятаю ту весну тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, коли на український трон сів цирковий гетьман Скоропадський. Тоді він у київському цирку цілувався з землевласниками і урочисто говорив їм: «Молю бога, щоб дав нам силу врятувати Україну». Ви знаєте, що силу йому дав не бог, а кайзер, і від цієї сили застогнала Україна під шомполами карних експедицій. Та коли б то тільки під шомполами кривавим ключчям летіло мужицьке м'ясо. У нас на Поділлі, в Браїлівщині, німці з гайдамаками навіть до шибениць влаштовували черги, бо відразу не могли перевішати отих нещасних дядьків, які чимось провинились перед паном чи його управителем. Ну, село й взялося за сокиру і вила. Селянські рушення ішли в ліси, готуючись до смертного бою. А в цей час у Білій Церкві Петлюра підняв «січових стрільців», надрукував свій універсал проти Скоропадського, назвав його царським наймитом, зрадником, самочинним гетьманом і оголосив його поза законом за злочинства проти самостійності Української республіки, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за руйну-

вання сіл і за насильство над робітниками і селянами. І тоді йому багато хто повірив; повірив і я. Попрощався з жінкою та й попрямував до Білої Церкви, щоб визволити Україну від іноземців і своїх поміщиків. Думалось тоді, що йду під вільними прапорами вимітати феодальне сміття. Ну, а далі ви знаєте: від паршивого берега відчавив, а на паскудний прибився.

— Вірно сказано,— кивнув головою Кіндрат.— От ви згодом побачили, що петлюрівщина — це шлях зради, чому ж ви раніше не порвали з нею, не пристали до червоних?

— Страшно було,— признався Данило.— І не тільки страхався за свою шкуру... Ви хотіли одвертої розмови. Тепер скажу все, що і досі ще страхає мене. Це національне почуття. Петлюра спочатку зумів на нас накинути національну сорочку і впевнити, що більшовики стоять супроти домагань української нації. І в цьому він посилався на приклади деяких військових і політичних діячів великодержавного напрямку. Мене, і не тільки мене, найбільше бентежили думки, що національний рух в умовах імперіалістичного розвитку може мати лише контрреволюційний характер.

— Ви маєте на увазі твердження Бухаріна й Пятакова? — запитав воєнком.

— Так, я говорю про твердження Пятакова, Бухаріна і про страшну практику Муравйова і дрібніших керівників. Заперечення національного відродження й розвитку, неясності щодо української державності й мови дуже боляче сприйняла українська інтелігенція, а Муравйов своєю провокаційною різаниною кинув тяжку тінь на більшовиків, і досі його в нас і за кордоном величають Калин-царем, що прийшов з Орди, золотої землі, з Магазеї багатой. На ньому і на свіжих ранах української інтелігенції до якогось часу уміло вигравав Петлюра. А ви, напевне, самі знаєте, як він умів говорити! Природа не дала йому талану ні полководця, ні державного діяча, ні літератора, ні порядності звичайної людини. Але вона його наділила на рідкість розкішним красномовством. Отак і тримався, і тримається він на чужих багнетах і своєму язичі... Ну, от я і відповів, чому раніше не порвав з отаманщиною. Тавро непорозумінь у національному питанні лежало і пекло мене до останнього часу.

— Ви кажете пекло́, а тепер не пече? — підвівся з-за столу воєнком, перебираючи в голові криваву муравйовську оргію.

— Здається, менше, хоча не в усьому я розібрався.

— Що ж вас заставило інакше думати?

— Сама петлюрівщина. Я побачив, що вона тільки експлуатує національні почуття, а сама Україну продає іноземцям. Де вже тут говорити про незалежність і національний розвиток. Ну, й на мене величезне враження справив наказ Червоної Армії, підписаний Леніним, де писалось, що Червона Армія, йдучи на Україну, була захисницею і українців, і української культури. Оце коротенько і все про падіння і страждання однієї людини, — невесело, одними очима посміхнувся, підвівся з стільця і запитав у воєнкома: — А тепер мені у чека?

І після цього слова почув, як холоне навколо серця: надходила, здається, найстрашніша мить його життя, бо йому стільки довелося наслухатись про чека, що навіть страхався зустрічатися з цим словом у пресі.

Воєнком глянув на нього, примружив очі, і на скронях заграли пучки променів.

— У чека, думаю, вам нічого йти. Сьогодні воно виїхало в одно з віддалених сіл повіту. Матеріали я передам.

— Що ж мені робити?

— Іти додому, — посміхнувся воєнком. — А спочатку можна зайти до завідувача повітнаросвіти. Незабаром відділ народної освіти збирається відкрити якісь курси для перепідготовки вчителів. Підучитесь — підете вчителювати.

— І мене пошлють вчителювати? — не повірив своїм вухам, спочатку подумав, що з нього глузують.

— Неодмінно пошлють. Вчителів у нас не вистачає. А працювати маєте не за страх, а за совість.

— Господи, працюватиму за трьох... — опустився на стілець, поліз у торбу за зброєю, але одразу ж підніс зігнуту в лікті руку до чола і витер нею надбрів'я.

Коли він з невимовною вдячністю поглянув на воєнкома, шукаючи йому найкращого слова, той тільки лукаво примружився:

— А господа тепер, Даниле Петровичу, поменше згадуйте. Я не дуже вірю йому.

Данило радісно кивнув головою, а сам подумав: «Господи, невже усі страхи, усі муки закінчилися, мов у різдвяній казці?»

XX

Земля не може жити без сонця, а людина без щастя. В години великих переживань і тривоги людське серце схоже на криничку, яка очищається від мулу,— тоді пізнається справжня ціна людяності, тоді пізнається і щастя. В такі часи з подивом довідуєшся, як мало і як багато треба тобі на віку, як погано ти йшов по своїй дорозі, як завчено ти говорив «добрий день», не творячи цього доброго дня, навіть гірше, ремствував на нього, бо тріски буднів часто заслоняли золото променя.

Такі думки увесь час роїлися і злітали з душі Данила Підпригори, і він теплими очима дивився нині і на землю, і на жінку, і на дитя. Він бачив сонце і посміхався до нього, він дмухав на білий чубик Петрика і задихався у хвилях ніжності, він цілував стрункі ноги дружини і відчував святість жіночого тіла.

Мов на золотому снопі, лежала його дружина на своїх розплетених косах, і її миле, майже дитяче обличчя нагадувало йому святу Інесу Рібері. Вона і досі ніяково ховала від нього груди, і досі соромились його її великі очі, які ще не знали, що таке пристрасть і що таке брехня. Дивлячись на Галину, йому іноді аж лячно ставало: за що вона його могла полюбити чи, може, просто вийшла за нього, як часто виходять дівчата, самі не знаючи для чого, в свої шістнадцять років. Заворожить їх за ворітьми молодик, хмелем вдарить у голову терпкий поцілунок — і навіки попливе дівоцтво, як хвиля по річці.

Ні, не таким було кохання його дівчини. Її серце вже поверталось до Нечуйвітра, коли Данило побачив Галину. Для неї Нечуйвітер був дзвоном, що бив на сполох, а він став сопілкою, що неголосно переливається дзюрчанням знайомих мелодій. Під нечуйвітрівським дзвоном було радісно, просторо і лячно, бо він бив від України до самого Сибіру, а сопілка вела прямо в петрівчанські ночі, до запащних стогів, до розмай-зілля й кохання. Дівоча

душа кілька разів зітхнула за великим невідомим і повернула до більш звичного берега. І вже вечорами замість слів революція, партія, повстання, прогнилий царизм, буржуазія, кадети, октябристи — вона почула: рибонька, ластівка, горличка, серденько і зрідка про автономію України і її національні домагання.

Влітку вони стрілися, узимку побралися. На весілля прийшли усі запрошені, окрім Нечуйвітра: в день їхнього весілля в нього був обшук, і жандарми погнали його до в'язниці, тільки й встиг передати через хазяйку, де стояв на квартирі, шовкову хустину для нареченої. І цей квітчастий шовк не оповив голову, а глибоким докором ліг на совість. Галя ніяково заховала хустину і від нього, і від себе, і лише тепер, через кілька років, запнулася нею, бо не було вже більше чим запнутись. І чомусь йому спало на думку, що, може, й більшовизм є крайньою необхідністю, до якої не швидко доходить людина. Але навіщо зараз думати про це — то питання пізніших днів, а зараз він упивається своїм щастям людини, яка повернулася до життя, розчиняється в ньому.

Вечір лє у їхню кімнату потоки несказанної сині, на небо густо виходять чисті вересневі зорі. А може, це не зорі, а небесні сльози, що тремтять на віях ночі і тихо осипаються на землю? Він чує, як цей вечір, і зорі, і соромливий усміх дружини розпростують його зібгану душу, омивають її новими надіями.

— Галю,— нахиляється головою над її напіврозкритими персами, підсовує руки під її плечі.

— Що, милий? — шепоче вона.

— Нічого. Просто добре, що є таке слово на світі.

— А я щойно так про твоє ім'я подумала.

— Невже? — ще нижче схиляється до дружини і чує, як його щоку черкають її вії. І це теж щастя.

Кожна людина, якою б вона поганою не була, має свій найчистіший закуток чи хоча б спомин. А він мав два таких закутки: весняну землю, яку запам'ятав у дитинстві, з жовтими од латача лужками, з прогнутими кругами озерець, і чисту красу і душу своєї дружини. В роки розлуки він марив землею свого дитинства, тими лужками, на яких білились полотна і репались ноги, вона стала в сто крот кращою для нього, і на ній незмінно бачив свою дружину, і коли якось за вечерею в інтимній розмові сказав про це своєму другу по зброї Євсею

Голованю, той тільки довше притримав біля вусів зверхню насмішку:

— Все це ідеалізація і стилізація, невитравлена психіка відсталого дядька, для якого і досі круторогі воли — найбільший скарб, а сердечне дівчисько — ідеал краси.

Не навчений, а зіпсований Європою Головань схилявся перед її розумним практицизмом, державною сталістю і тим психологізмом, що до атома розібрав переживання і королів, і повій. Він знав кілька іноземних мов, але українською розмовляв з холодністю чужинця, а все, пов'язане з духовним світом українця, легко назвав застиглою стилізацією і одвернувся від нього, як од чогось нижчого, доісторичного. Йому шматок рідної землі, і проста дівоча пісня, і жіноча цнотливість не сколихне душі, бо він уже звик швидше жити і швидше знаходити кохання, аніж його народжували українські вечірні зорі й соромливі дівчата.

Чого це згадалось йому? То просто в канву його щастя вкраплялися шматки тіней минулого, вкраплявся і страх майбутнього, бо ж хто знає, що завтра буде з ним, адже фронт іще висить своїм північним крилом над самим Бугом. Данило жене од себе погані думки і підходить до колиски. У споруді, виплетеній із шелюги, спить маленький чоловічок і зрідка плямкає устами — це у сні йому здається, що він припав до грудей матері. Як це все чудесно створено в світі.

— Спить? — занепокоєно запитала дружина, підводячись з ліжка.

— Спить, — прикладає він пальця до уст і підходить до столу, де біля чорнильниці лежать листки паперу: сьогодні, після довгої перерви, він зі смаком писав свої етнографічні замітки, влітаючи в них пісні й прислів'я. Для нього ці замітки пахнули золотими полями, добрим духом житнього хліба і вірувань людської душі.

В сінях чудернацькими голосами заспівали молоді півники і Петрик знову прокинувся, заплакав. Мати кинулася до нього. Данило ж підійшов до вікна, ледве стримуючи усмішку.

За вікном, розсипаючись, котилась зоря, її останні зеленкуваті краплини рососою упали на землю, і в їхньому одсвіті на мент ясніше виступила з темені чаша якогось дерева.

Дорогою проїхала бричка і раптом зупинилася біля паркана. З неї м'яко вилетіло три постаті й, пригинаючись, кинулись до школи. Руки в них були так витягнуті, що всякий би догадався — зброю тримають вони. Обережні кроки зовсім не тривожать землю, оповиту синьою повінню.

— Галю! — задихаючись, прошепотів і відхилився од вікна, до якого тінню припала постать невідомого.

Вона по голосу почула щось недобре, кинулась до мужа, і в цей час хтось постукав у двері.

— По мою душу прийшли, Галю, — пригорнув дружину, цілюючи її чоло і коси.

— Не може бути, не може бути, — всім тілом затрусилась біля нього. — Ти ж в усьому, в усьому признався.

«А може, це бандити?» — раптом опекала думка, і він пожалів, що не має зброї.

А двері вже гримлять од ударів. Він одхилис од себе дружину, дістає з-під ліжка сокиру, підходить до порога.

— Хто там? — питає одерев'янілим голосом і чує позад себе плач Галини і Петрика.

— Відчиніть, громадянине Підпригора, — чує владний голос, що луною розходиться по сінях.

— Хто ви будете?

— З губчека.

На поріг стає іще двоє людей зі зброєю в руках.

Сокира випала з його руки, скрикнула дружина, кинулась до нього, а він уже не ногами, а всім тілом пішов уперед, болем рук відчиняючи двері. Електричний ліхтарик осліпив йому очі, чиїсь тверді губи для чогось запитали його:

— Ви громадянин Підпригора?

— Я,— механічно відповів.

І тоді тверді губи до краю жмакують його душу:

— Іменем республіки ви заарештовані!

— За що? — виривається в нього.

— За що? — кидається між ними дружина.

— Вам це видніше,— лунає безжалісна відповідь, а вже другий ліхтарик веселим оком гуляє по його кімнатці, освітлює коси дружини, Петрика в колисці, чисті папери на столі...

Данила під руки виводять на вулицю, садовлять на бричку. Іще до його ніг припадає розплетена голова дружини. Її одривають од нього, бричка рушає, а за нею, голосячи, біжить жінка, і позад неї колихається чорний сніп волосся.

Хтось оглянувся з охоронців, пожалкував:

— Гарненька яка!

Данило рвонувся з ремінного сидіння:

— Пустіть, пустіть мене! За що ж ви?

Але дужі руки скрутили його, він до болю крутнув головою і побачив, як на дорогу впала його дружина. Невеличка, віддалена від нього, вона й лежала, мов сніп, невідомо ким загублений на курній дорозі.

А бричка мчить уже сонним шляхом, чорними птицями відлітають вікові липи, мов розіп'яті надії, віддаляються хрести, що огороджували село від тифу, і копита коней вибивають йому єдине тяжке слово: «Губ-че-ка! Губ-че-ка!»

XXI.

На сонці під роями комашні плавиться лісовий ставок Івана Січкаря. Під берегами ставу кучерявляться зелені тіні верболозу, а в глибині розплітається мереживо хмар.

Від берега непомітно відбивається човен, на якому, зігнувшись, в окулярах на носі, сидить сивобородий Іванів дід і читає святе письмо. Раніше він лише зимою заглядав у божественні книги, а тепер, коли його руки вже не годні тримати ніякої роботи, сидить над ними і в будень.

На воді хилитається човен, в окулярах рябіють літери і народжують за ставом далекі царства, грізного єврейського бога, смиренного Ісуса і його апостолів. І старий, еднаючи давнину з сьогоднішнім днем, важко зітхає: то перше по землі ходили боги і угодники, а тепер шляються люциперові діти. Що вже говорити про чужих, коли свого рідного внука побоюєшся — повертає голову до високого частоколу, який так огороджує будівлі, садок і город, що й вуж не протиснеться.

Старий Никодим побоюється свого внука, який не має бога в душі, і хоч Іванові сьогодні знову треба йти в тюрюгу, але це не печалить діда.

«Коли б його, вражого сина, хоч там трохи людяності навчили, бо не має її ні до людей, ні до худоби. Згендлювався до самих кісток».

На зарослій дрібним споришем і травою дорозі, де тільки біліють неглибоко вибиті колії, з'являється постать Данила Заятчука. Він побачив старого Никодима, посміхнувся йому грубо обтесаним обличчям, скинув старого, що аж лоєм узявся, картуза, загудів над розімлілим ставом:

— Добридень, діду Никодиме. Як здоров'ячко ваше? Чи перезимуєте ще?

— Та яке може бути здоров'я у діда?

— Тепер його, цього здоров'я, і в молодого не дуже тельнякає, — переливається сонцем засмалена лисина Заятчука. — Вбивають на пні людей, вбивають і здоров'я.

Старий підводить угору пальця, повчально говорить словами писання:

— І не бійся убивців тіла, бо душі не можна убити.

— Душа душею, але й тіла жалко, — зітхає Заятчук і вплітає руку в задичавлений волоссям низ обличчя. — Іван дома?

— А де ж йому бути?

— Збирається в дорогу?

— Надійсь, уже зібрався. Іди мерщій до нього, бо, чого доброго, й горілка скисне без тебе.

— Ге-ге-ге, не скисне, діду, ми їй гуртом якось дамо раду,— сміється Заятчук і бадьоріше прямує на пропахле лісом подвір'я. Тут його вражає новина: навкруг під частоколом густо-густо сплелися понатикані деревця глоду.

«От, сучиною сина, догадався огородитися — тепер ніхто не перелізе, а полізе — очей позбудеться»,— здивовано оглядає колюче плетиво.

Біля роззявленої паці парні змазує коломаззю залізні осі брички наймит Січкаря, і дарма що в хлопця замість одежі теліпається гноття, він безжурно насвистує «Метелицю», і все його тіло і навіть квач ворушаться в танці. Заятчук не раз помічав, що бісів підпарубчак навіть у церкві іноді ворушиться, мов у танці, а на гультбищах так вивертається і трясє своїм лахміттям, що й неживий почне йому підгупувати ногою.

— Павле, де дядько Іван?

Білоголовий Павло Троян проворно обертається до Заятчука і показує квачем в глибину подвір'я:

— На городі!

— Покидає тебе господар?

— Та наче їде,— парубчак уже з щербинки видуває якусь іншу мелодію.

— Може, в тебе мало буде роботи, то переходь до мене,— понижує голос Заятчук. Він знає, як усе горить у Павлових руках, і не перший день хоче його переманити до себе.

— Може, й зійдемося в ціні, коли харчі будуть людські,— в куточки сірих очей Павла запливає насмішка. Йому вже давно остогидло служити в немилосердного Січкаря, який навіть свою жінку молотив, мов сніп. В минулому році хлопчак хотів був утекти до червоних козаків, так не взяли його — не доріс до коня й шаблі. Жаль, що не догадався вивести Січкаревого жереба: тоді прийняли б.

Заятчук підходить ближче до Павла і тихо, з співчуттям говорить йому:

— В мене, хлопче, такого гноття не носитимеш. Забігай завтра — погомонимо,— і поважно іде на великий, в дві десятини, город Січкаря.

За розімлілою кукурудзою, в якій вже почорніли коси, вклоняється в пояс недокошене чорне просо, далі голубіє

капушта, а за нею погойдуються соняшники. Поміж ними ворухнуться незграбна постать Івана Січкаря, він сікачем обрубє стигліші голови соняшників, залишаючи на поні-вечених стеблах непасинковані кружелятка молодого цвіту.

Заятчукові чомусь оці рясні стебла соняшників нагадують людей, він дивиться, як Січкарь майстерно орудує гострим сікачем, і сміється:

— Рубаєш голови батькам?

Січкарь, здається, зрозумів, про що подумав Заятчук, махнув сікачем, положив собі під ноги тяжку голову небагатодітного соняшника, значуще відповів:

— Батькам і треба рубати голови, а діти нехай собі залишаються жити.

Його низькуватий голос і посмішка на облишаєному обличчі холодить плечі дукача, і він уже кається, що хотів переманити до себе Павла. Може, краще про це поговорити з самим Іваном, бо він ніби теж не дуже задоволений своїм наймитом.

Стежкою, махаючи широкими рукавами білої сорочки, поспішає дорідна, коротконога і бистроока Зінька, дружина Січкаря, від її рясної червоної спідниці злякано відскакують, мов одкидають руки, вершечки чорного проса. З проса злітають горобці і виспівують своє «жив-жив».

— Іване, іди скоріше,— гості сердяться! Найшов собі роботу! Добрий день, Даниле.

— Доброго здоров'ячка, Зінько. Гарнішаєш? — оглядає туге, налите здоров'ям обличчя жінки.

— Де вже нам тепер гарнішати,— приклавши руку до грудей, зітхнула для Івана і заграла очима для Данила, який хоч і некрасивий, але має волячу силу.

Іван, дивлячись на жінку, смутніє. Не дуже йому хочеться покидати оце привілля і сидіти в кам'яній тюрмі. Треба ж було тоді впертися? Завіз би зерно — і не гризли б казенні блощиці. А виною всьому став Мірошниченко. Ну, та недовго йому лишилося топтати ряст. Піде як миленький дорогою Підпригори.

Січкарь підходить до стежки, де лежать чоботи, обтріпує з одержі золотистий пилок соняшників і навстоячки бережно обвиває онучею повну, жиром вибілену ногу. На соняшники знов налітають горобці, цвірінькаючи те саме «жив-жив». Над Січкарем сходяться пахощі конопель і надрубаних соняшників, і це ще тугіше замішує все-редині злість на Мірошниченка.

В хаті Січкаря вже накриті столи, але гості товпляться біля порога і скрині. А коли входить господар, зі співчуттям вітаються з ним, зітхають, морщаться і сідають на лави та ослони. Хтось згадує, що нема старого Никодима, але Зінька під схвальний сміх пояснює, що при новій власті дід заглядає не в грішну чарку, а тільки в святу книгу.

— Дай боже добру дорогу нашому Іванові і скоріше повернутися до хазяйства і жінки,— урочисто підносить першу чарку Ларіон Денисенко.

Гості вигукують «дай боже», а Іван в цей час сумовито переглядається з Настею, яка, напевне, найбільше за всіх жалкує, що він їде з села. Навіть її навіки злющі очі беруться якоюсь тінню.

Зінька бачить, куди дивиться чоловік, і кипить злістю, але не виказує своїх почуттів, а манірно збирає уста на оборку. Коли він і в такий час завидує на цю хвойду, то не буде вона, Зінька, печалитись за своїм благовірним.

Сьогодні недовго засиджувались гості — не було чого веселитися, та й більшість з них думала не стільки про Січкаря, скільки про свою землю.

Попрощавшись і вирядивши гостей за ворота, господар важкою ходою пройшовся подвір'ям, вкинув на бричку

туго зав'язану полотняну торбу з харчами, обережно поклав під ноги дві сулії з самогоном і підсадив жінку на задок. Павло, застрігши коней, хотів було вискочити на бричку, але Січкар тільки взяв з його рук батога:

— Залишайся дома, я сам буду правити.

— А назад як? — здивувався парубчак.

— Господиня справиться, — кивнув на жінку, — хай привчається при новій власті.

Добрі коні вилетіли з двору, промчали біля ставу, де й досі на човні, перегнувшись, уважно читав святе писання Никодим.

— Чого ж ти Павла не взяв? — запитала дружина. — Я цих коней мов огню боюся.

— Учися сама правити, — тепер комунія іде, — підкусив чоловік і до самого села не промовив жодного слова.

«Про Настю думає», — ще більше розізлилася жінка.

В селі Іван Січкар зупинявся біля дворів своїх родичів, як напоказ, таскав поперед себе сулію і, випивши по чарці, знову петляв вулицями, не оминаючи ні близької, ні далекої рідні.

Все село бачило, що Іван Січкар прощався з усім родом, збираючись у тюрму.

XXII

Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусті хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна. Біля самого лісу злобно загаркавив, задуднів кулемет, і, задихаючись од переляку, по-жіночому заахкала на леваді луна.

Докія, почувши постріли, зупинилась біля перелязу.

«Знову десь банда об'явилася. Чи не напала на комітетчиків?» — зітхнула, не так уже думаючи про банду, як про Тимофія, що знову, ще вдосвіта, пішов ділити панську та куркульську землю і досі не вертався додому. Невсипущим жіночим болем защеміло серце, бо в кожній небезпеці Докія бачить свого чоловіка, своїх рідних та кривих — і не знати кого, і всіх просить, щоб оберігала їх доля від нещастя.

Дивно: скільки років минуло з того часу, як уперше невміло пригорнув її мовчазний, суворий Тимофій, уже

й сина якого викохала, одначе й тепер по-дівочному любила, по-дівочному вболівала за своїм чоловіком, хоча на людях ніколи навіть словом не виказувала своїх почуттів.

Коли ж з'явився на світ Дмитро, коли розкрився світлий і тривожний безкрай материнської любові, в її кохання до Тимофія якось непомітно влилась нова течія: чоловік став для неї не тільки батьком сина, а наче і її батьком (може, тому, що саме тоді помер Докіїн старий тато). І до радісного болю хороше було Докії, в сутінках стрічаючи чоловіка, що повертався з роботи, притулитись до нього, покласти голову на груди, вдихнути з необвіт-рених складок одежі пахощі широкого степу чи хмільної діброви.

— Ех ти,— коротко скаже він, чорні сумовиті очі осміхнуться, і міцну руку покладе на її голову, як кладуть дорослі дітям.

— Скучила, Тимофію, за тобою. Так скучила, ніби ти тільки з германської повернувся.

— Чудно,— зверхньо погляне на неї.. І, за звичкою, задумається, порине в свої турботи.

Сонце вискочило на вузьку міжхмарну прогалину і кинуло під ноги молодиці живу узорчату тінь розлогої яблуні.

Вдалині дзвінко заклепали підкови, і незабаром на рос-лих лиснючих конях вилетіло чотири вершники: троє в будьонівках, а четвертий, очевидно командир, в кубанці.

На темно-синіх галіфе — червоні лампаси, за плечима — карабіни. Переганяючи бійців, у шаленому льоті промчала тачанка з кулеметом, і високий чубатий козак, молодцювато стоячи на весь зріст, щось через широке плече промовив до воїнів. Ті весело засміялися, кілька слів навздогін кинули кулеметнику про банду Гальчевського і дружно, до ладу заспівали молодими голосами про Богунію.

«На банду їдуть, а сміються, співають. Начебто смерть їм і ваги не має. От народ!»

Довго затуманеним поглядом проводить молодиця вершників.

Ось уже і зникли вони за поворотом, може, назавжди. Ось уже і пісня стихла, а серце чогось щемить і щемить, бо вболіває Докія за чужими дітьми, як за своїм сином.

І вже не чує жінка, що до воріт підкочується парокін-

ний віз, що входить на подвір'я її високий, горбоносий Тимофій.

— Докіє! — ніби з самої землі обзивається глухуватий рідний голос. І вона поспішає назустріч чоловікові, водночас бачачи і його незвично прояснене обличчя, і Свирида Яковлевича, що стоїть біля коней, і плуг та рибальські снасті на возі.

— Тимофію, знову кудись зібрався? Добрий день, Свириде Яковлевичу. Просимо до хати, — легко вклонилась молодиця.

— Доброго здоров'я. Нема часу по хатах посиденьки правити. Швидше відпускай чоловіка, — округла голова, гордовито посаджена на широких плечах, перехилилась над тинном. — Вранці вже й оратимемо свій наділ.

— Панську землю? — вражено запитала Докія, начебто і не знала, не сподівалася того наділу, начебто не бачила його у снах і наяву.

— Ні, не панську. Свою! — сміється Свирид Яковлевич.

— Свою? — ще не розуміє вона. — Своя ж десятина уже засіяна.

— Тепер свою. Панська була, та загула.

— Значить, панську? — перепитує Докія так, як перепитують люди, щоб іще раз чиєсь слово ствердило їхню певність.

— Та не панську, а свою, — аж перехитується от веселого сміху кремезний широколиций Свирид Яковлевич. — Ніяк не привикнете, що то вже наша земля.

— Наша, наша, — полегшено зітхає вона і з подивом зупиняється серед подвір'я.

Думки, наче повінь, аж перегойдують нею. Якась дужа і тепла хвиля прокочується по всьому тілі, і Докія вже не бачить ні передосіннього неба, ні невеликого подвір'я, ні чорного похиленого тину, в кількох місцях порваного кулями...

Густі ранкові поля стрепенулись у льоті, перехлюпнулись за іскристий обрій, чітко заворушилися на тлі золотого лиття хмарин і вмилися сонцем. І нема на полях ні жмутків колючого перепеченого негодою дроту, ні лінії окопів; навіть свіжі червоноармійські могили обвиваються сплесками ярої чубатої пшениці, горять червоними стрічками маків, сонце піднімають з-під землі. І не кулі підтинають стебло, а перехитує ним перепел,

співаючи з радості, що теплими грудочками покотились його діти по землі, молодими крильми піднялися в небо. А вона, Докія, їде і їде з Тимофієм польовою дорогою на свою ниву.

Співучий колос дитячими ручками горнеться до неї, пазухи шукає, пахучою росою обдає босі ноги...

«Невже це все буде?»

Раптом здригнулась молодиця: неначе на шматку чорної хмари побачила свої покалічені молоді літа...

Висхлий степ.

Панська пшениця.

І потріскані до крові, обвуглені губи женців. Задихаються в спеці немовлята, що старими родились у строку. І нема в присохлих грудях матерів молока для дітей. Тільки є солоні сльози в очах. І падають вони на жовті дитячі личка, на тринадцятий загорьований сніп.

Ось її мати на третій день після пологів, не випростуючи надвоє перегнутого стану, підтинає серпом крихку, перестояну пшеницю. Зубами скрипить од болю, кусає розпухлі губи, а жне, умліваючи над тринадцятим снопом.

— Мамо, відпочиньте.

— Я зараз, дочко,— подивилась так, наче все небо убрала болючими очима. Випросталась, витерла рукою

чоло, охнула, випустила серп і почала осідати поруч із ним. Чорні пальці глибоко обрізались, але не бризнула кров — лише кілька запечених, з крихітними пухирцями шумовиння краплин витиснулися з неживого тіла. А на темних, припалих пилом устах запарував рожевий піт.

І тільки тоді Докія з жахом побачила, що обличчя, порепані ноги, жилаві руки матері були чорні, мов свіжозораний коренастий зруб.

— Як сизий голуб, відлетіло життя, — горбатою тінню нахилилась над матір'ю літня, висушена сонцем і наймами жінка.

— Легка смерть. За роботою, — позаздрив хтось із заробітчан.

— За чужою роботою ні смерть, ні життя не легкі, — наче з віків обізвалися чиїсь слова. І під їхній ниючий осінній шелест перед очима, як човник на горбатих хвилях, колихнулась могила її матері; попливла серед пагорбів, пламеніючи живою хусткою зарощеної калини. Мов невиплакані сльози, роками падає роса з обважнілих кетягів на узголов'я напівзабутої наймички, що в злиднях родилася, і сама в муках породила дочку, і в горі померла на чужому колючому полі. І там, де падають з калини димчасто-рожеві краплини, густіше кущиться і підводиться трава. Двічі за літо її скошує глухий сторож з сивими сплетеними віями, і в невеличких копицях сіна вітри перебирають сумовиті сторінки сотень різноманітних і водночас схожих одна на одну історій пасинків землі.

...Докія скоріше прогнала тривожні марева і видіння, увійшла за чоловіком до хати.

— Приготуй, Докіє, щось у поле, — подобрілим поглядом дивиться на неї Тимофій. — Ну, господине, прирізали нам три десятини землі. Рада?

— Три десятини?! — вражено і ще не вірячи його словам, підходить до чоловіка. — Тимофію, і це назавжди? Чи на якийсь рік? — прокидається недовір'я.

— Назавжди... Чим тепер не господарі? — твердо пройшовся по хаті. — Землю дали, коня, хоч і замученого, а дали, плуга на двох дали. От що значить, Докіє, закон Леніна, своя власть. Тепер ми люди, а не бидло, не панська худоба. Ти на завтра на вечір зготуй щось: прийдуть наші люди — треба ж якось свою долю відзначити; може, й вона з нами нарешті за один стіл сяде.

Молодиця тільки головою кивнула, потім посміхнулася своїм думкам, і її карі очі обметалися зморшками.

— Це аби, Тимофію, нам ще півдесятини прирізали — було б аж п'ять, рівне число.

— Ти диви — і не помилилась, — засміявся Тимофій, чи не вперше помічаючи, що в Докії шкіра навколо очей світліша, аніж на всьому обличчі.

— А не правду кажу? — і собі сміється молодиця, знаючи, що подумав чоловік.

— То подай в комбід заяву. Так і напиши: для рівного щоту не вистачає тобі півдесятинки, викрайте з якого-небудь закутка.

— І написала б, аби тільки врізали...

— Могорич постав.

— І поставила б.

— А де самогонки взяла б?

— Викурила б такої, що синім цвітом палала б.

— Вік живи — і все одно жінки не розпізнаєш, — дивуючись, махнув рукою чоловік. — Як буде худібка та здоров'я, і на цій землі хліб, мов Дунай, стоятиме, не будеш на чужому порозі удвоє за позичкою переги-натися.

Докія од радості навіть не знає, що сказати, і всім тілом пригортається до Тимофія, чуючи, як щасні сльози пощипують її повіки. Осіннім полем і осіннім гіркуватим листом віє од усієї постаті чоловіка. І пахне терпкою матіркою, що іще на пні, жива, повіває духом вогкої сорочки трудівника.

Вона згадує, що на весняну оранку і її батько, і Тимофій завжди одягали ті сорочки, в яких ішли до причастя. А хіба теперішня оранка гірша? Докія кидається до скрині, підіймає важке віко і дістає чисту, трохи прим'яту сорочку, намотує її на качалку і з силою ви-качує рублем.

— Одягни, Тимофію. На оранку ж їдеш.

Він повів очима на жінку, потім на сорочку, здивовано хмикнув, але почав переодягатися, бо Докія краще нього знала всі повір'я, як треба ходити біля землі. Можна сумніватися в них, але зневажати не годиться. Холодок свіжого полотна приємно облягає тіло. Ця сорочка в нього зіткана з найтонших ниток, які могла вивести його Докія. Недарма кажуть у селі, що з-під пальців просте волоконце виходить срібною ниткою.

— Ну, пора мені. Ех ти...— хотілось щось ласкаве сказати, одначе не міг найти потрібного слова. Однією рукою пригорнув дружину і дивно: поцілував у чорну косу та й вийшов із хати.

— Тимофію,— наздогнала його в сінях.— Ви б не їхали на ніч. Банда Гальчевського тепер лютує. За землю душі видає,— так сказала, начебто і не знав Тимофій, що робиться навкруги.

— О, знову почалися бабські страхи. Знаєш, вовків боятися — в ліс не ходити. Недовго їм жирувати на куркульських харчах. Та й Свирид Яковлевич трьохлінійку прихопив з собою. Ну, не кривись. От не люблю цього! Вічно ти потерпаєш. Сказано, баба.— І він, дужий, неквапний, впевнено йде до воріт.

І Докії після суворих слів зразу стало спокійніше на душі: адже є у світі Тимофій — значить, усе буде добре, усе не страшне. Вона ще бігцем виносить поруділу од років і негоди свиту: ноги Тимофія прострелені, хай не охолоджуються в полі. І вогкими од хвилювання та підсвідомого щастя очима проводить його вздовж Великого шляху, як нещодавно проводила воїнів.

І навіть на думку не спало молодиці, що більше ніколи не побачить живим свого чоловіка.

Ось підвода піднялась на пагорб, іще на хвилину пропливла голова Тимофія і зникла за розлогими деревами шляху, що з розгону втискався в обвислі передосінні хмари.

— Чого задумався, Тимофію? — Округле, енергійне обличчя Мірошниченка підбирається у гордовитій, упертій усмішці.— Про землю?

— Еге ж,— коротко кидає.

— Розтривожили осине гніздо. Як завила куркульня! Ну справжня тічка вовків. Коли б їхня сила — не одного б уложили за землю у землю.

— Да,— погоджується Тимофій.— Поміщики то повтікали, та їхнє насіння й коріння в куркульських хатах і хуторах аж сичить. Дукачі так не попустять нам своїх ланів. Ще кріпко прийдеться стукнутися з ними. Не з тих Варчук, Денисенко, щоб свою землю подарували. Бачив, як дивились на нас, як танцювали, гадючилиось зморшки на обличчі Варчука, наче його живцем у землю закопували.— І аж упрів од напруги — так багато сказав.

— Нічого їм не пособиться. Хай хоч вовками виють, минулого не повернуть. Та ну їх к бісу, це кубло зміїне. Краще про життя поговоримо.

Одначе не зразу довелось перейти на іншу розмову: позаду заюрликали копита, і легка бричка, вивірчуючи навскісний стовп пилюги, промчала повз них.

Дебелі коні, закусивши вудила, витягувались в одну лінію і, здається, не бігли, а, метляючи крилами грив, летіли вперед. Худий чорний чолов'яга з підібраними у рівну тонку смугу устами аж перехилився з передка, неначе от-от мав упасти на коней, звіситись на них зігнутими у ліктях руками. Ось він оглянувся назад, і темні очі блиснули лютою злобою, задимились синіми білками.

— Сафрон Варчук! — здивовано промовив Тимофій.

— Тьху! Куди його чорти несуть проти ночі? Чи не на відрізану землю подивитися? — аж підвівся Мірошніченко.

— Гляди, щоб він до банди не подався. Недарма, кажуть, із Шепелем дружбу водив, а Гальчевський — права рука Шепеля.

Курява поволі вляглась, за возом наполоханими пташенятами злітав сухий лист.

На шляху під високим вузлуватим шатром дерев, над яким, перегойдуючись, тріпотіло низьке небо, замаячила самотня постать.

— Дивись, чи не твій Дмитро йде?

Стрункий русявий підліток пружною ходою прямував до них. Густий, з живими іскорками чуб, підстрибуючи, торкався вислих, тяжких, як два колоски, брів.

— Добрий день, — привітався з Свиридом Яковлевичем. — Тату, куди ви? — і в очах блиснув щасний вогник здогадки. — Панську землю орати?

— Своєю, Дмитре. Нема тепер панської — є наша земля, — не помічає Тимофій, що повторяє слова Мірошніченка.

— Наша! Аж не віриться, — всміхнувся хлопець і, схопившись за полудрабок, проворно вискочив на воза. Чуючи приплив веселої сили, нарочито звішеними ногами торкався шини і спиць заднього колеса, відбиваючи на них рисковані такти. Незастигла гнучка міць аж гра-ла в кожному його русі, пломенілась в рум'яnciaх, яких не пригасив навіть міцний загар.

— Не віряться, кажеш? — заgrimів Свирид Яковлевич.— Це тобі тепер не на економії за п'ятнадцять копійок жили вимотувати. Тепер, хлопче, будеш біля свого поля ходити. Та лише вдумайся в це: першим декретом радянської влади був декрет про землю!.. Недавно в шпиталі я прочитав «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Тяжка книга про село. «Море темної простоти»,— так написано там про змучених, пограбованих трудівників. Бо чим тоді селянин від робочої худоби відрізнявся? Худоба ішла перед плугом, а він — над чужим плугом груди ломив. Революція ж зразу нас із моря темної простоти людьми зробила. Без неї піхто б нам ані життя, ані скибки землі не дав би.

— Навіть за могилу на цвинтарі треба було заплатити,— несміливо обізвався Дмитро.

— Як в око вліпив,— задоволено відказав Тимофій.

— Це й товариш Савченко раз на мітингу людям пояснював, коли про союз робітників з трудящим селянством говорив,— пожвавішав хлопець.

Мірошниченко, усміхаючись, поглянув на Дмитра.

— Прислухайся, хлопче, до таких розмов. Це думи партії про життя,— значить, наші думи. Одне діло — розуміти, що воно й до чого, а друге, головне,— новою людиною ставати, солдатом, що революцію обереже. Оце твоя, Дмитре, дорога. Коли ж на яку іншу стежку схибнеш,— це, значить, у мертву воду увійшов чоловік. Щастя ми обіруч узяли. Треба не розвіяти його, як полову за вітром, не стати рабом землі, отим жаднюгою, що в ґрунт без толку зажене і своє життя, і життя дітей своїх. Розумієш, Дмитре?

— Розумію, Свириде Яковлевичу,— поглянув у очі Мірошниченка.— Тату, де наше поле тепер?

— Біля самого Бугу,— замість Тимофія промовив Свирид Яковлевич.— Хороша земля.

— І ваша нива поруч із нашою?

— Поруч... Радий, Дмитре?

— Дуже,— і хороша напівдитяча усмішка зробила привабливішим його довгасте, по-степовому замкнуте обличчя.— Хіба такий день забудеш? — сказав схвилювано і замовк: може, не так він говорить першому партійному чоловікові у селі.

— Ото ж бо й є. Це такі дні, що наше життя до сонця повертають.— Мірошниченко ближче присунувся до Дмитра, раптом скоса поглянув на його ноги.— Ти що то виробляєш? Хочеш скалічитись?

— Не скалічусь,— поглянув на Свирида Яковлевича.

— Ти мені покинь вихвалитись. Присувайся ближче до середини.

— Не вихваляюсь. Хіба руху не чую? От як в майстерні щось виточуєш або стружеш — усім тілом розумієш, що це останній пруг чи стружку здимаєш. Зміряєш потім обциркулем — так воно і є. Візьміть мене з собою в поле.

— Обійдемося без тебе,— обізвався Тимофій.— Ти ж тільки що із столярні. Нічого навіть не їв.

— Дарма. Такий день... Чуєте, як у селі співають?

— Іще б не співати. Ех, коли б це худоби більше,— задумався Свирид Яковлевич.— Щоб кожен бідняк по конячині мав. А то ж знову-таки за тяглом до куркульні не одному прийдеться на поклін іти, віддавати землю наспіл... Як твоє столярство, Дмитре?

— Нічого,— відповів стримано.

— Знаю, знаю, що добре. Старий Горенко не нахвалиться тобою: золоті руки в тебе, каже.

— Які там золоті! Бувайте здорові,— скочив з воза і легко, неквапно пішов шляхом у село.

— Славний хлопчина,— похвалив Свирид Яковлевич.— Тільки такий самий мовчазний, хмурий, як і ти. Сьогодні ще на radoщах хоч трохи розійшовся.

— То й добре. Що йому, з доповідями виступати? — знизав плечима Тимофій.— На коня вйокнути зможе — і хватить з нього. А коло землі уже й тепер тямить, як інший дорослий. Поле не говіркового — роботящого любить.

— Хм! Куди загнув! — сердито і насмішкувато чмихнув Свирид Яковлевич.— Вся наука, по-твоєму виходить, щоб тільки на коня умів гукнути хлопець. Багато ще від тебе див можна почути. Не для того, Тимофію, революція прийшла, щоб наші діти тільки худобу уміли за повід смикнути. Не для того!

«Це він добре сказав: не для того революція прийшла,— запам'ятовує чіпким селянським розумом, який більше привик зважувати, передумувати, аніж узагальнювати.— З головою чоловік. Береться ж звідкись у нього, наче з роси».

Земля у мерехтінні зривалась на диби, відлітала за бричкою і знову круто підводилась угору. В її плямистих лініях Варчук чітко бачив обриси, прикмети свого поля, що напливали і втікали округлим числом «30». Оцей нуль, як страшний сон, кружляв і кружляв, витягуючи за собою усю душу. «Тридцять десятин»,— нила і набрякала од тоскної злості уся середина.

Проминувши Михайлюків хутір, бричка влетіла в літинецькі ліси, і Сафрон полегшено зітхнув, оглянувся навколо, перехрестився і знову зітхнув. Усе здавалось, що за ним буде погоня, що хтось із комбідівців довідався, куди він поїхав.

Гострими, неблискучими очима оглядав обабіч дороги ліс, надіючись зустріти бандитський патруль. Але ніде ні лялечки.

Змучені коні, тяжко граючи пахами, з кар'єру перейшли на рись, і зеленкувате мило падало з обкипілих вудил на попелястий супісок, обсіяний червоними перестиглими чашечками жолудів.

Сафрон скочив з брички, м'якою вівсянкою ретельно і туго витер коням спини, боки.

Тиша.

Навіть чути, як жолудь, токуючи по гілках, падає на кореневища, коником одскакує од трави і зручніше припадає до землі, ще теплий, як дитина, і тугий, неначе патрон.

«Невже виїхали? — пройняв холодний дрозж.— Не може бути такого. А як майнули в друге село? Хоч на краю світу, а знайду їх. Вимовлю, виблагаю у Гальчевського, щоб усіх комбідчиків передувив... Тридцять десятин відрізати, щоб вас на кавалки, на макове зерно порізали!» Спухали, натягувались жили на скронях, і стугоніла, розриваючись од лютого болю, голова.

— Вйо, чорти! — переніс злість на коней. Люто свиснув гарапник, дві вогкі смуги зашипіли піною на кінських спинах. Вороні заклепали по дорозі; за бричкою поміж деревами мерехтливо побігло обважніле надвечірнє сонце.

Уже роса випала на землю, коли Сафрон в'їхав у при тихле село, і зразу ж зрадів, на надбрів'ї розгладився

покручений жмут зморщок. На невеликому містку стояло двоє бандитів у високих, збитих набакир смушевих шапках. Недалеко від них паслися нестриножені коні.

— Добрий вечір, хлопці! Батько дома? — роблено веселим і владним голосом запитав: знав, що інакше говорити не можна — побачать м'якого чоловіка, то й коні заберуть.

— А ти що за один будеш? — високий каракатий бандит, граючись куцим втинком, впритул підійшов до Варчука.

— Двоюрідний брат батька Гальчевського, — впевнено збрехав Варчук. — Привіз важливі вісті про розташування Першої кавбригади Багнюка. Вона входить у склад Другої червонокозачої дивізії!

— Ага! — багатозначно протягнув бандит і вже з пошаною оглянув Варчука вузькими довгастими очима. — Їдь у штаб. Там таких чекають.

— Де тепер штаб? В поповому домі?

— А де ж йому бути? — не здивувався з обізнаності Варчука. — Де краще їжу приготують, де кращу постіль постелять? — і засміявся, натискаючи на слово «постіль», надаючи йому значущого відтінку.

Зразу за містком біля похилого плоту хропів на всю вулицю напівроздягнутий, обліплений мухами бандит.

В узголов'ї біля порожньої пляшки валялася шапка з гетьманським тризубцем і жовтою брудною китицею; з роздертої кишені, як струмок крові, пробилися разок намиста і торочки тернової хустки.

«За самогоном і скринями не бачать, чорти, як нас розчавлюють». Недобрим поглядом зміряв Сафрон п'яного бандита, що незручно розкинувся біля самої кропиви.

Перед ганком попового будинку Сафрона зупинив озброєний до зубів вартовий.

— Батька зараз нема дома. У від'їзді, — непривітно, спідлоба оглянув гострими очима високого чорноголового чоловіка.

— Нема? — задумався Варчук. — Тоді я розкажу все начальникові штабу Добровольському.

— Він зайнятий зараз.

— Що ж, почекаю.

— Чекай. Тільки на той кінець вулиці паняй. Не належить тут усяким невійськовим стояти. Позаяк — порядок!

— Порядок! Пообжирались самогону і всі бур'яни під тинами обблювали.

— Ти ще мені щось ниньки скажи. Я з тебе льотом кишки випущу! — визвірився бандит і рвонув з плеча карабін.

— Лякай свою бабу на печі, а ми цю хріновину бачили, коли ти без штанів... Ну, ну, сучий сину! За мене батько тобі, як курчаті, голову зверне,— округлими чорними очима впився в бандита. І в цей час хтось весело гукнув:

— Го-го-го, Сафроне Андрійовичу! Яким вітром занесло сюди?

Бандит зразу ж присмирнів і подався в глибінь ганку.

— Омелян! Омелян Круп'як! — здивувався і зрадів Варчук, і його чорна волохата рука з надією вхопилася за сухі кістляві пальці бандита. Той, усміхаючись, стояв перед ним у червоних плисових штанях, невисокий, рухливий, сяючи дрібними гострими зубами. Його темно-сірі, поставлені навкіс очі врізались в тонке перенісся, мінілися текучим потайним світлом.

— Добрий вечір, Сафроне Андрійовичу. І ви до нас приїхали? Назавше, може? Хвалю, хвалю за ухватку. Воювати проти комунії захотілося? — швидко затарабанив Круп'як.— Не сидиться на хуторі? Пече? Пристаєте до нас?

— І радий би, та літа не ті.

— Літа, літа! О, що ви дієте зі мною! — метнувши широкими штанами, став у театральну позу Круп'як і засміявся: — Значить, відомості деякі батькові привезли?

— Не без того,— відповів стримано.— Та, кажуть, батька нема.

— Нема. У Майдан Трепівський¹ поїхав. Учився там колись. Ну, й десь над Згаром краля завелась у нього. Він батько не одної дівки,— пожартував і перший засміявся, задоволений своїм дотепом.

— Найшов час з бабами возитись,— невдоволено на-супився Варчук.— А тут, Омеляне, така біда, що хоч живим у землю лізь. І коли ви не допоможете, то і від нас допомоги не ждїть. До останнього паростка викорчовують, до останньої ниточки.

¹ Тепер Майдан Курилівський, Літинського району, Вінницької області.

— Відрізали землю? — зразу догадався Круп'як, і на його рухливому обличчі розлилось співчуття.

— Відрізали,— мало не задихався, вириваючи зсередини клекітливі слова.— Це все одно, що перерізали мене надвоє і кинули посеред шляху. Скільки я на ту землю старався. Тягнувся до того достатку, і попливло мое щастя старцям у руки. Коли б серце вирвали, то й то легше було б... А то землю!

— Ненадовго,— впевнено заявив Круп'як.— Велика підмога має нам прийти із заходу. Як то кажуть: на ласий шмат і Пілсудський сват. Не сьогодні-завтра вдарять наші з-над Дністра і Бугу. Це, звичайно, тільки зачіпка до справжньої бучі, а там така закрутиться веремія, що більшовиків як вітром знесе.

— Коли б то так, коли б то так дав бог,— і за звичкою хотів перехреститися, але, зустрівши глузливий погляд Круп'яка, відсмикнув руку назад і вже благально заговорив:— Омеляне, допоможи мені, увесь вік дякуватиму... Не можу я так приїхати додому, душа розривається з досади. Як зробити так, щоб одним махом, к чортам, порішити з нашими комбідівцями? Вони ще страшніші за військових: все знають, бачать, ні з чим не заховаєшся од них навіть під землю. Сьогодні підходящий час, дуже підходящий: військо виїхало з села на облаву. Самі обозники залишилися.

Круп'як, перебираючи в тонкій руці плетені жовті ремінці од нагана, з подивом поглянув на Варчука: ніколи він не бачив, щоб норовистий Сафрон був таким жалюгідним, безпорадним.

Тепер фіолетові, круто округлені підтьоки під його очима ще глибше втиснулися в обличчя, а вислий ніс на чорному клинцюватому обличчі, здавалося, аж перехитувався.

— Тільки обозники залишились? — зразу споважнів, щось міркуючи.

— Тільки вони! — з розпачем і надією поглянув на Круп'яка.— А голова комбиду саме поїхав на ніч орати. То найбільший ворог. Без турбот і прикінчили б його... Може, Добровольському сказати?

— Ні,— нахмурився той, і Варчук застиг у холодній тривозі. Круп'як з одного виразу зрозумів Сафрона і, знижуючи голос, пояснив:— Щось я не довіряю йому останнім часом. Боюсь, щоб не вислизнув до червоних. Хитра

і потайна штука. А тут ще амністії пішли... Непевний чоловік.

«Наговорює, певне. Сам у начштабу мітить,— подумав, знаючи честолюбну вдачу Круп'яка.— А може, і насправді?..»

Сафрон з підсвідомим острахом поглянув на вікно попівського будинку: чи не побачив його часом з кімнати начальника штабу. На нижній темній губі під шкірою нервово затіпавсь продовгуватий звивистий бугорок.

— Що, страшно? — неприємним сміхом ризонув Круп'як.— Не дрефте: він зараз дуже зайнятий — самогонку дудлить. А ми тим часом зробимо наліт на ваше село; хлопці в мене — як чорти в пеклі! А поживитись буде чим?

— Аякже! В деяких комбідівців є тепер коні добрячі.

— Е, коні ми подоставали. Прямо як змії! Із кінного заводу видерли. Як летиш, аж вітер вуха обпікає,— хвалився Круп'як, рухаючись кожною складкою свого невеликого тіла.— Ну, поїхали. Час не стоїть! — і його навкіс поставлені очі стали зразу твердішими і старішими.

— Оце добре! — зрадів Варчук і вже урочисто, незважаючи на глузливий погляд Круп'яка, перехрестився.

Біль потроху почав розсотуватись по тілі, і вірилось, що бажання уже стає дійсністю.

Виразно бачив на зелених хвилях Бугу Мірошниченка, бачив у палаючих хатах постріляних, порубаних комітетчиків; бачив усю свою землю, непорізану, неподілену, в п'яти шматках, як п'ять пальців однієї руки.

«А це зразу цілу пучку відсікли. Де там пучку — жили перерізали. Ще як до горбка не добрались? Коли б це скоріше справдились слова Омеляна».

Круп'як скочив у бричку і скомандував:

— Поганяйте до ставу, там мої чорти стоять.

Варчук, шаленіючи од приливу злої сили і захвату, так пустив коні селом, що аж очі поїнялись їдкою сльозою, химерно заколивались, застрибали обабіч дороги будівлі і дерева.

Знову уся його земля тривожно і принадно наближалась до нього, наче вона, кружляючи всіма п'ятьма шматками, бігла за ним і, випливаючи з долини, простягалась перед бричкою, втискалась хвилюючими контурами в незнайомі осінні городи.

Його солодкі і тривожні видіння зруйнував Круп'як:
— Сафроне Андрійовичу, а хтось бачив, як ви виїжджали?

— Хіба від села з чимсь утаїшся? — здригнувся Сафрон і повів кістлявими плечима.

— Ну, а коли після нашого нальоту візьмуться за вас, що скажете? Якась фантазія знайдеться?

— Скажу: був у фельдшера. В мене саме годованка Марта захворіла. Малярія тіпає, змарніла дівчина, аж світиться.

— Заїдете до фельдшера?

— Неодмінно. Кусень сала везу йому. Все буде чинчином.

— Вашу обережність знаю, — оголив у посмішці сліпуче дрібнозуб'я, потім споважнів. — Фельдшер фельдшером, але після нашого нальоту не повертайтеся у село.

— Де ж мені ночувати?

Круп'як задумався, приклав руку до чортом заломленої шапки:

— Коні у вас добрі, — отож зразу і поганяйте до Вінниці, прямо в губком.

— Якої це віри? — здивувався Варчук. — Ще до такого високого совіцького начальства бог милував їздити.

— Розшукаєте в земельному відділі мого дружка Ярему Гуркала, передасте од мене привіт і сидора, бо на більшовицьких пайках живота не наїсиш. І попросите Ярему, щоб земвідділ вам, як культурному господареві, повернув одрізану землю.

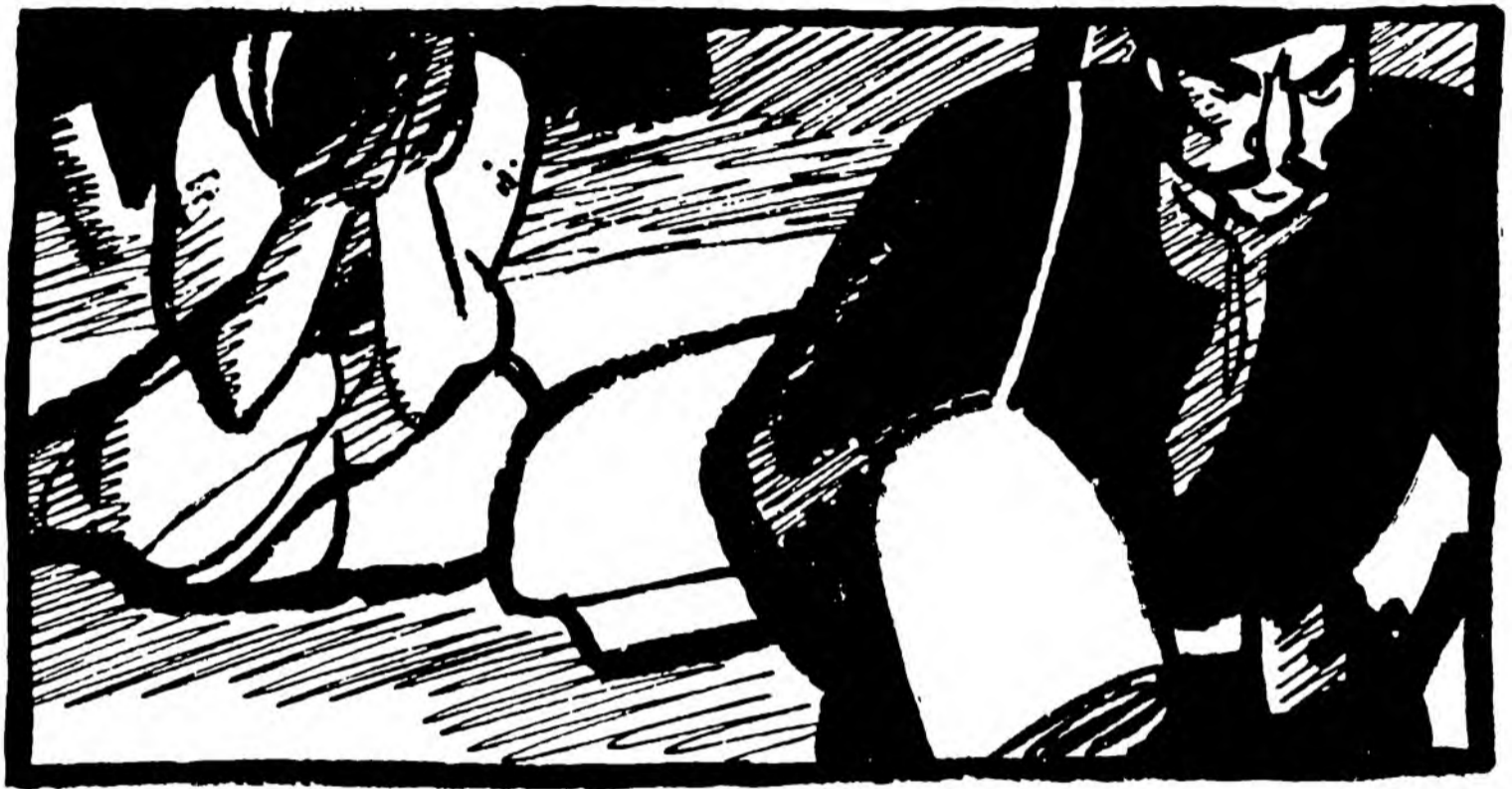
— Голубчику, і це можна зробити по закону? — здивувався і зрадів Сафрон.

— Культурних господарів більшовики не чіпають. А ви ж колись, здається, і нагороду мали?

— І тепер бережу срібну медаль. От спасибі за пораду. Ну й голова ж у тебе, Омеляне! Міністерська! — похвалив падкого на славу Круп'яка.

А той тільки зітхнув: сам був високої думки про свої здібності, але якимось, навіть при петлюрівській отаманщині, не вискочив у значні батьки — то поранення, то гострий язик, то якась випадковість відсовували його у тінь, а тим часом двадцятип'ятилітні жевжики вибивалися у міністри чи послы. Правда, міністрів отих у Петлюри зібралось, мов на грінн маку, та все-таки честь — хоч у газетах про них пишуть.

У вирі війни між усякими людьми жив і терся Круп'як, зазнав тягар війни і ганьбу полону, бачив царя і Распутіна, зустрічався з Петлюрою і Вишиваним, жив у резиденції баденських маркграфів і в курних гуцульських хатах, але ніде не стрічав людини, яка була б задоволена своїм життям, не вдовольнявся ним також і він.

Біля просторого, без воріт подвір'я Варчук різко осадив коні. І зразу ж його оглушило голосіння жінки, плач дітей і лютий крик приземкуватого, широкоплечого бандита.

— Не дам! Не дам! Я пучки до м'яса протерла, поки випряла його. Діти голі ходять,— висока, худа молодиця в небіленій сорочці й спідниці цупкими пальцями вчепилася в грубий сувій, який тримав перед себе розлючений бандит.

— Даси, стерво, даси!

— Убий — не дам! Діти, гукайте людей. Люди добрі, рятуйте!

— Я тебе порятую! Я тебе гукну! — бандит шарінувся, і сувій, випавши з рук, веселою стежкою покотився по зеленому моріжку. Молодиця пластма впала на полотно, і її зразу ж обсів, прикрив виводок білоголових

заплаканих дітей. Бандит люто, боком, як ворон, обкружляв навколо них і раптом різко випростався.

— Ах ти ж зараза шестидюймова!

В повітрі смужкою блиснула шабля, і жінка з переляку зіщулилась, вросла в землю.

Але бандит і не глянув на неї. Скрадаючись, він кинувся до хліва, біля якого спокійно стояла невеличка гостро-клуба корова з по-старечому вислим підгарлям і сумовитовогкими очима. Нелюдським голосом закричала жінка, заломивши руки, кинулась уперед, але вже було пізно.

Тонко свиснула криця, і зразу ж вгору бризнула кров, зітхнувши, потоком полилась на траву. Голова корови, нахилиючись донизу, цокнулась рогами об землю, загойдався тулуб, і, незручно осідаючи на коліна, худобина повалилася додолу.

— Ось тобі, відьмо з Лисої гори,— криво глянув бандит на молодицю і витер шаблю об моріг. Але жінка не промовила ні слова. Зі стогоном, схопивши голову руками, опустилась на коліна.

— Ого як рубонув! Чиста робота. Наловчився на людях,— примружився Круп'як.

— Хто він такий?

— Хто ж, як не наш! Курінним батьком був при Скоропадському. Але пропив і курінь, і чин.

Витерши шаблю, бандит підійшов до полотна, по-хазяйськи почав туго змотувати його в сувій. Тепер ніхто йому не заважав — жінка не підводилася з колін. Оточена дітьми, вона зараз теж здавалась дитиною: вересневі сутінки скрадали контури застиглих у гбрі постатей.

XXIV

Недалеко від перемілу, що хвилясто просвічувався світлою жовтизною, поставили ятери і повернули до берега. За обшивкою важкої плоскодонки сумовито зітхала вода. З кожним разом течія все скупіше тріпотіла золотими прожилками, на береги починало спускатися надвечір'я. Обличчя Тимофія Горицвіта і Свирида Мірошниченка, вбираючи в себе мінливі барви, здавалося, помолодшали:

навіть суворість, оповита зеленавим світлом, ставала м'якшою. Припнули човен і стежкою піднялися на поле.

На гранітну мускулисту кручу, що обривалася біля самого Бугу, розгонисто вилетів вершник в будьонівці, здибивши коня, застиг на крутому іскристому виступі.

— Добрий вечір, громадзяни! — співуче привітався з Мірошниченком і Горицвітом. — На свою зямельку приїхали? — Над високим лобом, як гніздо на вітрах, перегойдувався розкішний льняний чуб, а молоді, невтомлені очі палахкотіли завзятими синіми вогниками, пильно оглядаючи людей і широкі простори.

— На свою, — примружившись, відповів Тимофій, і щось аж дрогнуло біля серця, так дрогнуло, наче він уперше почув ці повновагі слова. «Що ж воно таке?» — прислухався до хвилюючого трепету, не зводячи зору з по-молодечому задерикуватого, веселого і впевненого обличчя червоноармійця. І раптом Тимофіїве лице аж прояснилося, він відчув, як свіжі думки по-новому розкривали йому саме слово — земля. Ота його безталанна, защемлена куркульськими ланами десятинка, яка, наче воскова рамка, щороку танула болючими скибами і кривавими клинцями навіки відвалювалася на поля дукачів, — усім, усім відрізнялася від нового наділу. Тепер його земля була не скривдженою сиротою, не поденщицею на чужій роботі, а, наче сонце, випливала з туману, ставала перед очима всіх людей. І цьому молодому воїну, видно, так само радісно, що Тимофій одержав ниву, як Тимофіїві радісно, що і в Білорусії, напевне, зараз великий комнезам стверджує закони Леніна, наділяє бідняцьким синам надійні поля.

— А ви вже у себе отримали землю? — хвилюючись, підійшов ближче до червоноармійця.

— Маці пише: аж чатире десятини наділили. Над самою речкою.

— Над самою річкою? Як і нам! — чогось зрадив Тимофій.

— Хоч і стара я стала, пише маці, а тепер жиць хочацця, — продовжував своє червоноармієць і засміявся, блиснувши піввінчиком білих зубів.

— Поля родючі у вас?

— Бульбу родять. Гета вона щчира сказала: жиць хочацця. Тепер ми людзі вольнія.

— То вірно. І старий правду чує... Чорнозем у вас?

— Піски і болота.

— Шкода. Пшениця, значить, не родить,— аж зітхнув.— Ви торфу, торфу в ці піски. Він силу має, дарма що травиця.

— Тепер можна: коня дали. А на плечах не нао-
сишся.

— То таке діло,— погодився Тимофій.— Додому скоро?

— Пакуль ворогів не доконаєм. Словом, скоро.

Прутко підвівся на стременах, ще раз пильно оглянувся навкруги, пустив коня до шляху, і пісня надвечірньою задумою почала розтікаться полями:

Ой речанька, речанька,
Чаму ж ти не повная,
Чаму ж ти не повная,
З беражком не равная?

«З беражком не равная»,— в думці повторив слова і мелодію Тимофій.

Завернувши коня од перестояного озерця пізнього про-
са, підійшов до кручі, поглянув у далечінь.

За рікою привільно, широко розкинулось зелене За-
бужжя, порізане хвилястими зарогами, обсіяне невелики-
ми округлими вирками. У червоно-блакитному надвечір'ї
чітко вирізьблялося обшарпане, відкрите всім вітрам село
Івчанка, що споконвіку робило на безкраїх ланах помі-
щика Колчака.

Немилосердні лапища війни і злиднів не минули села:
напіврозвалені халупи вросли у землю, світилися реб-
рами лат, умирали на очах, як отой промінь на крихіт-
ному віконці найближчої будівлі. Одначе зрідка білили
і свіжі зруби: видно, пішов панський ліс на наймитські
хати.

— Що, любиєшся?.. Неначе писанка село? — ніби одга-
давши його думи, промовив Свирид Яковлевич.

— Да. Тут понаписувано. Ще краще, ніж у нас.

— Понаписувано, ох, понаписувано,— зітхнув Мірош-
ниченко.— А із злиднів, дивись, чи не скоріше за нас
івчанці виб'ються.

— Чому так думаєш?

— Дружний народ. Славну історію має село. Хто пана
перший громив у дев'ятсот п'ятому році? Івчанці. Парти-
занів хто тепер найбільше дав? Знову ж таки вони. І за
роботу так візьмуться, аж тай шумітиме... Довіку не за-

буду день дев'ятого листопада тисяча дев'ятсот сімнадцятого року. Щойно про революцію почули. Увечері в Івчанці відбулися загальні збори місцевої організації РСДРП(б). Люди весь плац укрили. Куди не поглянь — старі або малі. Тільки де-не-де шапка-плетьонка пораненого фронтовика коливається. А резолюцію яку тоді ухвалили: «Незважаючи на те, що в нас залишились каліки, діди та баби, ворогам революції не ходити по нашій землі. Озброїмось косами, вилами, мітлами і зметемо їх з лиця землі. Висловлюємо повну готовність стояти до останньої краплі крові за Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів». І як стоять! Ех, Тимофію, що за люди це! В минулому році, коли ми з петлюрівцями билися...

Та не довелося Мірошниченкові доказати свого оповідання. З прибережних кущів важкуватою ходою вийшов Іван Тимофійович Бондар і, не здоровкаючись, заклопотано промовив:

— Свириде, тебе негайно викликає начальство. З повіту приїхали.

— Не чув чого? — стурбовано запитав, ідучи за гвинтівкою.

— Не чув. Та, видно, знову діло в бандитизм упирається. Прямо нема тобі ну ніякого спокою. То Шепель, то Гальчевський, то чорт, то біс, грім би їх на битій дорозі навіки прибив. І доки вже ми будемо мучитись?

Сумовиті очі Тимофія звузились, заясніли глибокою людяною усмішкою:

— Пакуль ворогів не доконаєм,— навіть інтонацію червоноармійця перехопив.

Свирид Яковлевич розреготався і вдарив Тимофія по плечу.

— А й ловко ти... Хто прибав до нас? — звернувся до Бондаря.

— Антанас Донелайтіс. Виходить, діло серйозне.

— Антанас приїхав? Да, він спроста не прилетить.

— А я про що ж кажу.

Антанас Донелайтіс працював завідувачем повітземвідділу. В 1919 році, коли Литовська Радянська Республіка була задужена Антантою і кайзерівським чоботом, поранений Антанас з групою комуністів пробився до Петрограда. Лягти в шпиталь відмовився навідріз, і тоді Військовий революційний комітет послав його на південь на чолі продзагону, що складався виключно з балтійських

матросів. Знову поранення, потім чернігівські ліси, боротьба з петлюрівцями, рейд у щорсівських лавах аж до Вінниці і ще одна рана.

На Поділлі довелося довго відлежуватися — розкрилися погано загоєні рубці, занили, заскрипіли пробуравлені кості. Сяк-так підлікувавшись, спираючись на палицю, зашкандибав Антанас у губпартком. Перед високим будинком ткнув за чавунну огорожу своєю палицю і, стараючись, щоб хода була рівна, попрямував до секретаріату. Але в губпарткомі йому зразу зіпсували настрої:

— На боротьбу з бандитизмом вас не пошлемо — хворий.

— Так що ж, в соцзабез, може, накажете піти? — уїдливо запитав, але його інтонації не помітили і серйозно відповіли:

— Можна, робота підходяща.

Всі його зусилля, образи, доводи, прохання і навіть хитрощі розбивались об незаперечне рішення:

— Не пошлемо.

Нарешті вдалося дістати іншу посаду: стати завідувачем повітземвідділу. А через те, що зараз у районі активно оперували петлюрівські і шепелівські недобитки, то Антанас майже цілі дні не злазив з сідла, і його невелику, підбрану, як у кібця, постать знали усі прибузькі села, знали його веселе і полум'яне слово під час розподілу землі.

І ніхто не знав, як боліло серце юного комуніста за рідною Литвою, де залишились батьки, наречена і перші краплини його молоді крові. Розподіляючи землю десь над Бугом, він мріяв про той час, коли випаде щастя робити таку саму роботу над зеленим Німаном.

— А це де дістав? — тільки тепер Мірошниченко побачив у Бондаря втинок.

— Червоноармійці одного бандита біля діброви втихомирили. Насилу випросив, щоб мені дали цю пукалку, — завзята, розумна усмішка затрепетала на повних устах Бондаря.

— І не побоявся без дозволу брати?

— Для захисту своєї радянської влади дозволу не беруть, — серйозно і твердо відповів. — Ходімо, Свириде.

— Будь здоров, Тимофію. Вдосвіта постараюся повернутись. Коли ж затримаюсь, Дмитрові скажу, щоб прийшов до тебе. Аж досадно. Так хотілося вперше пройтися

з плугом на своїй землі,— щирій жаль пом'якшив суворі риси впертого обличчя.— Пішли, Іване.

— Пішли,— і Бондар великими кроками, плече в плече, іде поруч з Мірошніченком. Обов вони широкоплечі, кремезні, неначе рідні брати.

Поміж набряклою і чорною від негоди стернею аж до самого села тріпотіла осіння стежка. Городами дійшли до школи і зразу ж зустрілися з Антанасом. Він сидів верхи на неспокійному, з злостивим оскалом жеребці, щось жваво говорив до комітетчиків і кількох червоноармійців, що саме поралися посеред вулиці біля тридюймової німецької гармати.

— Мірошніченко! Здоров! Вітаю, вітаю! — скочив з коня і, накульгуючи, підійшов до Свирида Яковлевича.— Ти великий винахідник,— показав рукою на гармату.

— Годиться? — з надією подивився в зелені очі Антанаса.

— Годиться! Кругом оглянув! — бліде худорляве обличчя, покраплене кількома зёрнинами ластовиння, сміялось по-дитячому щедро і ясно.

— Оце добре! — полегшено зітхнув Мірошніченко.— Все-таки гармата!

В 1918 році німці, утікаючи, покинули серед шляху тулуб несправної гармати. І от Мірошніченко вирішив використати її в боротьбі з бандитами. В стельмашні він поставив її на дерев'яний хід, а ковалі довго промарудились біля замка, в якому не було ролика, що відтягує ударний механізм, потім до замка уміло приклепали чималу залізяку. Думка в Свирида Яковлевича була проста: при ударі довбнею по залізяці бойок розіб'є капсуль, і снаряд полетить на ворогів.

Винахід і радував, і лякав його. «А що, коли щічого з цього не вийде?..»

Смерком комітетчики і червоноармійці уже були на леваді. Антанас звідкись дізнався, що рештки розбитої банди Саленка вийшли з барських лісів на з'єднання з Гальчевським, і зразу ж метнувся перепинити бандитів.

Коли виїхали в поле, навкруги хороше запахло свіжозораною вогкою землею.

— Сьогодні наші орали,— сказав Мірошніченко Антанасу, приховуючи хвилювання: все думав про гармату.

Густіла темінь.

На обрії опускалася хмара, гасячи багряні потоки. І враз шматок хмари наче заворушився, обірвався і полетів до села.

— Розвертайсь! — гукнув Антанас до гармашів.

Коні круто описали дугу, і жерло гармати, здригнувшись, тупо вперлося в затьмарений захід. Червоноармійці і комітетчики розсипалися по ріллі.

З-під хмари на конях летіли бандити. Все більше двигтіла дорога, підносячи вгору два крила пилу і низький стогін.

Важко клацнув замок гармати. Тривожачись, Мірошніченко обома руками схопив довбню, подався назад і вдарив по залізяці. Жерло дихнуло довгим зубчастим язиком полум'я, загриміло, і земля затрепетала, забилася у дрожі. Кудлатий, прошитий вогнем стовп землі злетів перед бандитами, поширшав і безсило почав опадати.

— Так їх! — завзято закричав Антанас, кидаючись до замка гармати. З гвинтового отвору гірким перегаром ударив дим, та його тугі звитки зразу ж спинив новий снаряд.

— Так їх! — знову вдарив довбнею Мірошніченко, і затремтів лан.

Зграєю гайвороння бандити позлітали з коней і опустились на ріллю. Але над нею зразу ж бризнув гейзер землі, і від нього врозтіч кинулись по-ляльковому дрібні чоловіки. Понад самою землею заблিমали нерівні вогники. З утинків вони виривались більшими, тривожнішими для ока спалахами, але насправді на віддалі були більш безпечні, аніж дрібні гвинтівкові спалахи. Іван Тимофійович це добре знав і, втиснувшись важким тілом у борозенку, неквапно бив з гвинтівки на невеличкі світлячки.

Свій утинок він уже встиг віддати Степанові Кушніру, що лежав поруч у другій борозенці і немилосердно лаявся після кожного пострілу: куцак сильною віддачею мало не виривав чоловіка із землі.

— Підманули, підманули ви мене, Іване Тимофійовичу, — нарешті не витримав Кушнір.

— Каюсь, є таке діло, — погодився. — Та це ж, сам бачиш, на користь іде.

— А то б стерпів інакше? Все менше на якусь погань для революції стане. Чи так я думаю?

Але Іван Тимофійович нічого не відповів. Зовсім недалеко зметнулася вгору, випростуючись, незграбна довга

постать, щось загорлала, і зразу ж високий, натягнутий крик перейшов у кволлий, простуджений клекіт:

— Жери тепер землю,— коротко відкусив Іван Тимофійович Бондар, перезаряджаючи гвинтівку.

— От і нема вже однієї контри.

— Хотів би, щоб усі вони за одну ніч свинцем утихомирились.

— Втихомиримо. Та не всіх разом. На все свій час приходить, як каже Мірошниченко... Ох і віддає! Вже плече у мене ревма кричить,— скривився Кушнір.— Наче відсунулись бандити від нас... Іване Тимофійовичу, а вам не страшно?

— Та поки що дрижаків не вибиваю.

— А мені страшноувато,— признався Степан, і голос його перейшов у схвильований шепіт: — Не подумайте, що за шкуру трушуся. Вона у мене встигла одубіти. Раніше і про смерть не так думалося. А от тепер, коли аж чотирнадцять держав од нашої молоді країни у нори драпонули,— страшно не хочеться під бандитську кулю потрапити. Біля своєї землі походити хочеться. А подивися, як її всяке вороння шматує, так серце розривається. Наче не землю, а його шматують.

— Та землі у нас ніяка сила не відбере,— коротко сказав Бондар.

— І я так думаю... Хочеться при своїй владі пожити, по-новому, як товариш Ленін навчає. Оце коли нещодавно наш Савченко почав на заводі пояснювати думи вождя, так і в серці не вміщаються. Вся наша країна перед очима наче сонце встає. І так жити хочеться, ну прямо розповісти нема сили. Наче оце тільки на світ народився. Ви старіші, Іване Тимофійовичу, десь цього і не чуйте.

— Ні, чую,— стримано відповів і лише згодом додав: — Того і лежу з гвинтівкою отут, а не завалився борсуком на піч... Прислухайсь,— відкочуються, гади.

— Відкочуються. Мірошниченко ловку штуку з гарматою придумав.

— Почекай, що це за тупіт од лісу? — сказав насто-рожено.

Дорога знову загуділа копитами — і серед бандитів пронісся розгонистий крик.

— Здається, підмога чортам прийшла! — знову неспо-кійно промовив Бондар, дослухаючись до глухого дзвону землі.

— Так воно і є! — підвівся Кушнір.

— Ех, невпору... Якби вони припізнались на яку го-дину — од них, проклятих, духу б не залишилось.

Чітко Донелайтіс дав якесь розпорядження, і на ріллі загупали кроки червоноармійців. Гармаші відтягли гар-мату назад, потім щось стурбовано промовив Мірошни-ченко, і через короткі інтервали на дорозі почали рватися снаряди, намацуючи рухливе кубло ворогів. Але воно з гиком та свистом проскочило між розривами, спішилось і чорним потоком кинулось в обхід комітетчикам.

— Держись тепер кріпко, Степане! — пригинаючись, Бондар побіг напереріз рухливому клубкові.

Кушнір для чогось тоскно оглянувся навколо, зітхнув і побіг за Іваном Тимофійовичем, на ходу стріляючи із свого громобою.

Кулі з сумовитим дзижчанням все густіше обсновували погожу ніч, злостиво, з фюркотом скородили свіжу ріллю, збивали гребені невлежаних скиб.

«Отакий перший посів приймає наша земля», — чомусь спало на думку Мірошниченкові.

Невелика група бандитів метнулась до гармати. Доне-лайтіс і Мірошниченко першими кинулися їм назустріч. Та в цей час від ярка зовсім неждано по бандитах корот-

ким, злим перебором ударив кулемет, закашлявся і, наче сердячись сам на себе, застрочив коротко і рішуче.

— Робітничий загін підійшов! — радісно вигукнув Мірошниченко, прострілюючи рілью, що звивалася темними плямами втікаючих ворогів.

— Чому так думаєш? — напружено прислухається до пострілів Донелайтіс.

— Пізнаю кулемет і руку паровичника Фіалковського. Чуєш, як строчить? Коротко, рішуче, з душею. По-робітничому.

— Оце добре. Тепер Савченко не випустить бандитів. Ох, і молодчина чоловік! Ох, і молодчина!

— До нас підступає. За людей в першу чергу турбується.

І справді, незабаром комітетчики з'єдналися з усім збройним робітничим загonom з цукрового заводу.

— Ну як, орли? Б'ємо ворогів? — підійшов до комітетчиків із браунінгом в руці високий котельник Савченко. Навіть у темноті його голова світилася м'якою хвилястою сивиною, а погляд торів молодим юнацьким блиском. Після революції 1905 року Павла Савченка, кучерявого, веселого юнака (він навіть самого князя Кюхана здивував винаходами), із кам'янець-подільської фортеці погнали в Сибір. З півночі повернувся він спокійним, навіть строгим чоловіком, обкиданим зморшками і обсіяним сивиною; повернувся грамотним, з чималим досвідом підпільника більшовиком. Дома Савченко нікого не застав: мати, не дочекавшись сина, померла в холодній удовиній халупі, а брати і сестри розбрелись на заробітки по економіях і заводах. Директор цукрового заводу, знаючи, які руки у котельника, поламавшись, таки прийняв його на завод. А в 1917 році Савченко з передовими робітниками розбив охорону князя Кюхана і взяв завод під опіку професійної організації.

— Здається, вчасно поспіли, — припав командир робітничого загону до вогкої від роси станини. — Інтересно воюєте.

— Ох, і вчасно, — весело промовив Мірошниченко. — Думалось... та що там говорити, дуже тяжко приходилось нам. Загинули б без вас.

— А ви погане місце вибрали для маневрування, — тихо сказав Савченко. — Гарматний вогонь перенесемо до

лісу. Свириде, відсікай відступ контрі, поки вони без пам'яті штанами трусять.

— Єсть, відсікти відступ!

— О, в Фіалковського кулемет перегрівся. Товаришу Ільїн, піднеси кулеметникам води.

— Єсть, піднести води!

Савченко бігцем кинувся до Фіалковського, нагнувся над ним. В досвідченого кулеметника, мов у лихоманці, тремтіли на гашетці руки і тремтіла, по-гадючи звивалась цупка полотняна стрічка, пробиваючись крізь замок...

— Чуєш, як навколо забриніли голоси? — усміхаючись в короткі цурпалки вусів, промовив Бондар до Кушніра.

— Ще б не зрадіти! Сказано: робітники прийшли, — вистрілив на короткий спалах і чогось зовсім несподівано мрійно промовив: — Подивіться навкруги... Бачите, як підіймається земля у світанні?

XXV

Пізнім смерканням з літинецьких лісів, не поспішаючи, вирушив загін Круп'яка. В темряві, наче хмара, ворухились коні, мелодійно дзвякали вуздечки і стремена. Позаду бандитів їхав на своїй бричці Сафрон Варчук, який нещодавно встиг побувати у фельдшера і дістати в нього кілька порошків хініну. Сафрон уже каювся і лаяв себе за гарячковитість, що одразу, не попитавши броду, поліз у воду. Коли б він спочатку не кинувся з благаннями до Круп'яка, а спокійніше погомонів з ним, то, може б, уже їхав не з бандитами, а в губком за своєю землею. Який не є новий закон, а краще орудувати ним, аніж розбоєм. То Січкар падкий на такі штуки, а він і без них обійшовся б, коли б не чіпали його, не добирались до печінок.

Сафрон до болю в голові думає, як би вислизнути з цієї рухливої хмари коней, бо хто зна, чи не помітить його хтось з односельчан. Годі вже дадуть норму не десять десятин, а три аршини... Перед очима на мить з'являється погорблене кладовище, від каплички обізвались голоси півчої і заблищали похоронні свічки. Аж тричі сплюнув через ліве плече, відганяючи дурні видіння, але знову повернув голову в той бік, де побачив їх. Тепер він виразно помічає два вогники в полі. Чи то нічліжники

розклали їх, чи якісь злидні, що отримали чужу землю і не можуть дочекатись світання?

До брички притирається худючий бандит з покаліченими війною очима.

— З Новобугівки? — питає Варчука.

— Начеб,— неохоче відповідає той.

— Там в усіх такі добрі коні?

— В комбіда є ще кращі. Поїдь — дістанеш!

— А може б, з тобою змінялись?

— Хто міняє, той штанів не має.

— Жаль, що родич нашого батька,— сміється бандит і від'їжджає од брички.

Загін уже виїжджає на шлях, а думки Сафрона, мов нетля, товчуться в голові і ніяк не можуть знайти тієї хитрої доріжки, на яку б він міг повернути від бандитів. Як утомився його розум за ці дні, ще й не було такого,— тоскно думає чоловік і вже бачить на обочині шляху хрест із розп'яттям. Отут повинен чекати його Січкарь.

Сафрон з Круп'яком беруть ближче до обочини, притримують коні.

— Іване, ти тут? — неголосно гукає Варчук.

З придорожнього рову, який відділяє липи од полів, підіймається чорна постать, і навіть у темряві по обрису видно характерну сутулуватість Січкаря, яку ще збільшує зв'язана за плечима торба з харчами.

— Ну, спасибі за допомогу, велике спасибі,— з пошаною знайомиться і обережно виважує в своїй тяжкій руці легкуваті пальці Круп'яка.

Той присвічує цигарку і бачить, як поміж сирими рум'янцями Січкаря круглими таврами залягли сліди вітряних лишаїв, як на зіницях і білках його моторошно одсвічується відблиск цигарки.

Жорстокість очей Січкаря вражає й Круп'яка. «Тільки війна могла викохати отакі баньки»,— виймає з рота цигарку, щоб не любуватися поглядом свого випадкового помічника.

Січкарь помічає, що його вигляд збентежив Круп'яка, і посміхається: він любить, коли од його пронизливого погляду відскакують чийсь очі,— значить, то слабший чоловік.

— Як, Іване, нічого нового нема? — питається Варчук, іще думаючи, а може, якось йому пофортунить відділитися від бандитів.

— Ні, с,— підступає ближче до нього Січкара.— Мірошниченко не залишився ночувати в полі — повернувся в село.

— А Горицвіт?

— Зостався над Бугом.

Думки Сафрона круто повертаються; він побоюється, щоб йому не довелося повести бандитів до Мірошниченка. Він швидко говорить Круп'яку:

— Яка невдача. Ну, тоді я льотом доведу кількох чоловіків до Горицвіта, а Іван хай летить до Мірошниченка.

— Хай буде так,— погодився Круп'як. Він під'їжджає до бандитів, призначає старшого загону, що поїде в село, дає короткі накази і помахами арапника ділить загін на дві частини. Бандити зривають з плечей карабіни та втинки і роз'їжджаються на дві сторони.

Ось уже й село війнуло білими плямами хат. Бандити пускають коні вчвал, і Січкара, вчепившись за стремено, летить щодуху по курному шляху. Його рухові спочатку заважає торба, а потім і серце. Гупають копита, гупає і серце, нагадуючи, що молодість уже позаду.

Проклята торба муляє під пахвами і вагою паляниць та сала чавить з тіла піт, він з спини розтікається на поперек, живіт і стегна. В очах крутяться зорі й хати. Але ось і Мірошниченкове подвір'я. Січкара, мов п'яний, відривається од стремени і звисає на воротах. Вони скрипили під його вагою, загойдалися і знов заскрипіли. Дав-

но, видно, господар не поправляв їх. Бандити з усіх боків оточують хату і клуню. Хтось б'є прикладом у вікно, з жалісним дзвоном розсипається потрощене скло.

— Гей, виходь, комунія!

— Виходь, бо спалимо всіх живцем!

Блиснув огонь, і в хаті почувся дитячий плач.

На нього й пішов од воріт Січкарь. Під його кроки в торбі ворушиться хліб, черкає запітнілі хребці. Видно, Зінька погано зашморгнула харчі.

В сінях і хаті уже метушаться бандити і метушаться тіні від смолоскипа. В хитких червоних плямах виділяються дві маленькі дитячі постаті в одних полотняних сорочках.

— Де батько? — допитується худючий бандит, наставивши зброю на дітей. Одне око в нього вдавлене вглибину, а друге випнуте з повік, і лише на ньому самотньо тремтить відблиск смолоскипа.— Чуєш, де батько?

— Я... я не знаю... Вони поїхали надвечір на поле,— труситься від переляку і сліз Настечка, чуючи, як біля її ніг ворушаться ягоди терну, розсипані бандитами по всій долівці.

Січкарь переступає поріг, поправляє торбу і виймає з кишені нагана. Лихими очима він дивиться на дітей, бо це кров Мірошниченка. Виростуть — у батька підуть, не виростуть — у батька силу виточать. Мертві діти хоч кого зігнуть у дугу.

Він, чавлячи ягоди терну, підходить до бандита, закладає руку з наганом за спину, обмацує немилосердними очима дітей. На їхніх білих сорочечках гойдається кривавий відблиск, на їхніх побілілих обличчях ворушиться жах. Раптом Настечка пізнала його, іскорки надії замерехтіли в її великих очах.

— Дядьку Іване,— скрикує дівчинка,— врятуйте нас,— вона хапається обома руками за голову, і з-під її долонь вибиваються сльози.

— Скажи, Настечко, де батько, тоді вас не зачеплять, скажи, дитинко,— підходить ближче до неї.

— Я ж не знаю, їй-богу, не знаю, дядьку Іване,— правдивими очима дивиться на Січкаря. Той бачить, що не підманює вона, і підіймає зброю на дитину.

Левко з жахом обома руками охоплює Настечку, затуляє її собою і благає Січкаря, якого бачить уперше в житті:

— Дядю, не вбивайте мою сестричку. Я вам за це дурно гуси пастиму...

Малий пастушок своєю роботою і слізьми вимолював життя сестричці. Слово гуси чимось вразило Січкаря, він з давнини дитинства згадав пісеньку «Гуси-гусенята, візьміть мене на крилята» і раптом побачив, що до чубика Левка прилип єдиний гарячий пелюсток соняшника, згадав і свою відповідь Заятчуку: «Батькам і треба рубати голови, а діти нехай залишаються».

Коли б діти були німими, він і залишив би їх жити, може б, і пасли вони гуси, а може, й до школи ходили б...

Короткі два постріли, і сестричка з братиком разом падають на долівку. А в цей час з розв'язаної торби Січкаря випадає хлібина, колесом котиться до дітей і падає на долівку, де вже темніє дитяча кров і розчавлені ягоди. Січкаря з наганом у руці кидається до хлібини, підіймає її, думаючи, як краще її внакувати у торбу.

Худючий бандит, який немало загубив людських душ і звик до убивства як до ремесла, подивився на нього своїми різними очима.

— Збіднієш на цей хліб?

— Це вже не хліб, а уліки, — відповідає Січкаря і гадом вислизає з хати.

XXVI

Місяць зійшов пізно, і розтрушені, як віхті ромашкового сіна, хмари раптом просвітлилися, задимились, ожили і побігли на захід. Поміж берегами неясно окреслилась лінія Бугу. Звісивши голови, дрімали коні, а Тимофіїві і досі не спалося.

Обтяжений думками, охоплений надіями, поволі ходив полем, як ніколи іще не ходив. Неговіркий на людях і вдома, він за горицвітівською звичкою тепер досхочу говорив сам до себе, радився сам із собою, а іноді з дружиною та з сином: відчував, що вони поруч із ним, поклич — і обізвуться на його голос, підійдуть до нього.

І слова у Тимофія тепер були теплі та ласкаві, як опівдні пшениця, нагріта липневим сонцем. І по-новому

перемежовувалися у них споконвічні сподівання і турботи, що живуть поруч у серці бідняка, який за вік хліба не наївся. І думки Тимофія були поетичні, як завжди поетична мрія про чесне, краще життя.

«Виоремо тебе, ниво, обсіємо. Не зерно, а серце своє вкладамо в тебе, щоб зародила ти нам щастя, щоб не пукала ти поміж люди старців і старчат, не гнала своїх трудівників на край світу за тією копійчиною, за тим загорьованим шматком наймитського хліба...» Усім своїм єством він відчував ту землю, яку йому сьогодні наділив закон Леніна.

І через якийсь проміжок часу Тимофій згадує слова Мірошниченка: «Селяни одного російського села прийшли до Леніна в гості, принесли йому в подарунок свій хліб. Прийняв Ілліч той хліб, подякував людям...»

І знову думки, і очі, і пальці Тимофія купаються в теплому зерні, що вродило на його полі. Отак ішов би, ішов би нивами до самого краю землі, мовчки розмовляючи з колоссям, гладячи його руками, наче своїх дітей.

Несподівано зовсім недалеко вдарили копита, пролунали розрізнені гвинтівкові постріли, а потім глухо озвався кулемет.

По звуку Тимофій безпомилково визначив, що стріляли з кольта. Тоскно, як людина, застогнав поранений кінь і, збільшуючись в очах, з високо піднятою головою промчав біля самого воза і круто повернув на схід. Потім надривний голос сплєснув неждано високим «ой» і зразу ж обірвався.

Тимофій кинувся до воза, але на півдорозі згадав, що гвинтівку забрав Мірошниченко. Зупинився в тяжкому роздумі.

В'їдливий писк кулі, що, здавалося, пролетіла над самим вухом, вивів його з оціпеніння. Тимофій впав на землю. Оброшуючись, швидко і обережно поповз на стрілянину.

Через кілька хвилин Горицвіт не тільки знав про бій, а вже й бачив у думках його безвідрадний кінець: чотирьом червоноармійцям годі було встояти проти трьох десятків бандитів, що, спішившись, півколом притискали жменьку сміливців до ріки.

Раптом замовк кулемет. І тільки тепер острах вчепився в тіло Тимофія, але він зразу ж по метушні кулеметника зрозумів, що той міняє ствол.

«Коли б успів, коли б успів», — благала кожна клітина, бо вже бандити чорними тінями рвучко схопилися і побігли вперед. Ще кілька стрибків і... кінець.

Молодий стурбований голос щось тихо промовив до кулеметника. Той крізь зуби злостиво і спокійно процідив:

— Зараз, товаришу командир, сипнемо їм страху в матню.

І дуло кулемета, наче захлинаючись, зафаркотіло вогнем. Бандитський ланцюг зразу ж, немов по команді, в стогоном, криками, матірщиною опустився на землю. Червоноармійці під прикриттям кольта швидко відбігли назад, бо кігті бандитського ланцюга все більше витягувались до ріки.

— Товаришу командир, — хвилюючись, підвівся Тимофій і застиг неподалік невисокого, в кубанці воїна з пістолетом у лівій руці. — Спускайтеся за мною до Бугу, я перевезу човном.

— Ти хто будеш? — наближаючись, збільшуються допитливі строгі очі. В напівтемряві нахмурене обличчя воїна здавалось незвично білим, аж прозоро-синюватим.

— Я? — не знайшов що відповісти й подумав: «Що ти йому скажеш? Ще за бандита прийме!» — Бідняк я. Що за радянську владу.

— Все! — вилаявся кулеметник. — Ні одного патрона! — схопив кулемет і, обпікаючи руки гарячим стволом, знову вилаявся тоскно, з болем. І тільки тепер Тимофій побачив, що з правої руки командира дзюрчать кілька чорних струмків крові. Куля, видно, наскрізь пробила руку, і кров, розтікаючись, так струміла із розчепірених болем пальців, наче всі вони були поранені.

— Тьху! Чортова мати!

— Іваненко, що з тобою?

— В плече куснула, — обізвався червоноармієць, що, люто відстрілюючись, лежав у борозенці.

— Бігти зможеш?

— Зможу, товаришу командир.

Під нестихаючі постріли побігли до Бугу. Заросле кущами узбережжя залопотіло кулями, але сила в'їдливого свисту зменшилась, як зменшувалась із наближенням ріки почуття небезпеки.

З-за обскубанної хмари виткнувся ущерблений місяць, і на річці в текучому плямистому сяйві ожили чор-

ні довбані човни; їх, зітхаючи, невміло заколисувала туга осіння хвиля, прибивала до вербових пнів, може, до тих самих, з яких народились вони. І знову човни, як птиця у клітці, шугали далі від берега, розсіваючи над водою скрегіт і дзвін ланцюгів. На жовтому побережжі сильніше затокувала кров з руки командира, і хвиляста подовбана стежечка покотилася до самого човна. Здавалося, то не жива тепла кров напоїла берег, а хтось із дітвори осінньої години повтискав у жовтий пісок рівні чашечки жолудів.

Ні почуття болю, ні звичного жалю і млості, коли починає нудити від великої втрати крові, не побачив Тимофій ні в темних, наче з янтарним відливом, очах командира, ні на його білявому спокійному обличчі. Було воно строго підібраним, зосередженим, по-красивому впертим.

— Підійми руку, товаришу командир. Життя витікає! — звичним суворим голосом промовив Тимофій і з усієї сили рвонув до себе тонкий поржавілий ланцюг. Заяли пальці, в'їдаючись в залізо, але якесь кільце лопнуло і Тимофій повеселішав: не треба відмикати плоскодонки — збереглася дорога хвилина.

Уже впливли на середину ріки, коли берег заворушився темними постатями, засяяв мерехтливими вогниками. Невеликі співучі грудочки води, здиблені навколо човна ворожими кулями, на диво були схожі на неспокійних блакитнокрилих крячків, що з квилінням падали на ріку.

На березі всі полегшено зітхнули.

— Спасибі. Від Червоної Армії спасибі, — лівою рукою потиснув командир тверду руку Тимофію.

— То вам спасибі. За все спасибі. Я вам руку перев'яжу. Сорочкою. Вона чиста у мене, — рішуче рвонув Тимофій комір верхньої полотняної сорочки, в якій ходив до причастя, і дрібні гудзики росю посипались під ноги.

— Не треба, — усміхнувшись, вийняв пакуночок з кишені, сказав кулеметникові, щоб перев'язав плече Іваненкові, а сам підняв руку вгору, і кров із пальців потекла в рукав.

— Як ваше прізвище?

— Горицвіт. Тимофій Горицвіт.

— Горицвіт? А моє Марков. Чим же вам віддячити?

— Нічого мені не треба, командире. Сам солдатом був. Не на те революція прийшла...— хотілося багато чого сказати, але говорити з людьми йому було завжди важко, а надто тепер, коли згустіла кров сіялась і сіялась на синювату осінню траву. І він уже рівним голосом поволі додав: — Ви в Івчанку ідіть. Там, коли банда і наскочить,— відіб'ють її люди.

— Бувайте здорові,— побілілими, безкровними, що аж зморшками взялися устами Марков цілує Горицвіта і, притуляючи до грудей сповиту поранену руку, прямує луговою стежкою до хат. А Тимофіїві і досі здається, що кров командира токує по узбережжю, втискається в пісок, як неглибокі жолудеві наперстки.

«Славні хлопці»,— так, як батько про своїх синів, думає він, перебираючи в уяві мимохіть схоплені риси воїнів, не знаючи, що й вони зараз також думають про нього, згадують добрим словом невідомого чоловіка. І та сердечна допомога, що не так би могла закінчитись — смерть же поруч ходила,— піднімає Тимофія у власних очах, наливає радісним чуттям. І тільки згодом прокидається турбота, що бандити можуть забрати коні. Чуйно прислухається до того берега. Вода чітко передає сердиту мову і лайку бандитів. І раптом він чує голос Сафрона Варчука.

«Чи то здалось?»

Згодом чорні постаті підіймаються вгору. Потім загунали копита, і туніт подаленів, затих...

Сафрон Варчук розпізнав Тимофія Горицвіта, коли той пірнув понад кручею в чагарники. Пізнав і так перелякався, що дрібні краплини поту зразу ж запарували на його плескату лобі.

«А що, коли він помітив мене?»

Майже навколішках ублагав роздратованого невдачею Круп'яка розділити банду; більшу частину пустити в село, а другу залишити в кущах.

Наближався світанок.

Круглими, збільшеними од напруги очима вдивлявся Сафрон у долину, тоскно думаючи одне й те саме: чи помітив його Тимофій, чи повернеться на цей берег? І він з жаром фанатика звертався до бога, слав йому невміло складені молитви, щоб Тимофій приплив до берега.

І вдалині біля зарогу простуджено бухикнуло весло. Сафрон зразу ж забув і за молитви, і за бога.

Розводячи темряву, хлюпнув човен, а на ньому на весь зріст стоїть високий дужий чоловік, неквапно і вміло орудуючи веслом. М'яко стукнувся човен у пісок. Тимофій вискочив на берег, і в цей час лунко гримнув постріл.

Сафроніві на мить здалося, що то його серце розірвалося. Він мимоволі обома руками схопився за груди, не спускаючи очей з Тимофія.

«Похитнувся», — зрадив, і його руки сповзли з грудей, але одразу ж знову судорожно зведеними пальцями вхопилися за серце: Тимофій з незвичною спритністю влетів у Буг, і не скоро його голова піднялась над водою, знову зникла і знову з'явилася.

Бандити вискочили із схованки. Вода затріпотіла то невеликими крильцями, то довгастими смугами. А Сафрон, очманівши од переляку і злості, плутався під ногами бандитів, тикаючи пальцем на поверхню води:

— Он він! Он він! З'явився!

— Та відійди ти... двоюрідний брат Гальчевського! — нарешті визвірився на нього високий карканий бандит з вузькими, наче осокою прорізаними очима. — Не повилазило нам!

І Сафрон ображено притих, але коли з'являлася над водою голова Горицвіта, він механічно вказував рукою в тому напрямі.

Холодна вода окропом ошпарила Тимофія. Тіло зразу ж почало горіти і стягуватися в клубки. Проворними рухами він під водою зірвав з себе чоботи, піджак, ривком піднявся вгору, на всі груди вдихнув повітря і знову занурився в ріку.

Міцні стужавілі руки, неначе два весла, розгортали густу воду. Не чув, як навколо нього шльопали кулі — вуха наче пекучим клеєм залило. І вони почали боляче пухнути.

«Дарма, Тимофію. На тебе ще куля не вилита», — потішав себе, як і на фронті. Під кулею він розумів не шматок свинцю, а смерть, бо не раз Тимофій був поранений. Не тільки потом обкипіли його георгіївські хрести, що лежать в куточку скрині із темними плямами чесної солдатської крові на чорно-оранжевих стрічках... Навіть у думці не припускав, що він може бути зараз убитим. «Поранити можуть. Та це не новина. А річку перепливемо». І вода аж кипіла, розступаючись перед ним. Розсікав тугі підводні течії, могутніми плечима з розгону кришив крутежі, кожною клітиною відчуваючи рух студених наелектризованих м'язів рук. «Дарма, Тимофію, на тебе куля ще не вилита». І, весь у тугій напрузі, не чує, що кров його уже доточує річку.

Раптом сталось щось незвичне і страшне. Якась лиха сила пересмикнула всім тужавим тілом, перегнула його, скрутила болюче поранені кості і заморозила їх. Тріпонувся так, неначе із каменю виходив. Руки, голова, плечі послухались — ожили, а скорчені ноги закам'яніли і потягли його донизу.

І Тимофій усе зрозумів.

Востаннє піднявся над водою. Сумовитим розумним поглядом широко окинув берег у світанні. І чогось йому стало жаль. Страху не було, а тоскний жаль за чимсь, що ніколи не прийде, охопив усе його напівживе тіло. Він навіть не подумав, що це був жаль непрожитих років, тих років, які оселились у найкращих його сподіванках, а наяву ще не приходили. Тільки тепер він наближався до їхньої грані і вже відходив од них назавжди... Може, Докія, Дмитро... І очі його подобрішали. Усе життя, усі видіння за якусь хвилину перейшли перед ним, як проходить безсмертне військо повз убитого товариша.

Промайнуло дитинство, дощові галицькі ночі на фронті, ближчими стали убиті друзі і земля...

— Панська?

— Та ні, наша.

— Значить, панська?

— Панська була, та загула. Тепер наша, ленінською правдою надана.

І побачив, як він з Мірошниченком і Дмитром ви-йшли на Великий шлях серед житів. А з далени до них усміхається дороге обличчя вождя... «Хліб йому селяни принесли...» Та це ж вони уклонялися хлібом вождю... Усе, усе переплутав Мірошниченко.

І в останні секунди свого віку він увесь тягнеться до нерозпізнаної грані майбутнього, яка от-от мала розкри-гись перед ним, бо все життя він жив майбутнім, не маючи нічого відрадного в минулому.

І Тимофій не чує, як вода кам'янить натруджені жили, неначе вимиваючи їх із тіла, як підхоплює течія його і несе на широке плесо...

— Капець! — карканий бандит підкидає втинок на плече і прямує стежкою нагору.

— А завзятий, чорт! — з задоволенням хтось вила-явся, затулюючись цигаркою.— Скільки проплив у таку холодину.

Сафрон хоче попросити бандитів, щоб вони іще по-чекали: а може, впливе Тимофій. Та, відчуваючи на-стрій усіх, не наважується слова сказати, тільки погляду не зводить з ріки. Його носате обличчя і досі мертвотно перекривлене страшною напругою.

Уже пішли бандити нагору, уже заклепали копита, уже сколихнулися, поширилися смуги світанку, уже пло-скодонка, підбита хвилею, ворухнулася і попливла услід за своїм господарем, а Варчук іще не виходив із при-бережних кущів.

«Господи милосердний Ісусе, допоможи мені, грішно-му, в тяжку годину. Коли б...» І він перераховує всі свої невідкладні турботи, і темні неблискучі очі, підперезані круто вигнутими сержками фіолетових підтьоків, туманить вологий світанок, біль і злість. У його одноманітне шептання якимось непомітно вливається пісня, вона не за-важає молитві. Але раптом Сафрон підскакує як ужале-ний. Замість пісні несміливо плеснула задириста час-тушка. В голосі хлопця під час співу чується і радість і

непевність. Але ось частушка проспівана до кінця, почувся полегшений регіт, і вже два голоси, аж сміючись, в захопленім здивуванні, напевне, вперше вивели:

Ой на небі безпорядки,
Кажуть, бог змінився.
Пішов грітися у пекло
І весь обсмалився.

«Іроди! Чорти прокляті!» — мало не вискочив у шаленій люті із своєї схованки Варчук. Але вчасно схаменився, поглянув на ріку.

До того місця, де востаннє з'явилася голова Тимофія, під'їжджав довбаний човник. Посередині його лежали жаки, а по краях сиділи два хлопчакі — Григорій Шевчик і Варивон Очерет...

— Хороша, значить, пісня, Григорію. Жаль, що дома так заспівати не можна: батьки чуба із шкірою вирвуть, — засміявся Варивон і, оглянувшись, пошепки додав: — Дивись, чиїсь ятери стоять. Чи не потрусити нам?

— Та що ти? — замахав руками Григорій Шевчик, і на його темному красивому обличчі відбився справжній переляк:

— А ми давай спробуємо, одного потрусимо. Нікого ж нема. Ну нікогісінько, — Варивон ухопився за палицю і потягнув до себе ятір. — Ох і тяжкий. Напевне, повно набилося риби. Григорію, помагай!

Іще одно зусилля — і раптом вони обоє застигли в страшному заціпенінні: із води, випереджаючи ятір, з'явилося спокійне, з напівзаплющеними очима обличчя Тимофія Горицвіта.

В променистих зморшках біля очей і навколо уст враз проти сонця замерехтіли, заіскрилися зерна вогкого піску.

XXVII

Горе так ударило молодицю в груди, що вона одразу ж, захлинаючись, без слова, без стогону упала серед двору на коліна.

Рукою потягнулась до грудей, шукала і не знаходила серця. Хотіла підвестися і знову упала, покриваючись важким розплетеним волоссям.

Кривавлячи коліна, поповзла до воріт, ухопилася руками за них.

А коли на вулиці сумовито заскрипіла підвода, Докія звелась і, не чуючи власного тіла, надломлюючись, побігла до неї.

Чорне накриття, як грозова хмара, заслало увесь віз. Сама собі не вірячи, відкинула це накриття, і зразу ж уся земля гойднулася, налетіла на неї, підносячи вгору Тимофіїве спокійне воскове обличчя. Ні скорботи, ні передсмертних мук не було на ньому, лише під правою бровою таївся вираз жалю, здавалось, і зараз чоловік шкодував, що чогось він іще не зробив.

Він, збільшуючись, чорніючи, втрачаючи знайомі риси, так наближався, охоплював її, неначе навіки мав увійти в неї, злитися з нею.

«Бандити поранили вашого дядька. Ну, а судорога доконала його. Осінь...» — іще чує, наче крізь глуху дощову стіну. Але хто це говорить, хто її втішає — не знає.

В надлюдській напрузі відкинулись руки і голова назад. Та очі не побачили неба — лише чорне накриття, що вгортало чоловіка, налягло на неї.

Заточилась молодиця, під босими ногами задимилась темним пилом дорога. І, нахиляючись уперед, Докія упала на полудрабок. Голова забила на мокрій одежі чоловіка, буйні коси встелили піввоза, набрякаючи від сліз і річкової вологи.

— Тимофіїю! Устань, Тимофіїю, — не благає, а наче наказує, пошепки наказує вона; руками тягнеться до його холодних рук із синіми застиглими вузликами жил, схиляє голову донизу. І крізь сльози помічає, що на його сорочці, в якій він причащався, залишився лише один скляний гудзик, схожий на застиглу сльозу.

— Устань, Тимофіїю.

— Мамо, не плачте. Чуєте, мамо.

Вона важко відриває мокрі руки від обличчя і за сльозами спочатку не може зрозуміти, чи це Дмитро, чи Тимофій стоїть перед нею.

— Мамо, не плачте, — сльози набухають у червоних куточках очей, і хлопець кусає до крові губи, щоб не розплакатись, як дитина. Ця боротьба робить старішим його

обличчя, вирізає на ньому складки і зближує риси із рисами батька.

— Тим... Дмитре, сину. Хіба я плачу,— спливаючи великими сльозами, ступила крок до сина.— То горе моє плаче — серце вищерблює...— і раптом чус, що від нього віє осіннім полем і осіннім гіркуватим листом, як іще вчора віяло від Тимофія. І тільки тепер вона кожною клітиною розуміє, що Тимофія нема.

— Не плач, Докіє,— підходить до неї постарілий Мірошніченко.— Ех, і в мене, Докіє...

Він у зажурі нахилиється до Тимофія, сповнений своїм і чужим горем, і, мов у тяжкому сні, прямує додому.

Над селом розлітається мідна туга дзвону. Біля хат чоловіки скидають шапки, жінки підпирають долонями обличчя. І навіть вороги не радіють сьогодні: дитяча кров морщить і їхні душі.

На подвір'ї і в хаті Мірошніченка повно людей. І приходять вони ще з далеких лісів та майданів, суворі й закурені, приходять в тяжких мужицьких свитках, в грубому негнучкому полотні, з селянською журбою в зіницях і з святим хлібом в руках. Потрісканими устами, на яких часами ворушилась молитва, а часами й матірщина, вони цілують свого Свирида, простого, справедливого чоловіка, кладуть на лави хліб, бо на столі лежить домовина.

В одну труну поклали добрі люди братика й сестричку,— хай і на тому світі вони ходять разом по зелених лугах і дібровах, хай і там вони шукають свою незнайдену весну.

Увесь день і всю ніч просидів Свирид Яковлевич біля своїх дітей, схиливши горду матроську голову на ті груди, в які не раз була смерть. Люди бачили, як в нелюдській муці завмирало його серце, як лягали нові зморшки біля очей, з яких не витиснулось ні одної сльозини,— певне, скам'яніли вони в чоловікові. Він тільки ранком вийшов з хати, хитаючись, став біля плоту, глянув на схід, і сонце, а не смерть заворушило на його віях найтяжчі сльози. Не витирав їх, вони падали на росяний спориш, на якому ще позавчора бігали ноженята його дітей.

На вулиці за Карпцевою хатою віковою тугою обізвалися струни кобзи, і самотній голос, стискаючи серце, розтікався над селом:

Кров людська — не водиця —
Проливати не годиться...

То сліпий Андрійко благав зрячих бути людьми, не проливати людську кров, бо вона ж не безрідна водиця, що тримається на хмарці й на травичці, в озері й крилиці, а кров тільки тримається землі.

XXVIII

І от він приходить до своєї матері, до темнолицької, мов свята земля, Катерини Чумак. Шестеро своїх синів і четверо чужих дітей виносила вона біля грудей, виростила в колисці й на човні біля річки, щоб, окрім людей, любили вони землю і воду, рибу в глибині і птицю у небі, стебло у полі і дерево при березі. І сама вона вся була зіткана з любові, пісень і жадоби до праці. Без нарікань вона робила найтяжчу роботу, спочатку жіночу, а після смерті Карпа й чоловічу. На доброму житті нажинала півтори копи, наливала по двісті снопів кучерявого гороху; при місяці, щоб не бачили люди, мов косар, грабкувала ячмінь чи овес; як молотник, орудувала ціпом, молола на жорнах, шила й вишивала дітям сорочки і сама пошива-

ла сніпками хату чи клуню. Коли робота була дуже тяжкою, вона лише витирала рукавом чоло і думала свої думи, а коли праця була посиљна, вона співала пісні чи пересміювалась зі своїм повільним Карпом. А через те, що її слово було бистріше і дотепніше, Карпо не раз нахвалявся її вибити, але якось і не вибив за все життя...

Мати свого сина стрічає на самому краю городу, де над соняшниками буйною матіркою і квітами колишеться тепле марево надвечір'я і надвечірній рожевий подих ріки. Катерина Чумак все своє життя дружить і ворогує з рікою, яка буває то лагідною, мов немовля у сні, то лютою, наче звір. Зараз одна рука жінки тримає над самою водою серпа, з яким не хоче прощатися сонячний промінь, а друга лежить на грудях, що виростили Свирида. Тепер супроти сина мати здається дитиною, і тільки її виразні золотисто-карі очі тримають велику вагу двох країв — дев'ятнадцятого й двадцятого віків. Два віки найтяжчими своїми днями відкладали навколо них свої борозенки, але з самих очей не виточили ні запального і розумного блиску, ні широкого сміху, ні глибини, що радує людей і бентежить покривлені душі.

— От, мамо, я й прийшов до вас... Знову, коли найтяжче мені...

— Ти, синку, страждаєш за людей. Хтось за них по-

винен страждати, щоб вони кращими були,— кладе серп на плече і підходить до свого найбільшого сина.

Він бере її маленьку підсушену долоню, і вона зникає в його пальцях. І зараз перед цією невеличкою постаттю, перед сумом її мудрих очей він почуває себе дитиною; біля вербички Свирид бачить довбаний човен, і він теж приносить йому далекі клапті дитинства, коли мати везла його до таємничих берегів. Назад вони поверталися з рибою, шелюгою чи травою. І коли в очах уже золотими метеликами двоїлися зорі, вона співала йому коліскові про журавля, про чайку, про черногуза чи соловейка, бо вона любила птахів.

Зараз мати й син дивляться одне на одного, потім на ріку, над якою товчуться клубки комах і пролітають птиці. Птиці зачерпують крильми рожеве марево і несуть його в свої прибережні гнізда, куди вже натікає передзоряна синь.

— Дитино, ти маєш час? — тихо питається його.

— Маю, мамо.

— Може, поїдемо на той берег? Там я очерету нажала.

— Поїдемо, мамо.

Вони сідають на човен, але тепер править ним не мати, а він. На воді вишнево темніє забуте сонячне проміння, на небо виходять перші зорі, а на лузі, за стогами, мов грабові гаї, ростуть сизі хмари, за веслом схлипує вода, а він вчуває в ній голоси своїх дітей. Йому тяжко болить серце за ними, а матері — і за ними, і за нього.

— Ось, Свириде, твій острівець,— показує вона на зелене кружалко землі, що вибилось із вишнево-синьої води.

Так. Це його перша земля, на якій колишеться кілька кущів верболозу. Через те що Катерина без своєї землі мала бути довіку чужою робітницею, вона для кожної своєї дитини знаходила на Бузі островок, діти втішались її наділом, втішалася з ними і мати, сподіваючись на інший наділ. І тепер цю іншу землю їй наміряв її син, в якого, може, й любов до землі почалася з цього крихітного острівка.

На другому, нижчому, березі Катерина сідає на сніп очерету, а він лягає на траву.

— Простудишся, Свириде...

— Коли б ви, мамо, знали, як тяжко мені.

— Знаю, дитино. Ти двічі на цвинтар ходив, а я чотири...— вона підводить його з землі, садовить біля себе на скрипучий сніп очерету..— Бідний, бідний мій синок.

Стримуючи сльози, вона говорить, яким він був у перші дні й місяці свого життя, як він вперше назвав її мамою, як уперше поцілував. І він зараз цілує її посивілі коси й до краю порепану руку. І знову відчуває себе дитиною. А вона тихим голосом відділяє його біль від злості, зменшує її, бо ж він страждає не тільки за себе, але й за людей, то повинен більше знати й більше любити їх, бо вони дуже ще нещасні.

Вночі, коли небо й ріка стали зоряною єдністю, вони повертались додому. Тепер уже правила вона, а він мовчки лежав на снопах очерету. Під ними скидалася риба, над ними пролітали темні птиці, і під шарудіння їхніх крил та плескіт весел він почав засинати. І у сні він бачив себе дитиною і чув, як мати співає йому про журавля, який дибав по його острівцю. А може, й насправді Катерина тихенько співала йому про птиць, стишувала ними його біль, бо навіть у горі мати не забувала про птахів...

Ранком він прощається з матір'ю і йде до сількому. Але дорогою Свирида Яковлевича потягло до своєї хати, яку навіть не засунув, коли вийшов із неї. Чим ближче підходить до оселі, тим тяжче стає на серці, знову оживає все пережите, знову озиваються голоси його дітей, знову щось побачене нагадує Левка чи Настечку.

Ще не доходячи до хати, він почув у ній дитячий сміх. І цей сміх так вразив Свирида Яковлевича, що він, задихаючись, став біля воріт, не знаючи, чи не тьмариться йому розум. Але знову чує дитячий сміх і незнайомий мелодійний голос якоїсь жінки. Він з острахом переступає поріг, відчиняє хатні двері. На лаві, зігнувшись, засмучено сидить якась худенька золотокоса жінка, а на її колінах гуцикає білочубеньке дитя. Жінка побачила Мірошниченка, підвелася, і зляканий осміх промайнув по її скорботно гарному обличчю. Вона ступила крок до Свирида Яковлевича, щільніше притулила до себе дитину.

— Свириде Яковлевичу, пробачте, пробачте, що до вас... Нікого ж нема в світі, щоб міг допомогти мені, зарадити моєму горю. А про вас я наслухалась від людей...— Тремтять сльози на її темних очах, схожих на достиглі черешні в ранковій росі.

Дитя різко повернуло голову до нього. Свирид Яковлевич ніяково простягнув руки, і хлопчик, радісно скрививши носик і уста, одразу потягнувся до чоловіка. Мати поправила байкову пелюшку, віддала дитину Мірошниченкові, сама не знаючи, як цим б'є його в серце.

Свирид Яковлевич заходив з хлопчиком по хаті, а мати зі сльозами почала розповідати про свого мужа, якого взяли в губчека. Усе, все вона розказала про свого Данила, якого Свирид Яковлевич пам'ятав, розповіла, як вони радилися не приховати жодного гріха, щоб не мучитись потім. Вони так надіялись, що нова влада дасть йому людське очищення. І Свирид Яковлевич починає вірити, що хитрості в цих людей не повинно бути.

Він уважно вислухав Галину, коротко сказав їй:

— Я не знаю, чи зумію по-справжньому пособити вам. Але сьогодні поїду в губком, поговорю з одним дуже хорошим комуністом, який колись теж учився на вчителя. Надіюсь, він допоможе вам.

— Спасибі, Свириде Яковлевичу, — приклала руку до грудей.

А Петрик тим часом покрутився на руках, потер пальчиком обличчя і почав засинати. Свирид Яковлевич, скорбно придивляючись до його личка, ще тихіше заходив по хаті і неждано ледве чутно заспівав пісеньку, в якій пролітали птиці його дитинства...

XXIX

Вітер вимішував обважнілу ріку, вибивав з неї глухий шум і зеленкувату в'язь піни. За рікою, над Івчанкою, рухливими вітами розпліталася хмара, і недалеко від землі усе її димчасто-бузкове галуззя пролилося дощем.

— Славний пішов дощик на Івчанку, — з-під вислих брів радісно мружиться на хмару Семен Побережний, а руки його звично орудують веслом.

— Славний, коли б іще тепло потрималось, — теж поглянув на потемніле небо Іван Руденко.

Лише один Мірошниченко, пригнувшись на човні, мовчки дивився на смільне дно, обліплене кружалками ряски і луски. Його прив'ялі за ці дні очі тепер не втри-

мували великого простору, він ломився і меншав перед ними, як меншає смерком обрій. А думи чоловіка незмінно поверталися до того клаптика землі, де під вишеньками, що вибились з-під кореня, лежать його діти. Він уже обсадив їхню могилу шовковою травою і маргаритками, які приніс колись разом з жоржинами з панського двору. За свою працю у пана він узяв лише квіти і цим немало здивував село, яке не пожаліло ні дворянської економії, ні дворянських хоромів.

«Як не буде дощу, треба полляти сьогодні квіти», — навколо одного крутяться думки.

Руденко з співчуттям поглядає на Свирида Яковлевича, то тим, то сим відриває його набряклі очі від човна. Іван Панасович відпросився в голови повіткому на кілька днів у Новобугівку, щоб побути разом з Мірошниченком. За це навіть жінка, яка й досі жила в дальньому селі повіту, не гарикала на нього, тільки з докором промовила:

— За роботою і товариством зовсім, Іване, відбився ти від сім'ї і землі.

— Так уже й відбився! Скільки ж я можу благодати тебе: переїжджай до мене!

— Мені нема чого переїжджати: тут моя дідизна, тут моя земля. Я з грошика і з кошика жити не можу. А служби — це вітер, що не знати як подме. Нема кращої служби, ніж коло землі.

Отак і вийшло, що останній час жила мов удовиця, а він — як бурлака.

Човен заскрипів піском, вривався в берег, і Руденко, притримуючи дерев'яну кобуру маузера, першим виходить на берег, за ним прямо на краєчок спіненої води зіскакує Мірошниченко.

— Вас почекати, хлопці? — запитує з човна Побережний.

— Ідьте собі, коли маєте роботу.

— Та тепер моя робота — риба. Півдесятини свіженької, хвалити бога, вже засіяв і цим тішуся. Підійду до нивки, простягну руку і чую: від неї тепліший дух іде, аніж від інших, — розійшовся нині небалакучий рибалка.

— Невже тепліший? — дивується і підсміюється Руденко, і навколо його носа лукаво ворухатяться неглибокі віспинки; вони не зіпсували спокійного овала обличчя, лише наблизили кров до нього, тому зимою і влітку, в

хвилини радості і важких переживань однаково цвіте усе лице Руденка.

— Своя земля, наче дитина, здається найкращою, — підіймає на лоба важкі, мов ліплені брови, — як не було поля ні перед очима, ні за плечима, не було з чого й радості взятися. Оцей хліб ненадійний, — підняв угору весло, і вода з нього потекла на пожмаковану річку і в рукава. — Однак увесь вік одбивався ним од злиднів, бився з нуждою і навіть на коня стягнувся, — потеплішав погляд. — Ну, приїжджайте увечері на юшку, — відіпхнувся од берега, і човен застрибав на хвилях, мов чорний нирок.

— Хорошого, Свириде, рибалку маєш, — відриває очі друга від землі.

— Чесний до останньої крихти, а твердий, мов камінь. Коли з Івчанки відступали австрійці, не схотів чоловік, щоб переходили через його село. Заліз у берег і вдарив ложкою в порожнє відро. Та так ударив, що навіть австрійські кулеметники не відрізнили дудіння відра від кулемета.

— Невже? — посміхнувся Руденко, радий, що його друг потроху почав утягуватись у розмову.

— Насправді. Отак і обминули австрійці тоді наше село. От і зрозумій людину. Спокійнішого дядька, аніж Семен Побережний, важко в селі знайти. Правду він сказав, що увесь вік бився веслом із нуждою, і раптом сам пішов ворога зупиняти. Та з чим? З відром! І люди б не знали про це, аби не розказала Уляна Завірюха, яка саме тоді була на полі й вмирала від страху, чи не пересічуть австрійці кулеметом її і дядька Семена.

— Коли б це Кульницький таке зробив, уже б і Москва знала, не кажу про Одесу. У полководці б вискочив! — знову посміхнувся Руденко і похмурнів. — Далі повіту не виїжджає чоловік, опріч ременю, нічого не носить, живе на язиці і наганях, а теж із себе діяча революції корчить.

— Чом не поженете його? — одразу насупився Мірошніченко.

— Голими руками впіймаєш в'юна?

— Навряд.

— А Кульницький — це в'юн. Розумний, жорстокий, нахрапистий. З ходу ловить чужі думки й піднімає їх на всю губернію або приноровляється до них, як вигідніше

йому. І він такий, що в одно вухо влізе, а в друге вилізе.

— Ну от зараз він біля різних вух сидить, у різні вуха влазигь, а що буде, коли він у серце влізе і не вилізе звідти? — з-під набряклих вій твердо глянув у вічі другові.

Той аж у землю вкипів — так вразили слова Мірошниченка, — але одночасно подумалось, чи не переборщили

вони вади Кульницького: чужі недоліки завжди більшими здаються.

— Він більше в печінках сидить. А до серця йому далеко, та й на зріст дрібний.

— Голка теж дрібна, а попаде в кров — і не знає чоловік, що вже смерть носить у собі. Ти, Іване, подумай про Кульницького, придивись до нього. Правда, може, я щось і наговорив про нього, бо доївся він до живого. Може, він просто кар'єрист, та й годі.

— Знаєш, як Ленін про кар'єристів сказав? «У них нема ніяких ідей, у них нема ніякої чесності...» До Кульницького я приглянусь, жаль, що далеченько він од мене. А тепер придивімось, де ж банда Горицвіта перехопила.

Вони відходять один від одного і прямують берегом, додивляючись до різних слідів. Оминули гранітну кручу,

яка, мов стиснутий мускулястий кулак, піднялась над землею. Поміж пальцями її живим червоним прапором гоїдався кущ рай-дерева.

— І виріс дивом, і стоїть дивом,— залюбувався деревцем Руденко.— Недарма ж люди назвали його рай-деревом.

Ще пройшли трохи, і біля зарослого кущами верболозу узбережжя помітили багато слідів і вистріляні патрони.

— Ось тут бандити стріляли в сердегу,— зітхнув Свирид Яковлевич.

Вони покружляли понад водою, потім піднялися вгору на поля. Тут, на масному чорноземі, зарясніли сліди копит. Увагу Руденка привернули дві колії, втиснуті колесами.

— Напевне, бричка отамана або скоріше того, хто привів сюди бандитів.

— Того дня кудись виїхав з села на бричці Варчук. Людям казав, що до фельдшера. Але до якого? — звузились очі Мірошниченка.

— Повернувся від свого фельдшера чи й досі лікується? — зацікавився Руденко.

— Здається, не повернувся.

— На передній лівій нозі коня хляпала підкова,— показує Іван Панасович на чітко окреслений слід.— Про всякий випадок зробимо відтиск,— носком чобота окреслює й прямує полем. Дедалі його все більше зацікавлює слід брички, вірніше, нерівності правої колії.— На правому задньому колесі, здається, Свириде, трохи скособочилась шина?

Свирид Яковлевич присідав над слідом і впевнюється, що справді пересунута шина залишила свої примхи на відтиску.

— Бричок у селі з десяток набереться — перевіримо всі. Може, й доберемося до гадючого кубла.

XXX

Зламана постать Варчука виганяла з коней останню силу. Він бив їх то батою, то пужалом, яке обкипало шипучою піною. У Вінниці в нього якийсь дідько поцупив

з брички арапника, і Сафрон мусив заплатити за паршивенького батога аж п'ятсот карбованців. Він поламав на стомлених спинах в'ялений грабовий пужак і злодійкувато на якомусь цвинтарі вирізав гнучку вишеньку, зашморгнув її петлею батога, вискочив на передок, переломився удвоє, і ніжне деревце затанцювало на вороних.

Ніколи не був таким немилосердним до худоби, як тепер: треба ж було знайти чортового Ярему Гуркала, який повіявся з губкому на села. Варчук на Мізаківських хуторах натрапив на слід Гуркала і подався далі в глибину Побужжя, придивляючись темними, без блиску очима, як і тут люди переміряли землю, як сіялось з руки пізні зерно в свіжі наділи, морозом би їх перепалило.

Гуркала він застав на глухому хуторі, отороченому з трьох боків садом, а з четвертого — ставком. І немало здивувався Сафрон, коли побачив, що високе начальство сидить не в хаті за якимись важливими паперами, а в дубовій коморі за самогонним кубом. На колінах його лежав у дерев'яній кобурі маузер, а на кобурі стояла мисочка з закускою і зеленкувата чарка з перваком.

В коморі повно диму, і в ньому, немов у пеклі, ворухатяться ще дві чоловічі постаті, доглядаючи за кубом і

високим гостем. Обличчя в селян — догідливі, у начальства — милосердне. Гуркало не дивується, коли до нього підходить Варчук. Він йому пальцем показує на відрізаний круг дерева, і Сафрон мовчки сідає на нього. Чиясь рука з диму подає йому чарку, кусень хліба й шинки, і всі без жодного слова підносять чарки. Сафронові від цього мовчання стає моторошно: справді, наче в пекло попав. Від диму на очі набігають сльози, одна краплина попадає у чарку.

— Не розбавляй, чоловіче, горілку водою, не той смак буде,— повчально говорить Гуркало, а за пеленою диму розтікається догідливий сміх.

— Тепер її, чоловіче добрий, п'єш не з водою, а навпіл з кров'ю,— твердо відповідає Сафрон, і Гуркало з цікавістю зміряв його довгим поглядом.

— Припекло? — промацує Сафрона карими очима, на які вже лягає ще невиразна каламуть хмелю.

Сафрон всією шкірою чує, що в чадному диму сидять його невідомі однодумці, чує, що всім подобається його мова, і, не запинаячись, говорить:

— А як же не припече? Коли береш жарину з вогню, то перекидаєш її з руки в руку, а це ж пригорщу жарин всередину кинуть, а звідти їх руками не вихопиш.

— До чого ж чоловік вірно говорить,— підтримує його голос за їдучим димом.

— Налийте йому ще — хай гасить свої жарини,— рішуче веселіє з підкучерявленими бровами обличчя Гуркала, на якому задиристо, з викликом уместився невеличкий скоцюрблений ніс. Грубувата шкіра на лицях неждано делікатніє на скронях і просвічується в'яззю блідо-синіх жил. Він підводиться, і Варчук одразу пам'ятовує обриси постаті: вона схожа на гостроверху копичку сіна, перевернуту догори ногами,— широчінь од плечей переходила на ніщо біля ніг, може, це так її обрисовує широкий англійський френч і вузьке галіфе, яке до краю обтягує литки начальства.

Гуркало з комори виходить на широке подвір'я, за ним підводиться Сафрон.

— Яremo Івановичу,— понижує голос,— у мене до вас дуже велике прохання.

— Сьогодні, чоловіче, ніяких прохань. Пити — пий зі мною — дозволяю, а діла — на завтра,— він хустиною

протирає сизуваті рум'янці й посміхається, показуючи по-кінськи міцні жовтуваті зуби.

І Сафронові довелося пити майже цілий день. Уже давно погасли і обросли сизою сорочкою дрова під кубом, давно розвіявся в коморі дим, давно звалилися з ніг дядьки, які порались біля закваски й холодильника, а Гуркало перепивав Сафрона і перепити не міг. Добре, що над головами висіла продимлена в комині шинка. Все більше оголюючи кістку, вони вихоплювали від серцевини соковиті прочасничені шматки м'яса, забуваючи навіть за хліб. При такій закусці Сафрон і з дідьком зміг би потягатися за чаркою. Це починає подобатись начальству, і воно милостиво посміхається до Варчука.

— Оце компаньйон, а не чорті-що,— показав головою на поснулик дядьків, які від когось захищались і в сновидіннях...

— Так що тебе пригнало сюди?

— Привіз вам привіт і сидір від Омеляна Круп'яка,— помічає, що в начальства по скронях від горілки потовщали жили.

— Від Омеляна? — потверезішали очі Гуркала, він покосився на дядьків і на двері комори.— Давно його бачив?

— Позавчора.

— Де він був? — квапливо запитує.

— На Літинеччині.

— Давно його знаєш?

— З дев'ятнадцятого. Коли відступали наші, пораненого підібрав його у лісі й виходив на своєму хуторі.

— Куди він був поранений?

— В стегно.

Відповіді Варчука, очевидно, задовольнили Гуркала. Він зняв з кобури закуску і чарку, підвівся і запросив Сафрона пройтися по садку. Саме заходило сонце, і пороша останніх променів тремтіла на загущених замшілих деревах, що пахли теплом плодів і старих дупел. На ставку скидалася риба і по коліна у воді стояли корови, а з їхніх губ стікали вишневі, мов коралі, краплини. Глянув на це Варчук і мало за серце не взявся рукою: так йому пригадався свій хутір і свій ставок біля нього. Тільки в його водоймищі риби нема — щороку баби її коноплями отруюють. А буде все гаразд — неодмінно розведе коропів, заборонить мочити манделі у ставку.

Тут, біля плеса, під крякання свійських качок Сафрон усе розказав Яремі Гуркалу, який мовчки переганяв цигарку з одного кута рота до другого.

— Що ж, твоєму горю, напевне, трохи зараджу. Всієї землі не повернуть — тлусто буде при новій владі, а десятинок з десять можна буде вимантачити.

— Та хоч би й десять! І це вже добре, і за це до смерті буду за вас бога молити.

— Поможуть вони, як бабі кадило, коли бабу здубило, — байдуже відмахнувся від Варчукових молитов. — Але на твою справу потрібний час. Якщо не повернувся завідувач земкомісії — твоє щастя, а повернувся — доведеться чекати до його нового від'їзду по губернії, бо його не нагнеш.

— То, може, зараз мотнемось до міста?

— Сьогодні пізно. Завтра виїдем. А зараз пішли допитати самогон, щоб не скис.

Світанком Варчук на своїй бричці віз Гуркала до Вінниці і немало дивувався: підтягнута постать і свіже обличчя начальства нічим не виказували цілоденної п'янки. Опохмелився чоловік лише квартою сирівцю, про щось пошептався з господарем і молодцювато вискочив на бричку. Дорогою він устиг взнати все потрібне йому і навіть зрадів, що Варчук з Новобугівки, де орудує всіма ділами отой Мірошниченко.

На щастя Варчука, завідувач земвідділу ще не повернувся з роз'їздів, і Гуркало, вибравши зручну часинку, з незалежним виглядом зайшов до Кульницького, поздоровкався з ним і одразу почав обурюватися:

— Прямо не знаю, що вже робити з тим анархістом Мірошниченком! Підрубув сук, на якому тримаємся ми!

І цими словами Гуркало відразу торкнувся до неохололої болячки Кульницького.

— З партії треба гнати його! — натиснув кулаком на стіл. — Що він ще натворив?

— А що ж він доброго може зробити? То воював проти радгоспу, а це добрався до культурного господарства одного селянина. Срібну медаль колись отримав. На його досвіді можна вчити околицьні села. Коли ми почнемо так робити, як Мірошниченко, зможемо докотитися до первісної культури хліборобства. Що тоді республіка буде їсти! — І розказав усе, як треба, про господарство Сафрона.

Кульницький спочатку поморщився, не наважуючись розв'язувати цього питання без завідувача земвідділу, але під тиском умілих доказів Гуркала пішов на компроміс:

— Відстукаємо рішення про повернення Варчуку частини його землі. Гадаю, цілком вистачить йому для культурного господарства і двадцять десятин.

— Правильно. По-революційному вирішили,— підхвалив своє начальство Гуркало, вони обоє залишилися задоволені і рішенням, і самі собою.

Прощався Варчук з Гуркалом на його квартирі, і два почуття гостро боролись у ньому: скаредність і справедливість. Чи заплатити начальству, чи й обіцянкою обійдеться? Але прикинув, що мати в губернії таку руку — велике діло, й, мало не зітхаючи, промовив:

— Прямо і не знаю, чим, Яремо Івановичу, віддячити вам, такий ви дорогий чоловік. Тут же, у місті, за все заплати. За поганий огірок — і то давай гроші, та які гроші! Дорого усе при новій владі. То, може б, ви щось узяли за свій труд? Не погребуйте, ми люди прості, не знаєм, як це робиться...

— І ми люди прості — лишнього не беремо, від зайвого не відмовляємось...— заворушив підкучерявленими бровами Гуркало.

— От спасибі вам,— посміхнувся Сафрон, хоча й жаль було, що не відмовився чоловік од хабара. Є ж такі благородні: ти йому щось у руку тичеш, а він відмовляється, ще й спасибі говорить. Сафрон розстебнув сорочку, пальцями розірвав підшиту до коміра стьожку, і з проріхи скотилося в долоню кілька червінців.

— Ловко придумано,— засміявся Гуркало.

— Біда навчить,— зітхнув і поклав один за одним — стежечкою — червінці на стіл.

— А може, Сафроне Андрійовичу, проп'ємо їх на радощах? — скося глянув на золото Гуркало.

— Часу, часу нема, Яремо Івановичу. Пийте самі на здоров'я. І ще раз велике вам спасибі,— заквапився Сафрон у дорогу.

Незабаром його бричку лихоманив розбитий за війну вінницький брук, а Варчука безвідступно лихоманили думки, що ж робити з кіньми? А що, коли у село наїде слідство, почнуть докопуватись до всього? Все може ста-

тися! І хоч було тяжко прощатися з доброю худобою,— вирішив загнати її.

Другого дня, не дуже ї торгуючись, він продав на ярмарку і бричку, і коні тому самому дядькові, у якого пив на хуторі, а сам пішов на Калічу, надіючись, що хтось із села приїздив на базар і підвезе його додому. І як же він потім дякував богу, що позбувся вороних і брички, бо ж не встиг добратися до хутора, як до нього прийшов Мірошниченко з якимсь невідомим чоловіком. Сафрон, зітхаючи, сказав їм, що його обібрали бандити, ледве з одною душею вирвався од них, навіть показав на одірвану біля коміра стьожку — і сюди добрались бандити, забрали останні гроші.

Він бачив, що не вірять йому, але зітхав, бідкався і прохав допомогти відбити коні в бандитів.

— Може, ї відіб'ємо,— так сказав Мірошниченко, що і в Сафрона моторошно забилося серце.

Не було сумніву — його запідозрено. Увечері ці здогадки підтвердили і слова Кузьми Василенка. Він розказав, що Мірошниченко з товаришем голови повіткому чогось довго ходили понад Бугом, придивлялися до якихось слідів.

— Ну ї хай придивляються собі на здоров'я,— витиснув на сухому обличчі усмішку, чуючи, як гадом все глибше заповзає у серце тривога. Хвалити бога, зараз нема за що вчепитись до нього, то треба, щоб і надалі ні до чого не можна було присікатися.

Через пару днів Сафрон знову з'явився на хуторі того дядька, в якого вперше зустрів Гуркала. За більшу ціну відкупив у здивованого хуторянина коні ї бричку.

Вночі він під'їхав до провалля, випріг коні і зіпхнув бричку в темінь ущелини. Коли останній хряскіт потрощеного дерева обізвався з глибини землі, він вискочив на підручного і повів коней до Бугу. Зіскочивши прямо у воду, він посвистав їм, щоб краще пили, повернув їх на глибше і всунув у вухо борозного наган. Пролунав постріл. Борозний, тяжко згинаючи коліна, одразу ж упав у воду, а підручний високо мотнув головою, осипаючи на Сафрона трепет довгої гриви.

— Стій, дурненький,— пригнув його за повід.

Знову сухо обізвався постріл, і його коні двома чорними острівками, погойдуючись, почали зникати з очей.

Сафрон з жалістю подивився на них і, не виходячи з води, тричі перехрестився і цією пучкою витер сльози з очей.

XXXI

На осінніх росах ядернів скошена гречка.

Над самим краєм Веремієвого поля колишеться клапоть туману, вбирає в себе сонце, рожевіє і невідомо де зникає, може, спускається на червоний сап'ян гречки і кладе на нього свою вогкувату ніжність барв. Попереду яскраво синіє зубчаста лінія діброви, на її верховітті спалахують і схрещуються розщеплені ниті сонця.

Денис Бараболя котиться по стежці і, мружачись, принохується і до поля, і до по-осінньому чіткої далини, і до самого сонця. Урочиста вереснева тиша пом'якшує його підозру до світу, і навіть запечена в грудях злоба обволікається солодким і тоскним туманом стриманої пристрасті. Вже кілька днів і ночей притягує вона часами кров до самого серця чи смокче його. Невже оце дівчисько з великими розгонистими бровами зуміло не тільки вилікувати його, але й сколихнути притуплені захопленнями почуття?

Колись і він чекав своєї неземної любові, співав про неї, придивлявся до старших за себе дівчат і ждав якогось свята душі. Але гімназистом попав у обійми досвідченої і дорогої повії, і ця нічна квітка з японською усмішкою і слов'янською красою зуміла отруїти святість кохання, навчила розбиратися в пахощах жіночого тіла і вбачати в жінці лише самицю. Після такої школи він уже не дивився, а обмацував очима кожну постать прекрасного полу.

І ось раптом до його розбещеної пристрасті доторкнулось і інше почуття: чи то жалість до нещасної сироти, чи, може, й справді те, що в книжках називається коханням. Але яка може бути жалість, коли так говорив Заратустра: «Ти йдеш до жінок? Не забудь нагайку!»

І це повчання викликає усмішку: як же ж воно зараз не пасує до природи і до його настрою.

За прорідженим краєм лісу перламутром сяє подолок

неба, а по ньому важко пливуть білі кораблі хмар, і ця розкіш здається іншим світом, аніж той, що оточує його. На мить він забуває шпигунське ремесло, науку Ніцше і чорних тіней Девоншіру, а слідами осінніх небесних кораблів пливе до свого тихого і ситого дитинства. Але за деревами, десь біля самих хмар, з'являється постать людини, і обличчя Бараболі, за звичкою, стає придуркуватим, а розум жорстоким. Невідомий повертає в далекі поля, а Бараболя, провівши його звуженими очима, вкочується в гайок і відразу нападає на точену сім'ю польських грибів. В своїх оксамитних шапочках вони схожі на мініатюрний зліпок побурілих осінніх дерев. Денис Іванович ще озирається навкруги, а потім вивертає з коренем холоднуваті гриби і ледве вміщує їх у руках. Над головою повільно затукав дятел, і чутлива тиша опускала його удари на землю, мов невидиму ношу.

Недалеко від галяви, де дрімали під шапками колоди з бджолами, він примітив тоненьку фігурку Мар'яни. Дівчина стояла спиною до нього. Ось вона перегнулася над якимось лісовим зіллям, і Денис Іванович виразно побачив її ноги; зашнуровані перехрестям волок, вони під колінними ямками закінчувались двома вузликами, і оці ноженята, що стрімко вибивались з червоних берестяних постолів, одразу кинули жар до обличчя. Дівчина підвелася з якимсь корінцем у руці, здмухнула з нього землю, обірвала гичку і поклала корінець за пазуху.

Денис мимоволі посміхнувся, почекав, поки Мар'яна віддалилась від нього, а тоді вже гукнув, як гукають у лісі:

— Гов-гов, Мар'яно!

В дівчини злякано опустилися плечі, вона оглянулася, побачила його, ніяково повела очима, напівобернулася і непомітним рухом вихопила з пазухи щойно покладене зілля.

«Яка дичина, а соромлива до краю»,— робить вигляд, що нічого не бачив, підходить до Мар'яни і передає їй гриби.

— Ось тобі, господине, моя знахідка,— і відчуває, як слово «господиня» боляче вразило наймичку. «Еге, і вона б хотіла бути хазяйкою, що не кажи, а в наймах тільки собаці добре».

Вони мовчки підходять до критого очеретом куреня, над яким лісова груша тримає чорний вінець гілок.

— О, як тут славно! — він залазить у курінь, що пахне різним зіллям, лягає на дранку, з-під якої просвічується солома, а Мар'яна присідає навпочіпки і посміхається, — дивується, що не гребує чоловік її злиднями.

— Мар'яно, ти, може, засмажиш гриби? — киває головою на багаття, яке ще куриться волоконцями диму.

— Нема на чому, — жалісно відповідає, не підводячи на нього очей, в які з дитинства чужі руки вбили страх.

— Не дає господар скорому?

— Дає — на різдво та великдень.

— Бідненька моя, — жаліє дівчину, а та червоніє до сліз. — То ми їх спечемо? Любиш печені гриби?

— Люблю.

— А мене? — говорить жартома і дивиться на Мар'яну.

У дівчини стрепенулися брови, вона зібралася в грудочку і мовчить.

— То кого ти більше любиш: мене чи гриби?

— Гріх вам сміятися з убогої наймички, — з болем поглянула на нього, підвелась і пішла до вуликів.

Він вискочив з куреня, наздогнав дівчину, став насупроти неї:

— Мар'яночко, ти гнівася на мене? Не гнівайся, любачка...

Вона поглянула на нього біллю скошених очей і ледве чутно попросила:

— Не говоріть мені так, бо я розплачусь.

— Чого ж ти розплачешся?

— Мене тільки мама... давно... звала Мар'яночкою,— і вона справді заплакала, затуливши очі вузькими бронзовими долонями. Її тоненькі пальці біля нігтів міняли колір і форму: бронза завершувалась червоними припухлими цятками, всіяними свіжими задирками.

Він почав заспокоювати дівчину, своїми руками гладив її руки, плечі, ніби ненароком, торкнувся грудей, і навіть крізь сорочку вони опекли його пальці тугим вогнем. І де, і з чого він тільки міг узятися в цьому тендітному тілі, що росло на воді та біді? Всіма почуттями циніка, який обмацував очима і руками не одні розпусні груди, він зрозумів, що стоїть перед дівочою непорочністю, перед тим, що не відомо було йому досі, і він закружляв перед нею, боячись наполохати і випустити її із своїх рук.

Він бережно завів Мар'яну в курінь, посадив її на дранку і навіть прогнав муху, коли та сіла на дівочу ніжку. І, здається, оцей рух, а не його всі разом взяті слова найбільше зворушили її.

— Який ви славний, Денисе Івановичу,— глянула на нього очима русалки.

Вбивця не витримав чистого погляду — опустив донизу голову.

А Мар'яна одним легким рухом звелася на ноги, вислизнула з куреня і поклала дровець на багаття.

— Я наварю кулешу. Ви будете їсти? — довірливо запитала його й посміхнулась.

— З тобою, Мар'яночко, все буду їсти.

— Не звіть мене так,— знову попросила його, здійняла з сука невеликий горщик і побігла до джерела по воду.

Коли на багатті почав сердито пухиритись куліш, вона вкинула в дерев'яну ступку жменю кользи, розтовкла її й сипнула в горщик.

— Оце такий наш скором, пробачте, іншого нема,— так само довірливо поглянула на агента.

— З тобою пісний куліш буде здаватися великодньою стравою,— мимоволі милується її руками, які уміло чаклюють над вогнем.

Вони їли немудру селянську страву з однієї кособокої миски, він своєю ложкою затримував ложку дівчини і чув у відповідь чистий дитячий сміх. Після обіду Мар'яна показала йому всі закутки лісу, вони знайшли нору старого борсука, який восени хазяйнував у Веремієвім городі, сиділи біля джерела, трусили кислиці і навіть полізли на черех, на якому й досі висіли дрібні, трохи прив'ялі ягоди. З кожною годиною дівчина прив'язувалась до нього, мов дитина. З очей її потроху розсівався задавнений переляк, і вона веселіше посміхалася до сонця, дерев і землі, тільки від нього ховала свою усмішку великої дитини.

Коли між деревами заворушився димок смеркання і діброва стала здаватись густішою, Бараболя, хоч і як не хотілося, зібрався на хутір: боявся одним необережним рухом зруйнувати всю свою павутину, бо ця затуркана дичина не така вже нерозумна, як говорив Веремій.

Мар'яна провела його до самого поля, і тут, де схищувався останній відсвіт дня із вечором, дівчина здалась йому ще кращою. Він, прощаючись, притулив її руки до своїх грудей і неждано запитав:

— Мар'яно, ти б вийшла за мене заміж?.. Я набагато старший за тебе.

Він думав, що дівчина перелякається, стане заперечувати, але вона лише довгим поглядом звірила його обличчя і, похнюпившись, тихо відповіла:

— Нащо я вам? Я можу бути вашою наймичкою, а не дружиною... У мене ж нічого нема, крім однієї недобитої душі.

— І в мене, Мар'яно, нічого нема. Я такий же злидень, як ти,— охоче збрехав і вдалині, мов у тумані, побачив землю і хороми своїх батьків.

— Справді? — зраділа і дівчина і зразу ж засоромилась.

— Справді, Мар'яно... А злидні повинні до злиднів горнутися. Тепер нова влада стоїть за нас. Ти отримаєш землю, я отримаю, та й проживемо якимось,— звернувся до молоді сили тієї влади, проти якої поклявся боротися все життя.

Безмірна терпеливість людини.

Життя може забрати у неї найближчих, розбити кохання, украсти щастя, але людина лишається людиною. Одначе досить підсікти надії — отой неясний берег сподівань, що завжди манить і дурить, — як людина стає живим трупом.

Отак сталося тепер і з Данилом Підпригорою. Немало днів пройшло з того часу, як він опинився у внутрішній тюрмі губчека. Після перших зустрічей з слідчим Данило по суті перестав жити, а робив усе механічно, мов у сні, вірніше, він жив тільки у снах, бо вони часто приносили йому з глибини років чистоту дитинства, оті весняні вологі лужки, що жовтіють од латача, приносили золотокоший образ дружини, і він притуляв до себе голе тільце білочубого Петрика, якого по ночах будили молоденькі півники. І від цього щастя, що було і майнуло, він у сні починав схлипувати. Тоді його безцеремонно будив кощавий, схожий у профіль на птицю крамар Герус, якого з тиждень тому посадили в одну камеру з Підпригорою.

— Вставай, анти-лігенція, — сухими пальцями витрушував сні з чоловіка і сміявся вузенькими очима і губами.

Герус був стріляною птицею, його вже раз судив революційний трибунал, але все якось при допомозі друзів обійшлося. Тепер же його спіймали на крупній грі у карти. Працівники ЧК відібрали у нього три тисячі золотом і сім тисяч австрійськими кронами, і Герус вдавав з себе непоправно хворобливого префферансиста, якого до решти зіпсував старий режим.

— Більшовики люблять тих, що каються, і я каюсь, аж груди кулаком оббиваю, кайся і ти, — повчав тихцем Підпригору, втупивши очі у вічко.

Але Геруса, крім цього, непокоїла іще одна справа. Після закриття його крамниці він проліз у Вінницьке товариство оптових закупок, а воно здуру і відмовилось приймати від кооперативів радянські гроші. Це діло пахло політикою, і тут Герус уже не каявся, а всіма силами доводив свою непричетність.

А взагалі він був оптимістом, надіявся на свої великі зв'язки, свято вірив, що все на світі може згинуть: цар-

ства і королівства, монархи і президенти, наука і церква, а торгівля залишиться, бо вона корінь усього, і тихенько наспівував пікантні куплети «Яблучка» і «Вулиці».

На справу Підпригори Герус мав свій погляд: коли насправді він чесно покався — випустять як миленького. Більшовики і не таку дрібноту випускають: навіть старі генерали працюють у них. А хіба в самого Котовського не командує полком колишній петлюрівець? Навіть орде- ном нагородили. Сам Герус охоче помінявся б своїми обвинуваченнями з Данилом.

Але Підпригора не вірив жодному слову Геруса і з отупінням ждав найгіршого: адже не хмарка, а чорна хмара нависла над його головою: обвинувачували в тому, що він перейшов на Радянську Україну як таємний агент головного отамана. Він клявся перед слідчим життям своєї єдиної дитини, а той вислухував його, хмурився й говорив:

— Подумайте ще і скажіть правду і про себе, і про Палилюльку.

— Я ні разу не бачив його!

— А може, вам зраджує пам'ять? — рівно допитувався слідчий.

— Клянусь, не зраджує! Нас тільки мав агент Бараболя повести до Палилюльки.

— Палите?

— Палю,— механічно брав махорку з вишитого кисета слідчого,— він уже не чекав од нього побоїв, як чекав у перші дні, але не ждав і милосердя: якісь чорні люди підвели його життя під смерть.

— Вам же ліпше буде, коли ви всю правду скажете,— підносив запальничку до його цигарки.

— А де ж та правда? Коли я вам скажу те, чого бажаєте ви,— це буде брехня! За неї ви розстріляєте мене, розстріляєте і без неї, то ви хочете розстріляти за брехню?

— Ні, я хочу однієї правди,— з-під окулярів дивляться вдумливі очі, погляд їх схожий на погляд учителя. Невже в чекісти ідуть учителі?

І знову довгим, вузьким коридором він іде під охороною до своєї камери і падає на полотняні нари, бажаючи скоріше одного: заснути. Тричі на тиждень йому приносять брати і жінка передачі: їжу й одягу. Одного разу Галина передала з хлібом двох півників, які, напевне, по ночах будили Петрика. Данило глянув на голівки

птиць і взявся обіруч за серце. Півники він віддав Герусу, і той покvapливо почав їх трощити, чавкаючи і висмоктуючи кожна кісточку. Наївшись, він дістав тюремну цигарку, постукав у двері й через вікно прикурив у вартового, підхваляючи тюремне начальство:

— У самого з тютюнцем не густо, а нам щодня по дев'ять цигарок відвалює. А колись у тюрмах за тютюновий дух до смерті дубасили.— Герус усюди піддобрився, навіть до охоронника: може ж і він передати начальству настрої арештованого. На допитах, коли офіційно запитувалось, як прізвище, він трохи видозмінював його, щоб викликати усмішку начальства, і таки викликав, а це вже щось значило.

Але Данила ніщо, навіть на крихітку, не могло розважити в тюрмі. Тяжко, наче з болу виліплені, тягнулися одноманітні, безнадійні дні, звужуючи усе те, що залишилось од волі. Не раз він жалів, що так безглуздо склалося його життя. Краще б уже загинути в якомусь безславному бою при сонці чи зорях, аніж під камінними мурами.

Жаль було і дружини, якій він своїм поверненням ще більше скалічив життя: то б дивились на неї, як на жінку простого петлюрівця, а тепер пришиють і агентство головного отамана. Жінка шпигуна, дитина шпигуна! Хіба може бути ще гірше тавро для її молодості і дитинства Петрика? Не раз проклянуть кісточки рідного батька.

Він задихався від муки і з кожним днем все більше тупів, іноді навіть здавалося, що підходить до порога божевілля.

Неждано увечері його викликали на допит до Сергія Пирогова, начальника особливого відділу.

«Оце й кінець»,— закам'яніли очі в Данила, і він почув, як терпнуть і відбираються ноги. Тримаючись руками за стіни вузького коридора, він, мов сліпець, дійшов до кабінету і зупинився поруч з вартовим на порозі: яскраве світло осліпило його.

За столом сидів немолодий чоловік з жовтим малярійним обличчям і мерзлякувато поводив плечима, наопашки прикритими веселим венгерським кожушком. Збоку від начальника особливого відділу непокоїться кремезний дядько в бекеші і голубуватій смушевій шапці, з його заволохаченого рота звисас довга люлька. Дядько гостро поглянув на Підпригору, а начальник особливого відділу на них обох.

Пройшла довга хвилина мовчання, і начальник тихо звернувся до дядька:

— Вам ніде не доводилось зустрічатися з цим чоловіком? — показав очима на Підпригору, хоча йому й без відповіді було все зрозумілим.

— Такої фігури ніде не бачив, — вийняв з рота люльку, підозріливо з ніг до голови оглянув Підпригору.

— А ви? — звернувся начальник до Данила і приклав руку до жовтого, як з воску виліпленого, вуха.

— Теж бог милував бачити оцю фігуру, — байдуже стиснув плечима.

— Пробачте, що вас довелося потурбувати, — начальник подав дядькові жовтувату вузьку руку. — Спасибі за допомогу.

— Споживайте на здоров'я, — засміявся невідомий і, полегшено зітхнувши, пішов у двері.

В цей час затарабанив телефонний дзвінок, начальник поморщився, підійшов до громіздкої коробки, зняв трубку.

— Товариш Печуйвітер? — запитав, і обличчя прояснилось. — Добрий вечір, Григорію Петровичу...

Ці слова, мов грім, приголомшили Данила. Десь на волі, біля сонця і зірок, знаходиться його давній знайомий, в якого він колись відбив дівчину. І досі його шовковою хустиною пов'язується Галина, не знаючи, живе чи ні та людина, яка вперше стривожила дівоче серце...

Данило робить над собою зусилля і не знає: чи він божеволіє, чи це насправді йде мова про нього.

— Що я думаю про вашого підсудного? Те саме, що й ви... Занепав духом... «Людина єсьм»,— як писав Грабовський.

На вражений мозок Данила одна за одною брилами падають страшні здогадки. А може, це марення? Може, йому причулося?.. Ні, це, мов по той бік світу, вирішується його судба, вирішиться підло, не віч-на-віч, а чорним шнурочком телефону... Значить, він, Данило, підсудний Нечуйвітра, і той судить його, дружину і дитя за вкрадену любов. А на який злочин не піде людина заради кохання?.. Ним переповнені світові трагедії. А може, це все вигадала хвороблива серцевина його мозку, згубивши надії в тюрмі? Звідки може тут взятися Нечуйвітер? А коли це він, як дізнався про нього?

Сліпа завірюха думок уже крутиться не тільки в голові, але й навколо неї.

Пирогов вішає трубку, поправляє на плечах кожушок, а Данило, наче в лихоманці, питає його:

— Товаришу начальник, скажіть, ви про мене говорили з Нечуйвітром?

— Про вас! Догадалися?.. Чого ви, заспокойтесь...— дивується начальник.

— Моє життя від Нечуйвітра?..

— Так... В якійсь мірі.

— Тоді я...— хотів обрушитись на Нечуйвітра, але стримав себе: для чого? Адже це не вирве його життя з лещат холодного каменю. Він провів рукою по очах і надбрів'ю, важко зітхнув і зів'яв.

— А ви знаєте товариша Нечуйвітра?

— Знаю, краще було б не знати.

— Чому? — здивувався Пирогов.

— Чому? — вибухає гнівом Данило.— Бо, виходить, нам обом тісно стало на землі! Колись я причинив Нечуйвітру велике горе. Я... це ж молодість була... відбив у нього дівчину... Вона моя дружина, вона мати моєї єдиної дитини. Я знаю: Нечуйвітер не міг цього забути. Він карає мене... Так би, напевне, і я зробив би на його місці. Не вірте йому, коли це можна...— Він безсило опустився на стілець, охопив голову руками.

А начальник довгий час сидить у здивуванні.

— Пригода, мов у романі,— підводиться він, кожушок спадає з його плечей, але чоловік навіть не згинається, щоб підняти його.

— Так-так, мов у поганому романі,— намагається підвестися Данило. Він чує, як з його душі, мов пошматована одежа, спадає його горда людяність, а замість неї виривається благання: — Коли можете — не слухайте Нечуйвітра... Злоба кохання...

На обличчя начальника раптом набігає жорстокість:

— Замокніть нарешті!

«Ага, таки заговорив своїм голосом»,— тяжко подумав Підпригора, помічаючи, як в Пирогова починають рожевіти воскові вуха.

— Тупі і злобні людці вам вбили в мозок, що комуністи ні про що, окрім червоного терору, не думають. Ви тут обплювали свого знайомого, примірявши його на свій аршин. А ви знаєте, що тільки дякуючи Нечуйвітру ви виходите раніше з тюрми, ніж треба було сподіватись! Це доходить до вас? — постукав себе пальцем по голові.— Товариш Нечуйвітер зацікавився кількома справами і зокрема вашою. А ви про поганеньку любов... Соромтесь, коли сором не згубили! Нечуйвітер — комуніст. Для нього людська правда — вище своєї любові.

За якусь мить Данило, заточуючись, стукаючись головою об стіни вузького коридора, біг до своєї камери. На радощах він притулив до грудей досить-таки противне птиче обличчя Геруса й так заспівав «Де ти бродиш, моя доле», що незабаром з вічка обізвався голос охоронника, але і він не розсердив, а розвеселив чоловіка.

А вночі його мучив тяжкий сон, наснилось, що Нечуйвітер передумав і вирішив засудити його. Данило знову плакав, але Герус уже не будив його.

— Хай помучиться хоч у сні перед волею,— заздрісно дивився на розметану постать чоловіка, на свіжоприпухлі вуста, які завтра будуть цілувати дружину й дитя.

Вранці Данило вийшов за ворота тюрми і зразу ж пішов у губком до Нечуйвітра. Але там йому сказали, що Нечуйвітер щойно виїхав на банду.

— Коли ж я його зможу побачити?

Молоденька, по-хлоп'ячи підстрижена дівчина глянула на засмучене обличчя Підпригори, втішила його:

— Ще побачите. Товариш Нечуйвітер не гордий чоловік, побачите його.

Марійка Бондар хоч на деякий час відчула себе справжньою господинею. Правда, Горицвіт, земля йому пухом, мало що уважив для ненародженої дитини — нічого не сказав йому Свирид, — але стільки землі, як мала тепер вона, не було навіть у її діда. Десь, кажуть люди, є країни, що ніколи не знали сутужу на землю, а на нашому Поділлі тіснота, мов на цвинтарі, поганенька нивка дорожче важить, аніж людське життя: плугом зачеплену межу брат братові голову розвалює. Ну, та хвалити бога, що і в них був пан, та ще й в генеральських чинах, — хватило людям земельки.

Після наділу, забуваючи за домівку й за все на світі, Бондариха кілька днів гасала по всіх полях, наче боялася, що якась півдесятинка відірветься від урочища і зникне з очей, мов казковий повітряний корабель. Але всі її неорані нивки, відзначені свіжими, на совість забитими межовими кілками, тихенько лежали між осінніми дорогами, в погожі днини снували собі лискуче, підрожевлене росю павутиння, а в негоду зітхали туманом або так шерхтіли дощем, ніби ними проходив невидимий чоловік.

Коли на душу лягла впевненість, що її земля — це вже не сон, Марійка закрутилась не тільки на полі, але й по ярмарках, бережно несучи своє черево поміж круторогими волами і тельбастими, що вже не годились для війни, кіньми. Тут вона жадібно прислухалась до цін на худобу, робила якісь свої розрахунки, дарма що за душею не було й ламаного гроша.

Дома ж, перед своїми, Бондариха тепер не квапилась, а, наче заморська цариця, ступала порепаними ногами по долівці і урочисто, мов дари, несла від печі до столу якийсь пісний куліш чи рябка¹. Іван тільки значущо переглядався з Югиною, і часто вони обоє пирхали, давлячись немудрою стравою. Одначе і це не виводило Марійку з рівноваги — вона не тріскала доньку ложкою по лобі, не в'їдалася в Івана, а сумирно зітхала і лише зрідка показувала пальцем на лоб — чи не пора старому і малій порозумнішати.

¹ Р я б к о — каша з пшона і сочевиці, колір її рябий — звідси і назва.

Але через якийсь час Марійка затривожилась: почула, що петлюрівці прорвалися на південь од Летичева. Того ж дня вона оббігала всіх сусідів, дослухаючись до найрізноманітніших припущень, мимохідь посварилася з Іваном, стусонула межі плечі Югину, а увечері понесла до церкви мисочку та свічку й ревно почала благати бога, щоб товариш Ленін переміг усіх супостатів, які не мають ніякого «чутства» до мужика.

Після своєї молитви і пролитих над нею сліз Бондариха з душевною полегкістю виносила з церкви своє розповніле тіло: як істинно віруюча людина, вона по виразу всевишнього, який тримав у руці всю землю, збагнула, що він почув її молитву і не оставить її прохання. І раптом вона збагнула і увірувала, що бог мусить бути найближче до мужика, бо ж не дарма в руці всевишнього покоїться вся земля, яку доглядає і виходжує своїми пучками мужик. Так, тільки до селянина має бути наймилосерднішим господь.

Це відкриття приголомшило радістю мінливу душу Марійки, і вона йшла додому, начеб і на неї зійшла святість, і тільки ген-ген, на самому краю її думок, таки з'явилася худібка, пощипуючи травицю чи тягнувши на її полі плужка.

За церковною огорожею Марійку нагнав отець Миколай. Вона, нахиливши закутану двома хустками голову, стала під благословення, поцілувала пухку, мов пампушка, руку, що пахла тютюном, ладаном і старими, в землі відлежаними грішми: яких тепер папірців не приносили дядьки! Як і про кожну людину, село і про батюшку різно говорить. За гетьманщини він був проти німців, а за червоних стоїть проти більшовиків. І дарма що в батюшки сива борода, він і досі придивляється до молодиць, а в храмові празники везуть його додому, як останнього шевця, бо допивається до риз. Але свої богослужби править добре, голос має густий і за треби не дуже торгується — на це більш падка приземкувата, як дуплянка, матушка.

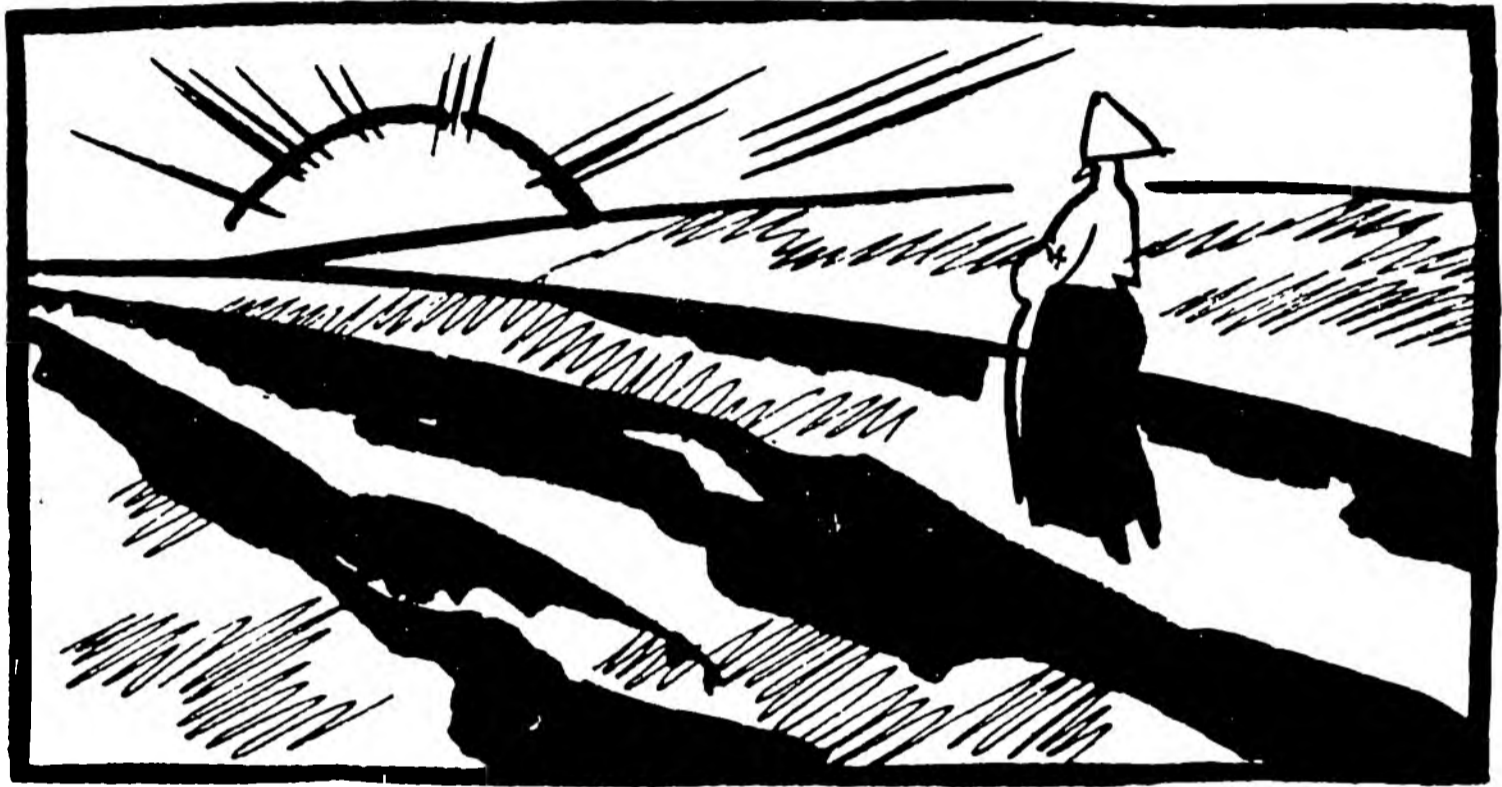
Батюшка за звичкою теребить рукою наперсний хрест, зітхає:

— У вас, Марійко, якесь горе, що ви плакали в храмі божому? — притримує чорний рукав рясн при пишноті білої бороди. — Може, Іван занедужав? Щось він дуже

багато на всяких зборах висиджує. Чи, мабуть, за це великі гроші платять?

— Платять за це, батюшко, два білих, а третій як сніг,— без огуди говорить Марійка.— Але чи не краще на цих зборах сидіти, аніж у фільки до третіх півнів різатись? Все, може, порозумнішас поміж людьми.

— Може,— неохоче говорить отець Миколай.— Чого ж ти плакала на молитві?

Молодиця завагалась, не знаючи, як і сказати про таку молитву. Але в цей час вона не могла скривити душею і розповіла усе про своє прохання. Після її слів батюшка так подивився на Марійку, начеб у неї з-під хустки щонайменше прорізалися диявольські роги. Він люто підніс догори пухку руку, рукав ряси безсило опав з неї, заметлявся на лікті:

— Дурна тварюко! Гергепище! Богохулка! Богові так потрібна твоя молитва, як возу п'яте колесо. Не знаєш справжніх молитов — не вигадуй сама! Ти ще за Троцького не молилась?

Але Марійка не відчула усієї каверзи в питанні панотця і смиренно відповіла, що за Троцького не молилася, бо не він головний. І хоч як ще лаяв її отець Миколай, але вона засумнівалася в правдивості його останніх слів. Ще кілька разів обізвавши Марійку богохулкою і потьма-

ривши їй святковий настрій, піп грізно поніс у темряву чорний дзвін своєї рясни...

З того дня, коли петлюрівці прорвалися на південь від Летичева, Марійка вперше за своє життя почала вболівати над військовими ділами і де можна допитувалась, чи наступає, чи відступає чортова Петлюра і чи скоро жаба дасть цицьки отому гемонському Врангелю. А через те що тоді по всіх шляхах розтікалися найнеймовірніші чутки, а в кожній хаті сидів свій політик, Марійка збилася з ніг, докопуючись до правди.

То її так припікало, що вона без пам'яті летіла до Свирида Яковлевича і лаяла його, чому совєцька власть не робить чогось такого, щоб заспокоїти мужика, то з смиренным обличчям заходила на подвір'я дукачів і пошепки передавала їм якусь підслухану від Івана таємницю чи брала за півціни чесати кукли прядива, щоб про всякий випадок задобрити тих людей, які поклали довічний гнів на її упертого Івана, бо він став стовпом на дорозі і ніде не годен тобі пригнутися лозинкою. Так хоч кому намуляєш очі.

— Поменше бігай мені по комнезамах і комуністах! — гримала на чоловіка, якщо достеменно ставало відомо, що великий князь, рідний брат царя, на англійських і французьких кораблях висадився і в Петрограді, і в Москві або що німці перейшли румунський кордон, увійшли до німецьких колоній, а тепер ідуть на Київ, що аж гуде від усіх дзвонів.

— Що там, Іване, в газетках пописують? — нетерпляче дивилась на незрозуміле письмо, коли чула, що світова революція перемагає німця і англічанку.

Та, на жаль, добрих чуток про світову революцію було менше, аніж про Врангеля, царську рідню, всяких там генералів, німців, японців, англійців, французів, румунів і різну їхню челядь, яка або шипіла, або «бряцала оружєм». Тому печаль все тяжче залягала в Марійчині очі, іноді аж сизими робила їх.

Але журба журбою, а жива людина має думати про живе; де жити правдою, а де й хитрістю. І Марійка в безсонні ночі і в хмурі осінні дні засівала поки що свою землю не зерном, а думками. Нарешті, заздалегідь узнавши всі ціни і на чорнозем, і на суглинок, і на супісок, вона твердо вирішила продати дві півдесятини, які дісталися їм від багачів, а залишити тільки поміщицьку зем-

лю. Коли про це сказала Іванові, то вже він їй показав пальцем на чоло:

— Давно в тебе звідти тринадцята клепка вискочила? Чи в тебе лоб для того, щоб горіхи трощити?

Та хіба після цього можна розмовляти з чоловіком, який далі свого носа нічого не бачить і не догадується, що таке мужицька хитрість? І Марійка потайки від Івана почала хитрувати, бо ж в інших жінок чоловіки як чоловіки, а в неї, звісно, попався самий завалючий і недбайлиця.

Саме в цей час Подільський продкомгуб¹ розподілив для населення двадцять три вагони солі, і Новобугівський комітет незаможних селян послав за своєю пайкою до Вінниці Івана й Кушніра. Дурніших тяжче було вибрати на все село: ці для себе навіть дрібка солі не заховують в кишеню чи халяву.

З суботи на неділю, коли Степан молодцюватого підїхав на димчастих шкапах до їхніх воріт, Марійка похапцем розрізала до спідньої шкуринки свіжоспечену хлібину, ножем видовбала в одній половині глибоку, поклала туди грудку масла і обережно всунула це харчування в торбину, де вже лежало кілька огірків, цибулин і яблук. Потім підкреслено, щоб і Степан бачив, подала чоловікові дрібок солі, зав'язаний у ганчірку.

— Багато, чоловіче, не прошу, але поверни мені з казенної хоч ту пучку солі, яку вдома взяв.

Іван хекнув, засміявся, обернувся міцною спокійною постаттю до Степана:

— Це сказала наздогад буряків, щоб дали капусти.

— Інші всюди заробляють, а ти всюди проробляєш,— підвищує голос Марійка.— Бо уперся, мов кілок у тин, і навіть за медом не нагнеться.

— Хе, знаю твій мед,— посміюється Іван. Його розумні, з веселими іскорками очі читають кожну думку на Марійчиному виду, але й досі дивуються нежданим красномовством завзятої пари. Не сердячись, він прощається з дружиною і дочкою, виходить надвір, сідає на хуру з мішками для поклажі.

Марійка ще хотіла щось сказати про сіль, щоб хоч у кишені набрав, але посовістилась, а коли Степан вїокнув

¹ Продовольчий комітет губернії.

на коней, перехрестила в спину чоловіка і стояла біля воріт, аж поки підвода не зникла з очей.

Тепер, без Івана, і думалось вільніше. Марійка покрутилась на подвір'ї і зайшла до клуні. Тут, ліворуч од току, дощана перегородка ділила на дві рівні половини засторонок. Колись на одній половині складалося сіно, а на другій і в них стояв невеличкий селянський коник з веселими фіалковими очима. Але хижка осіння муха занесла сибірку, і скаламутились од болю і сліз фіалкові очі; коника довелося забити, а шкуру його за безцінь забрав Супрун Фесюк: він і сибірної худоби не боявся.

За Івановою головою вони і досі не стягнулися на скотинку, не розжилися якоюсь шкапиною з економії чи в галичан, коли ті в тифу відступали бездоріжною весною. Та коли її чоловік такий недбайлиця, подбає про божу худібку вона.

Марійка з жіночою легкістю зараз у всіх злигоднях винуватила Івана й рятівницею свого дому бачила тільки себе, бо ж чоловік до цього часу і на зяб не виорав. Знову з потаємною надією поглянула на те місце, де стояв колись коник.

В хаті Бондариха одягнулася в святешне вбрання, довго видивлялася в дзеркало, аж сама собі докоряти почала, однак дійшла до думки, що вона ще молодиця хоч куди і що зависокий лоб має для розуму, а не для того, щоб розбивати ним горіхи, і про це незабаром з подивом довідається її насмішкуватий чоловік. Після цього, задоволена собою, вона урочисто виходить з хати, заціпає двері і прямує вздовж села аж на луги, де над самим Бугом живе її далекий родич по матері Семен Побережний.

В просторій хаті Побережного пахне водяним зіллям, рибою і відволоженим прядивом: видко, для торгу ставили його натягувати вільгість. Біля сліпака самотіє господар; нагинаючи голову, чоловік вузьким, як щупачок, човником лагодить рибальську снасть.

— Добрий вечір, дядьку Семене.— Марійка підіймає на поріг свій високий живіт, збирає в усмішці біля кібчастого носа дрібні зморшки.— Самі нидієте? А де ж тітка?

— Поїхала з Захаром трусити жаки,— підводиться з довбаного стільчика Побережний, за ним, зачепившись, тягнеться снасть, і на її крилі стає гарнішою задумана

постать немолодого вислобрового рибалки, який не один човен риби пропустив крізь свої пальці і не одну людину врятував од наглої смерті.

— І ви не боїтесь пускати її на річку?

— Вона, чуєш, сама без води не може обійтись. Звикла. А як брав її — на рибу і дивитись не могла.

— А на вас дивилась? — сміється Марійка.

— І на мене не дивилась — не було коли, — так говорить чоловік, наче виважує кожне слово. — Я її раз побачив у церкві і зразу ж заслав старостів.

— Проворні ж ви, дядьку, були.

— Та не так, як тепер, що по три роки любляться, а на четвертий розходяться. От нема кому бити одного місця. Сідай, жінко добра. Ти, може, за рибою прийшла?

— Ні. А ловиться тепер що-небудь?

— Хіба теперечки риба? От колись була риба! Риба теж спокійствіє любить, а де ж зараз це спокійствіє?

— Нема його ні чоловіку, ні рибі, — підтакує Марійка. — Кажуть, у Проскурові Петлюра безсовісно виглушила всю рибу.

З того часу як Петлюра став загрожувати її наділу, вона ладна була йому приписати все, що чула, чого їй не чула, і називала його тільки в жіночому роді, бо чомусь у неї поруч стояли такі поняття, як Петлюра й холера.

— Де він тільки взявся на нашу голову? — Побережній прихмарює сухе обличчя різким порухом важких брів. — От відкотилася трохи війна від нашого порога, а він знову жене її сюди.

В хаті залягає тиша, і тільки під припічком виграє на свою скрипочку невтомний цвіркун.

— А знаєте, дядьку Семене, чого я до вас прийшла? — рвучи останній острах перед Іваном, говорить Марійка і спочатку не підіймає очей на рибалку.

— Скажеш — почую.

— Кажуть люди, що ви думаєте продати свого карого?

— Продаю, — дивуються брови Побережного. — Завтра з ним на ярмарок їду.

— Добрий кінь?

— Дуже справний. Але тепер, коли прибавилось земельки, я вже на паршивеньку пару стягаюсь.

— То, може, ми з вами будемо сватами?

— Це як же? — ще більше дивується рибалка. — Ви хочете в мене карого купити?

— Істинно так!

— То чого ж ти, Марійко, в ці діла мішаєшся? Чому не Іван прийшов до мене?

— О, тут, дядьку, делікатна справа, — понизила голос Бондариха. — Грошей у нас, казав же ж той, мов кіт наплакав, от і вирішили ми продати півдесятинки, а добути коня.

— Он як, — задумався Побережний. — Але ж знову, чого ти, а не Іван клопочеться за цим?

— Хіба ж він, дядьку, може це зробити при своєму комнезамському ділі? — пустилася берега в брехні. — От і просить вас, щоб тихцем йому добули худібку, а землю вже чи самі візьмете, чи продасте, як вам краще вийде.

— Біда мужикові, — з співчуттям промовив рибалка. — Уже й земля є, а п'ятьма пальцями не вколупнеш її.

— Скільки ще до неї треба, — і собі зажурилась Марійка. — Худобу дай, плуга дай, дряпака дай, борони теж, та й без воза ніяк не обійдешся. Як подумаєш — мізки висихають, — і вона вже зовсім забуває, що говорила рибалці неправду, бо її відхиляє гірка мужицька правда.

— Ну що ж, Іванові я пособлю, хороший він чоловік, — замислено пройшовся по хаті Побережний. — Його земля мені теж згодилася б, однак сам на коненята тягнуся. Яку ви думаєте продати півдесятинку?

— Ту, що в кадібці. Січкаревою була.

— Яку ж ціну покладали?

— Аби добрий кінь був.

— Ет, де моє не пропадало! — рішуче махнув рукою рибалка. — Забирай мого карого, а завтра дам раду з твоєю землею: є в мене один чоловічок на прикметі, саме з Молдови повернувся, опізнився на розподіл. Будемо сватами?

Марійка мало не підскочила од радості, але вчасно стримала себе, поважно промовила:

— Добре, дядьку Семене, але з вас ще могорич, — і вдарила рибалку по руці: їй явно подобалося баришувати.

— Це ти хочеш, щоб я з тобою без чоловіка пив? — засміявся Побережний.

В Марійки завзято блиснули очі:

— А хоча б і зі мною, коли чоловік побоявся прийти на торг? — Вона вже вірила, що й справді її Іван злякався піти до Побережного.

— Ні, жінко добра, нестояще діло пити з бабами могогорич,— покрутив головою Побережний.— Він дістав з мисника невелику липову довбаночку, пішов із нею у хижку і налив меду.— Оце тобі мій могогорич,— подав у хаті жінці посудину.

Та нагнулася над ним, з мізинця попробувала на смак. Приємна терпкуватість зразу їй підказала, з яких квіток носили його бджоли.

— Соняшниковий?

— Соняшниковий, самий свіжий. Коня ти зараз візьмеш, чи Іван прийде?

— Де там він прийде! — манірно підбрала губи.— Йому б за жінчиною спиною тільки на зборах сидіти.

Вони вийшли з хати, підійшли до невеликої стаєньки. Згинаючись у дверях, Побережний зник у будівлі, задзвонив уздечкою і незабаром вивів рослого коня.

— Бери, Марійко. Хай він тобі золоту скибу верне,— передав повід молодиці, погладив коня рукою по спині, зітхнув.

І тільки тепер на Бондариху напав переляк, і тільки тепер до неї наблизилися глузливі очі Івана, але не посміхались вони, а темніли од гніву.

«Ну й лихо його бери»,— струснула з себе хвилиний острах, подякувала Побережному і по-бабськи повела за собою коня.

Другого дня Семен Побережний продав Іванову півдесятину, а Марійка виїхала на ніч орати в супрязі з Йосипом Кириноюком, немолодим, страшно мовчазним чоловіком. Марійка дуже рада була такій кумпанії, бо Йосип навіть не запитав її, звідки вона взяла коня, що заплатила за нього, і ні слова не промовив про Івана, бо мав свої погляди на балачки: якщо хтось має що сказати, то скаже, а дарма не треба ворухити язиком.

В полі він під дикою грушею назбирав хмизу, розклав багаття, нашпортав з чийогось поля трохи картоплі, поклав її у присок і прислухався до фюркоту коней, які попасались у долині. А Марійка спочатку лягла на віз і вже каялась, що нетерплячка погнала її сюди на довгу осінню ніч: можна було б і вдосвіта приїхати.

Але ж знову було лячно: а що, коли вночі повернеться Іван?

А він таки й справді повернувся з Вінниці вночі, і здивувався, і розізлився, коли побачив удома тільки Югину. В чоловіка неждано прокинулася ревність.

Він розбудив доньку, запитав, де мати.

— А вони поїхали з дядьком Йосипом на ніч орати,— відкидаючи кулачками з кругленького обличчя волосся, заспано мружилась на світло Югина.

— Що її погнало в осінню ніч? — оторопів чоловік.

— Свій кінь,— раптом засміялася Югина, пригадуючи, як мати увивалася біля нього.

— Свій кінь? — не повірив своїм вухам Іван.— Де ж він узявся?

— Мама його за Січкаревих півдесятини виміняли,— защебетала Югина і побігла до мисника,— ще й додачу взяли: меду,— подала батькові липову довбанку.

Іван Тимофійович повними ненависті очима поглянув на довбанку і несамовито вискочив з хати. Такого посміховиська він і від власної жінки не сподівався. Що тепер куркульня зашипить по селу: злидням тільки дай землю, а завтра вони розтринькають її, проміняють, проїдять, проп'ють. І він од сорому і люті то розмахував кулаками, то хапався ними за голову.

Іван Тимофійович здалеку помітив у полі Киринюка і Марійку. Вони сиділи одне насупроти одного за золотим кущем багаття, а над ними чудесно темніла лісова груша. Він, мов грім, злетів на жіночу голову, вихопив з-під Киринюка батіг, одвів руку і з розмаху ляснув по плечах Марійку, яка вже втікала від огню.

— Убивають! Рятуйте, люди добрі! — зарепетувала вона, кидаючись до воза.

Але чоловік не погнався за нею, тільки промовив глухим од обурення голосом:

— Коли б не носила дитини, я не так би, хоч вперше, відшмагав тебе, чорти б тебе на тому світі шмагали. Одначе і зараз так провчу, що з дурним розумом не полізеш у розумні діла. Бач який баришник у мене знайшовся...

Він пішов у долину, розшукав карого, підвів до багаття, для певності ще запитав Киринюка:

— Він?

Чоловік кивнув головою.

— Добрячий кінь,— похвалив Іван.— Я, дядьку Йосипе, візьму вашого батога.

— Бери. А сам куди?

— Заведу коника в повіт. Здам на врангелівський фронт.

— Господи! Боженьку! Рятуйте мою душу! — заголосила біля воза Марійка.— Іваночку, на колінах благаю тебе! — І вона насправді вибігла з темряви і впала перед багаттям на коліна. Вогонь заграв на її скорбно заломлених руках, просвітив на віях червоні, мов кров, сльози.

Але Іван і не глянув на жінку. Вхопившись рукою за гриву, він викинув своє тяжкувате тіло на коня, випростався і поїхав полями на шлях.

Тупіт карого бринів у обірваному серці Бондарихи, мов похоронні дзвони.

— М-да,— тільки й промовив Киринок. Він дочекався, поки по іскорці облетіло його багаття, потім теж пішов у долину, привів свого коня, запряг і показав Марійці на воза.

Вони їхали додому, як дві тіні. У Марійки не вистачило навіть сили, щоб голосити чи клясти Івана: так страшно він убив її сподівання. До хати вона ішла заточуючись, а коли засвітила світло, як гірку насмішку, побачила на столі пучку солі, зав'язану в ганчірку. Що просила вона, те й привіз чоловік.

XXXIV

На об'єднаній ялтушківській нараді міністрів Української народної республіки з проводом армії верховний головнокомандуючий пан Симон Петлюра з властивим йому театральним натхненням не намалював, а прямо виліпив план захоплення Правобережжя і Лівобережжя України. Він обома руками підіймав фронт, що розкинувся від Дністра до Летичева, і фронт робив чудо: петлюрівці йшли уперед, а червоні втікали, петлюрівці в'їжджали у Київ, і їх стрічали дзвони Софії та хліб-сіль на вишитих рушниках добродіїв і добродійок.

Оперативний план наступу головного отамана був простішим за план німців і гайдамаків у вісімнадцятому

році, до речі, повторений без жодних змін Петлюрою в дев'ятнадцятому.

Від цієї рожевої і до краю не фахової балаканини злісними зморшками кривилося вольове, з масивним чотирикутним підборіддям обличчя генерал-хорунжого Юрка Тютюнника. Він бачив перед собою не очі проводиря, а фосфоричний, з косинкою погляд маніяка, який упирався пустим дзвоном власних слів. Тютюнника пересмикувала суміш військової неписьменності і нічим не обгрунтованих запевнень у перемозі. На це звернули увагу і міністри, і їхній прем'єр Андрій Левицький. Юрко Тютюнник надіявся, що словесну зливу Петлюри обірве командуючий армією Омелянович-Павленко, але той лише здивовано підносив руку до невеликого клинця бороди і відмовчувався, щоб ухилитися від усякої відповідальності. В умінні перекинути відповідальність на будь-чий, тільки не свої, плечі обережно-хитрий Омелянович-Павленко був рідним братом Симона Петлюри.

І тоді різко виступив Юрко Тютюнник. Він наскрізь проштрикнув петлюрівський план, і від нього, як з пухиря, пішов недобрий дух. Поруч зі своїм планом наступу Тютюнник запропонував на всякий випадок виробити й план відступу: війна є війною, і різні можуть бути несподіванки. Навколо цього розгорілися найбільші суперечки, бо про відступ усі міністри і головний отаман воліли думати, але не говорити: адже утікати можна і без плану.

Коли розлючений Юрко Тютюнник, чортом заломивши високу чорну шапку, пішов до штабу своєї частини, а міністри під охороною стрільців розбрелися на ніч по кімнатах кам'яниці директора Ялтушківської цукроварні, хтось пустив чутку, що генерал-хорунжий має заарештувати уряд Української народної республіки. Перелякані міністри збилися в одній кімнаті, з жахом чекаючи своєї судьби. Але ніхто їх не прийшов заарештовувати, і ранком сам Тютюнник немало здивувався, чому увесь «український уряд» скупчився в такій тісноті. Хтось сказав, що міністри гадали над датою наступу, хоча найбільше вони гадали, як вискочити на своєму грузовому авто з Ялтушкова до Кам'янця-Подільського.

Наступ по всьому фронту було призначено на 12 листопада. А світанком одинадцятого листопада біля Старої Мурафи заграли сурмачі радянської Чотирнадцятої

армії, і Восьма кінна дивізія першою вдарила на петлюрівців. Вона мала наказ прорвати фронт і відрізати від нього петлюрівську кінноту, що стояла біля Могилева-Подільського.

Вдало почався рейд Восьмої дивізії: вже в селі Шостаковці почали кидати зброю і здаватися в полон вчорашні новоушицькі хлібороби, яких силоміць мобілізував Петлюра. Поки Восьма дивізія захоплювала Івашківку, Лучинець і Кукавку, Друга бригада прорвалася на Могилів

і після жорстокого бою з кіннотою Фролова захопила місто. Південна петлюрівська група, не витримавши натиску Чотирнадцятої армії, почала відступати або й переходити через Дністер у Румунію. Кількаденний успіх мали петлюрівці на півночі: тут дивізія Яковлева з Лещівського напряму вдарила і захопила Літин, а дивізія генерала Перемикіна з Деражні просунулась на Жмеринку. Але вже шістнадцятого листопада обидві дивізії почали відступати під ударами червоного козацтва.

Петлюрівська свіча горіла з двох боків. Тоді головний отаман кинув у бій свої останні резерви — десять тисяч стрільців, кинув уже не для перемоги, а щоб вони своєю кров'ю допомогли йому і міністрам перевезти за Збруч власне майно і скарбницю. Петлюра і всі міністри, окрім Архипенка, втекли від свого війська, втекли на ту укра-

їнську землю, яку вони віддали у володіння Пільсудському. І польський Бонапарт не забув послуг кобеляцького корсіканця: Пільсудський знайшов для Петлюри столицю — невеличке місто Тарнов, і там у готелі «Брістоль» умістилася вся державність головного отамана: всі міністерства, посли, військово-похідна канцелярія, друкарня і сам головний отаман зі своїм Малютою Скуратовим, як прозвали його приспільника Чоботарьова.

Може, вперше в житті головний отаман в пропахлих кухнею покоях «Брістоля» відчув ефемерність своєї влади. Петлюра скликав усе високе оточення і на міжпартійній нараді трагічним голосом повідомив про «акт великої історичної ваги»: він, головний отаман, написав своє зречення. Він сподівався, що міжпартійна нарада слізно буде благодіти його залишитися при владі. Але, деморалізована останніми подіями, нарада мовчала.

І це вразило, приголомшило Петлюру більше, аніж поразка на фронті. Він очима прохав, щоб хоч одна душа сказала, що Україна не може бути без свого головного отамана. Але на нього дивилися напівмертві душі, в яких зараз були одібрані мова і рештки віри в отамана. Закипаючи злістю, він хотів гордо вийти із мертвої зали, але великий жаль до себе і обурення на невдячних однодумців народили нову імпровізовану істеричну промову, після якої головний отаман неждано для всіх порвав своє самозречення, бо краще мати хоча б готельну державність, аніж ніякої.

* *
*

Двадцять першого листопада останні петлюрівські частини й обози під прикриттям Тютюнника втікали через міст на правий берег Збруча. Ніхто вже не керував переправою. На мосту панували тиснява, безладдя і лайка. Вози наскакували на вози, в бійці зчеплювалися стрільці й погоничі, хури й худоба летіли у воду, і передсмертне іржання коней не зворушувало напівбожевільних людей. Привид Котовського смертельним жахом трусить рештками петлюрівського війська, і тільки сміливіші ломлять на березі зброю, щоб не дісталась вона полякам, і, плюнувши на майно, перебираються з однією душею до своїх учорашніх спільників. А ті безсоромно обмацують їх, за-

бирають, що можна забрати, навіть не гордують зняти з руки годинника, а з пліч шинелину, якщо вона не дуже потерта.

Уже бригада Котовського наближалася до Волочиська й летіла на Збруч, коли на міст, пробиваючись крізь рештки «Дикої дивізії», чорношличників і жовтошличників, прямо в місиво тіл втиснувся підполковник Погиба. Його, одягнутого в селянську свитинку, мало не скинули в холодні хвилі ріки, на яку налягав густий присмерк. Погиба з жахом вчепився в найближчих петлюрівців, і людський вир виштовхнув його на другий берег. Можна було б легко зітхнути, але тут одразу ж на нього налетів низькорослий опецькуватий жовнір з сизим носом, під яким стриміли ікласті вуса. Зброї в підполковника не було, але жовнір вчепився в його руку, на якій блищав перстень, намагаючись зірвати його. І Погиба, не довго думаючи, тихцем, без розмаху вдарив кулаком в те місце, де сходились ніс і вуса мародера; той дико скрикнув, заточився, а підполковник метнувся в невідому темінь, де дзвеніла зброя і змішувалася добірна лайка двох союзників.

Після голодних митарств у Тернополі Погиба разом з п'ятьма тисячами петлюрівців потрапив до багнистого Вадовецького табору, збудованого ще австрійцями для російських полонених. І тут польські коменданти почали голодом, холодом і жорстокістю вимішувати військове м'ясо, яке ладне було б піти й до чорта в зуби, аби лише покинути обнесений колючим дротом напівзруйнований табір.

Горохова зупа, поверх якої замість шкварок плавали покульчені черв'ячки, і смердюча конина зразу ж викликали в таборі обурення, але його одразу втихомирила зброя союзників. Тяжче було втихомирити шлункові хвороби, коросту й жахливі болячки, народжені табором. Тепер тисячі людей, загублених за чужі гріхи, оплакували свою Україну, і лише одні назви рідних міст і сіл дзвеніли, як далекі великодні дзвони на могилках. В солом'яних або довбаних з дерева черевиках тінями сновигали по табору вчорашні воїни, проклинаючи і себе, і головного отамана, який так і не наважився приїхати до них зі своєї брістольської резиденції.

Підполковник Погиба, загубивши надію, що його врятує Петлюра чи хтось з його високого оточення, з жахом

дивився на останнє животіння отаманщини і боявся лише одного: опуститися до того рівня, коли вже й життя не має ваги. Поки в нього були різні дрібні, але коштовні речі, обмінював їх на харчі, скільки міг, слідкував, щоб не заїли воші, а коли він зняв з похуділого пальця останню коштовність — весільний перстень, — відчув, що все у житті вже втрачено і нема чого боротися за нього. І того ж дня воші, мов передчуваючи безнадійність жертви, прямо дощем посипались на нього.

XXXV

З-під срібного холоду ранкового туману виходять тополі і сонце. На потрісканій корі топиться рожева паморозь, і незабаром дерева огортаються парою, мов теплим диханням. На гілках золотими сережками ворухаться останні листки, а на побілілій траві ще темніє прошва заячих слідів.

Данило Підпригора, притискаючи до грудей закутаного Петрика, радісно виходить на край села, що порозгублювало у лісі біленькі хати. Біля криниць і на перехрестях уже поменшало хрестів: не лютує тиф у повеселілих селах і менше ночами наскакують банди. Після розгрому Петлюри одразу влада взялася за отаманів і батьків, які не склали зброю. Десь і сьогодні біля Вербки дудніли кулемети, і коні без вершників забігали аж в березівські ліси.

— Ма-ма-ма, ма-ма-ма! — гукає Петрик і махає руками: він побачив поміж деревами матір. Вона легкою ходою підлітка поспішає до своєї сім'ї, а в руках її гойдаються нанизані на червоноліз найпізніші гриби — зелінки, які вже в перші приморозки підіймають землю в сосняках і уперто стоять під її прикриттям.

— Скучився, маленький? — бере з батькових рук сина, і він за звичкою шукає грудь, хоча вже мати й відлучила його.

Шелестом опалого листя зітхає лісова стежка, в'юниться між деревами і, наче у казці, веде в чарівні далі, де сонце просищає зерно в нахололі галяви. Петрик знову переходить до батька, а Галина, поправивши під хусткою

свої важкі коси, іде в глибинь діброви, бережно зриває дозрілу кетяшину калини і неждано скрикує:

— Даниле, ходи сюди!

Він підходить і здивовано зупиняється біля великого пня: між відрогами його, мов два крихітних дзвоники, схилили вниз голівки щойно розквітлі підсніжники. Чого їм, первенцям весни, захотілося зацвісти восени, чого їм не захотілося чекати свого туманного березня?

Галина, що й досі вірить у прикмети, радіє квітам, але не знає, чи на добро зацвіли вони.

— Цвіт тільки на добро,— запевняє її чоловік.— Так і знай: з цієї осені починається наша весна.

І вона по-дитячому вірить його словам, обережно при самій землі зриває квіти, прикрашає ними свою ще дівочу жакетку.

Стежка виводить їх до лісового ставка, від гребельки, метляючи косами, з радісним криком біжить Василянка. І тільки тепер Данило придивляється, що в його небоги сумовито окреслений рот, та й темно-сірі очі не з веселих, хоч і блиснула в них радість при зустрічі. «Це ліс такими робить людей»,— прикидає в голові і віддає Петрика дівчині.

— Ти ж мій маленький, ти ж мій гарнесенький, пташенятко моє,— воркує біля нього Василянка, а дорослим мимохідь каже, що мати пішла до церкви, а тато щойно вийняв два щільники і розрізає їх на шматки, бо незабаром по шляху провезуть поранених червоноармійців, які з бандою билися, то треба хоч медом їх почастувати.

В хаті біля столу, під вишитою богоматір'ю, стоїть у чистій полотняній сорочці брат і урочистими рухами нарізає щільники у велику дерев'яну миску. Ниточка меду блищить на його вусах, і по ній сонно ворухиться бджола. Зараз обличчя брата здається Данилові чимсь кращим, аніж було ще кілька днів тому. Ага, то з нього сповзли тіні страху, недарма він так радів, що Петлюра утік за границю: тепер далеко йому до Миронової землі.

Мирон, посміхаючись, іде до гостей, нахиляється до Петрика, а той з розмаху б'є його ручкою по обличчю: мовляв, не колися своєю щетиною.

— Ти дивись, який забіяка,— дивується Мирон, а дитя з криком «е-е!» знову войовниче підіймає на нього руку, ладне по-справжньому захищати себе. І це веселить

усю рідню.— Гарного маєте, братовá, сина. А мені не фортунить на сина,— з жалем говорить до Галі.

Після сніданку вони всі виходять на старий шлях, на якому вітрець підіймає золоту куряву липового листу. То тут, то там в чеканні стоять чоловіки й жінки, тримаючи в руках мисочки зі стравою, разóві пампушки, яблука, хліб, папуші медвяного тютюну. Навколо жаліс-ніє мова жінок і задумано перемовляються хлібороби, як біля Вербки доценту розбито сучих бандюг. Здалеку з-за повороту висипає гурток дітей. Вони біжать, вигукуючи єдине слово: «Їдуть, їдуть!»

Старий Горицвіт з Дмитром підходять до родини Мирона, і Данило пізнає парубчакá, якого бачив у вітряку.

— Пригадуєш мене? — посміхається сердечною усмішкою.

— Пригадую,— бережно тисне його руку парубчак. В другій руці він тримає торбу з грушками. На обличчі Дмитра нема зараз ні кровинки: згадує батька, і старий уже кається в думці, що взяв онука на шлях.

Поміж липами з'являються перші вершники, високі шарабани і скрипучі селянські вози, на яких лежать поранені. Вздовж шляху котяться жіночі зітхання.

Люди обліплюють сумовитий ключ підвід, над пораненими схиляються дівочі хустинки і бороди дядьків.

— Може, медку, синочку, з'їсиш?

— Палянички свіженької покуштуй...

На соломі лягають прості селянські подарунки. З рук Галини молоденький, з перев'язаною рукою червоноармієць бере шматок пахучого щільника і сміється:

— Спасибі, красива, спасибі, хороша та золотокоса, хай у тебе чоловік не ревнивим буде.

Галина червоніє і теж сміється. Вона іще комусь подає мед, і раптом її смикає за рукав чоловік. Дружина дивиться в його побілілі очі і неждано бачить, як перед нею пропливає знайоме обличчя. Навколо високого чола розкошлатився чорний чуб, запали й побіліли смагляві щоки, загострився прямий ніс, болісно приплющились вії. Вона пізнає Григорія Нечуйвітра. Зі стогоном кидається за підводою, і Григорій, наче почувши її стогін, тяжко розплющує очі, але вони не бачать ні свого першого кохання, ні свого першого супротивника. Галина тремтячою рукою зриває з жакетки ніжні дзвоники осінніх підсніжників і кладе їх на груди Нечуйвітра, мов дві краплини

своєї чистої материнської любові до справжньої людини. Данило пригортає до себе дружину, наче боїться, що вона тепер покине його, і невідомо для чого шепоче посірілими устами:

— От і зустрілися, Григорію. От і зустрілися. Для чого ж тебе, людино добра, покалічено...

Підвода віддаляється од нього, а з неї зрідка обриваються на шлях краплини крові.

За підводою в хмарних роздумах їде увесь в ремінному одязі чорнявий, з красивим хижуватим носом вершник. Коли гарненька золотокоса жінка була зі стогоном припала до Нечуйвітра, у вершника лише на одну мить саркастично скривились уста, але одразу ж здригнулися і посмутніли, бо з сьогоднішньої ночі він уже позбувся права підсміюватися з Нечуйвітра, як підсміювався ще кілька днів тому над його поривами романтики, над тим, що він детально розбирався навіть у справах якогось петлюрівського сотника Підпригори. А цієї ночі сталося щось жахливе: коли бандитам вдалося надвоє розрізати їхній загін, коли Кульницький побачив над головою Нечуйвітра мертвотне від місяця сяйво скрещених шабель, він зойкнув у душі і щосили побіг у ліс. Звідти він побачив, як од Нечуйвітра відлетіли бандити і коні без вершників і як сам Нечуйвітер схилився на гриву свого

воронця. Тоді Кульницький кинувся на допомогу, він опередив червоноармійців, але Нечуйвітер одвернувся від нього, мов од жаби, і впав на гарячі від бою руки бійців.

«Чи виживе він?.. Краще б і померти, аніж мучитись від таких ран»,— з жалем дивиться на Нечуйвітра і ловить себе на тому, що він співчуттям приглушує паршивеньке, не гідне його почуття остраху перед майбутнім. Хоча, зрештою, не такий уже смертельний гріх, що він лише на кілька хвилин кинувся до лісу,— може, там він теж відбивався від бандитів, як Нечуйвітер біля узлісся?.. Кульницький міг би назвати це народженням підлості, аби так подумав хтось, а не він. І, зрештою, для чого це інтелігентське самобичування?.. Краще помислити, як скласти йому звіт про розгром банди, скільки, десь наприкінці, відвести місця Нечуйвітрові, а скільки й собі... Але знову ж це залежало від того, чи виживе Нечуйвітер.

Коли тривожна валка уже виїхала за село, до Мірошниченка підійшов Іван Бондар. Жалість і внутрішня стримана посмішка переमेжовувались на його обличчі.

— Хай одужують щасливо,— кивнув головою вслід підводам.— А тепер, Свириде, може, підемо до мене?

— Що там у тебе?

— Син народився!

Свирид Яковлевич здригнувся, але одразу опанував себе:

— Хай росте на радість батькам і людям. Коли народився?

— Ще вчора. Марійка неодмінно хоче, щоб я з тобою першим випив по чарці.

— Матір треба слухати,— погодився Мірошниченко і відчув, як під його віями накипає біль.

В хаті Бондаря метушаться Югина і баба-пупорізка, яка саме кладе в постіль породіллі шматок заліза, щоб усяке врочення йшло на залізо, а не на дитину.

Свирид Яковлевич, побачивши це чаклування, посміхається, а вистраждана Марійка махає на нього рукою:

— Нема з чого сміятися, хоч ти й комуніст.

Іван Тимофійович дістає горілку, настояну на калгані й семибратній крові¹, наповнює чарки, а Свирид Яковлевич схиляється над колискою, де спить маленьке, зморщене, мов дідок, хлоп'я.

¹ Порошок червоного (драконового) каменю.

— Ну, як він? — з опаскою питається Марійка.

— Красень! Батькова дитина! А носик як точений! — відповідає Мірошниченко, і Марійка полегшено зітхає, бо все їй здавалось, чи не занадто приплюснуті ніздрі в сінка.

— За твоє, Марійко, здоров'я, за дітей! — перехиляє чарку Свирид Яковлевич, кидається до кишені, щоб кинути для породіллі перепій, але там нема грошей.

— Нічого, Свириде, прийдеш поколихати дитя, — заспокоює його Марійка.

— З охотою прийду, — погоджується чоловік. — А твоєму сінкові перепиваю десятину свого Левка.

— Що ти, отямся, Свириде! — перелякалась такого щедрого дарунка Марійка. — Це ж земля дорога...

— Хай дитяча земля і послугує дитині... — швидко виходить з хати Свирид Яковлевич, бо такі ослабли в нього очі після смерті Левка і Настечки...

XXXVI

Мовчки, мов з похорону, вони лісами повертались додому, мовчки несли в собі тяжку вагу пережитого і споминів. Ще сьогодні вранці їхні думки були такими легкими, як ті досвітні хмарки, що підіймаються вгору на сонячній сітці проміння, а зараз вони кригою накипали на болючу середину, на серце. Оті краплі загустілої людської крові, що обривались на шлях, прошили їхню пам'ять, їхні життєві дороги. Людині завсігди страшно збагнути, узнати, що за її життя завжди хтось платить кров'ю: чи то рідна матір, чи замучений чужою працею батько, чи невідомий друг, який був сміливішим, кращим за тебе. Для дуже багатьох це розуміння здається віддаленим від них, вони стараються не думати про це, мовби справді їхня хата з краю, і тому стають гіршими, дрібнішими і перед людьми, і перед собою.

Коли Данило, міцніше притуляючи до грудей сонного Петрика, мучився суто чоловічими болями і весь час переносив свою вдячність до того далекого шляху, на якому й досі колихається, скрипить підвода з розплатаним Печуївітром, то Галина глибше, як в тяжку повіль, входила в далечінь років. Напівзабуті й розгублені крап-

линки її першої юності, перших почуттів спливали й обнизували молодицю, як розтоплена паморозь обнизувала придорожні берези. Вона знову почула повів тих літ, коли її довірливе серце приверталося до Нечуйвітра, вона відчувала свою провину перед ним і мимоволі бачила перед собою ті шматки життя, що прийшли б до неї, якби на її дорозі не з'явився Данило. Зараз би вона билась головою над тим блаженським возом, де лежав Нечуйвітер, падала б коліньми на землю, благаючи в неї і в неба життя своєму чоловікові. Але, напевне, є вже кому ридати над Григорієм, хай би тільки одужав він. І сьогодні, вперше, в очах Галини поменшав образ Данила, і тому вже вона носила в собі не одну, а дві провини, про які ніхто й не догадається. Господи, для чого так створено людське серце!

Придорожні берези струшували з крихітних сонних бруньок холодну росу, а в її душу опадали невидимі сльози, одначе скорбна усмішка з'явилася на устах матері, коли на грудях Данила спросоння заплакав синок. І вона прийняла його з рук батька як свій захист від усіх тривог.

А вночі, коли давно втихомирився Петрик і неспокійним сном заснув Данило, вона вволю душею заголосила, по-бабськи оплакуючи і Григорія, і свою молодість, що, напевне, не по-справжньому склалася в неї.

Але досить було прокинутись чоловікові, як Галина, закусивши уста, здушила свій плач і так пролежала до самого досвіта, аж поки біля зірок не з'явилися золотисто-туманні гніздечка. Потім заплакав Петрик, треба було його переповити, треба було знову починати новий день, нову роботу і думи.

Вона вже готувала снідання, коли прокинувся Данило і посміхнувся їй зі сну, а потім одразу похмурнішав: побачив під очима дружини дві стрілки загустілої сині. Вони йому сказали більше, аніж слова, вони й породили неясну тривогу. І він одразу ж запечалився, великодушно намагаючись прикрити свій сум увагою до дружини. Він більше знав Галю, аніж вона себе, розумів, що вона ще й досі в душі залишалась соромливою дівчиною, і побоювався тієї хвилини, яка, ще невідомо як, може змінити лагідний дівочий світ на жіночу зрілість. Це тільки в юності думається, що твоя кохана залишиться однаковою на все життя! І на її шляху, як і на шляху чоловіка, зустрі-

нутья часи душевного сутужу, і злі хвилини потайних захоплень, і, може, ще гіршого.

І Данила не здивувало, коли після уроків до нього рішуче підійшла дружина. Чистий, з болем всередині погляд її зупинився на його обличчі.

— Говори, Галино, що маєш, — попередив її.

І тоді дружина почервоніла, відвела від нього зір:

— Даниле, хтось із нас має піти до Григорія: або ти, або я... Може, йому, бідному, води нема кому подати.

— Я думав над цим. Іди, Галино, ти.

І дружина спочатку зраділа, а потім завагалася:

— Може, краще тобі піти?

— Ні, ні, Галю: все-таки ти жінка.

— От сказала тобі, а тепер самій страшнуvато стало, — з довірою поглянула на чоловіка.

— Доброго діла нема чого страхатись, — його обличчя береться усмішкою, а душа — тінями.

І тоді Галина одразу метнулась до діжечки з мукою, щоб напекти якихось коржиків Григорієві, а Данило мовчки вийшов надвір і подався в ліси, що пломеніли на сонці холодним блиском краплин.

* *
*

Перед залізними ворітьми лікарні в Галини до решти розтає сміливість і всієї волі вистачає лише на те, щоб не заглядати в майбутнє Григорія, тому й стрічається з ним тільки в минулому. З біленьким вузликом у руках вона запечалено йде поміж деревами до хірургічного відділення, під її ногами шелестить лапате листя кленів і промовляє своїми підсушеними краями: жив-жив, жив-жив. Значить, живий Григорій! І знов підсікає думка, що рветься до його майбутніх днів.

Облуплені камінні сходи ведуть її у вогкий передпокій, де густо завис дух йодоформу й карболки. Худюща плоскогруда сестра, яка перемотує старі проварені бинти, байдужими очима дивиться на неї.

— Ви до кого, дівчино?

— До Григорія Нечуйвітра.

— До нього не можна, — жалісніє обличчя сестри.

— Чого ж не можна? — зітхає Галина, догадуючись, що з Григорієм погано.

— Він тяжко хворий. Йому потрібний абсолютний спокій. А хто ви йому будете?

— Я?.. Я йому... дружина,— сама не знає, як воно вивалось.

— Ви його дружина? — одразу перелякалась і зніяковіла сестра. З її роз'їдених пальців вилетів жовтий переварений бинт, але вона й не глянула на нього, а швидко відчинила другі двері й зникла за ними. Незабаром в пе-

редпокій увійшла рішучою ходою немолода лікарка. Вона поздоровкалась з Галиною, посміхнулась їй твердими втомленими очима.

— Така молоденька і вже... дружина.

І Галина відчула, що за цим останнім словом крилось інше: вдова.

— Скажіть, як із ним?

— Будемо надіятись... Кров'ю зійшов... Але будемо надіятись. Я тільки на одну хвилину покажу вам його. І, прошу вас, тримайте себе в руках, не плачте — ви ж дружина самого Нечуйвітра,— з пошаною промовляє його прізвище.

В напівтемному коридорі, мов тіні, сновигають висунені ранами і хворобами люди, бездушно простукують підлогу саморобні костури, на яких погойдуються молоді тіла покалічених воїнів.

Лікарка відкриває двері крайньої палати, і Галина відразу пізнає запале, гостроносе, в хворобливих жовтих рум'янцях обличчя Григорія, але не може пізнати ні його зменшеного, наче розплюсненого тіла, ні його голосу, який ще їй досі передає шматки якоїсь команди. Галина, ковтаючи сльози, зупиняється над узголів'ям Нечуйвітра, з рук її сухо падає вузлик з коржиками, але вона не згинається за ним — вона не зводить погляду з тієї людини, яка в минулому була її першим коханням.

Вона не пам'ятає, скільки, душачи ридання, простояла над Григорієм, але от хтось торкнувся її плеча. Галина оглянулася й побачила біля себе всього закутого в ремінний одяг чоловіка з красивим хижуватим носом.

— Не побивайтесь, не побивайтесь, — хоче заспокоїти жінку своїм ремінним рукавом, який сухо шарудить на її плечі.

Він бережно виводить її на подвір'я лікарні, настирливо ловить її заплакані очі.

— Коли вам треба чимсь допомогти — я завжди зроблю все можливе... Я друг Григорія — Кульницький. Але я їй не знав, що в нього є дружина.

— Я не дружина, — зітхнула вона і кінчиком шовкової хустини витерла очі.

— Не дружина? — здивувався він і вперше поглянув на неї так, як сторонній чоловік дивиться на жінку, і вперше відзначив, що вона гарна.

Галина, затинаючись, розповіла йому, як Нечуйвітер допоміг їй чоловікові скоріше вийти на волю.

— Пригадую, пригадую цю історію, — задумався Кульницький. Він справді знав, як Підпригорі допоміг Нечуйвітер, і не раз насміхався над ним: «Найшов з ким сентименти розводити!»

«Чи не романтична історія криється за цією допомогою?» — прокинулись підленькі думки. Він ще раз оглядає Галину й переконується, що заради такої молодиці варто було їй потрудитися.

Галина відчуває його погляд, їжитьься і спішить попрощатися з Кульницьким:

— Всього доброго вам.

— До побачення. Ви, надіюсь, іще якимось зайдете до Григорія?

— Не знаю. Мені дуже далеко добиратися до лікарні.

— Ви пішки прийшли?

— Пішки.

— Оце... дружба! — він хотів сказати «любов», але вчасно стримався.— Може, я вас підвезу на своїй бричці?

— Що ви!.. Спасибі...— злякано стрепенулась Галина й заквапилась на шлях, підківки її чобіток дзвінко застукотіли по блискучих від часу клітинах бруку.

А він ще спідлоба дивився їй услід, жалкуючи, що таке добро дісталось комусь іншому. Потім Кульницький повернув до своєї відбитої в бандитів брички, на тій і досі спереду було написано: «Чорта перегониш!», а ззаду: «Дідька наздоженеш!» Ці написи й зараз насміхались з нього, нагадували хвилини його легкодухості, які могли б канути в небуття, аби тільки в лікарні знайшов свій спочинок Нечуйвітер.

XXXVII

За брудними хмарами невиразною масною плямою розтікається сонце. Ранок притрусив землю гнилим клоччям снігу, і тепер він стає грязюкою під розтоптаним до краю взуттям, під потворними солом'яниками і видовбаними з дерева черевиками. Гіркою насмішкою при такому взутті і рештках напівзотлілої одежі здаються заяложені різнобарвні шлики на шапках колишніх «стрільців». Те, що вчора вабило національною бутафорією, полиняло і взялося брудом сьогодні, і вже самі «стрільці» називають шлики вороками, а про свій притулок крізь зуби наспівують невеселу пісеньку:

Гей, за тую сочевицю
Подались ми за границю,
Гей, гей, подались ми за границю.

Зараз у Вадовецькому таборі відчувається сонне пожвавлення: сюди мають от-от приїхати посланці від «українських повстанців», які й досі не склали зброї. Неймовірні чутки розколихують тіні людей, вселяють їм крихти надій повернутись на Україну чи хоча б щось правдиве почути про неї. А поки що ця правда топиться повинню фантастичної брехні. Вже мало того, що все Правобережжя, за винятком Києва, знаходиться в руках отаманів, які чекають приїзду Петлюри і лише тому не

беруть Києва, — вже відомо, що більшовики визнали свою помилку: їм не треба було брати владу до своїх рук. І вони тепер думають лише над одним: кому здати цю владу. Звісно, має взяти її Симон Петлюра, бо його от-от визнає Антанта за правителя України.

Напівхворий Погиба тупо прислухався до цих чуток і відчував, що сіяли їх агенти головного отамана. Сам він боявся приїхати сюди, боявся гніву обдурених, а посилав своїх лакуз, і ті з шкури вилузувались, щоб виправдати і возвеличити образ свого брістольського господаря. Погиба не пішов стрічати посланців: він знав наперед, від кого вони, і не сподівався чогось цікавого почути від них, зрештою, йому це розкажуть сусіди по нарах.

Коли всі пішли з барака, він якнайтепліше закутався в свою заробітчанську одежину, бажаючи зігрітись і краще пожити хоча б у сні. Але спочатку й сон мучив вив'ялене тіло підполковника: наснилося, що комендант табору, колишній царський полковник, наново обсновує колючим дротом стіни Вадовцю, а на допомогу йому приїхали Петлюра і Вишиваний. Їм чогось спало на думку, що й над табором треба сплести дротяну сітку, і через деякий час Погиба з жахом побачив над своєю головою розбите на рівні квадрати плетиво колючого дроту, в одному з цих квадратів, мов наколений метелик, ворушилося маленьке зимове сонце. Але раптом він почув чудесні пахощі їжі і, забуваючи за сонце, відчинив якісь двері. Тут в кімнаті вгинався стіл від страв та пляшок, він кинувся до столу, і в цей час його розбудив гомін багатьох голосів: то в барак входили полонені і посланці головного отамана. Горблячись, Погиба підвівся зі своєї постелі і мало не скрикнув: біля входу він побачив опасисту постать Дениса Бараболі і брезгливе обличчя Євсея Голованя, якого нудило від усього, що бачив у таборі.

— Господи, пан підполковник! — скрикнув Бараболя, підвів руки вгору і з непідробленою радістю кинувся до Погиби, обійняв, поцілував його і витер жіночою хусточкою невидиму сльозу.

— Стилізація! — насмішкувато подивився на сухі очі Бараболі Євсей Головань і поздоровкався з підполковником. — Здоров, здоров, братику. Не сподівався тебе побачити в цій людській затичці, — під тонким рівним носом Голованя вибиває огиду рухлива вилка темно-каштанових вусів.

— Цвіт нації в смердючих таборах! — закрутився навколо Погиби Бараболя.— Але ми вирвемо вас звідси! Вирвемо всіх! — уже звернувся до мешканців барака.— Пан головний отаман готує новий похід, і ви всі під жовто-блакитними прапорами повернетесь на свої тихі води і ясні зорі!

— Ідеалізація,— буркнув у вилку вусів Головань і першим пішов до коменданта Вадовецького табору.

Незабаром росли балагульські коні, розгойдуючи біля дишла масивний дзвоник, везли до Кракова пана підполковника, Бараболю і Голованя. Погибу Головань безцеремонно посадив біля балагули, бо все боявся, щоб вигодувані табірські воші не перелізли на його по-європейськи пахучу білизну, і ця безцеремонність сподобалась Бараболі: хай пан підполковник відчує, що його життя тепер в усьому залежить од них. І Погиба відчував це і вже не карався, що за нього платили шпигунськими грішми. В Кракові за барвисті гетьманки¹ Бараболя одягнув і взув підполковника, сходяв з ним до лазні й перукарні, а потім, хихикаючи, запитав, куди завалитися на вечерю: чи в ресторацію, чи в дімок, де й з дівчатами можна побавитись.

¹ Грошовий знак в тисячу карбованців.

— Тут дівчата — огонь,— прицмокнув товстими губами.— І мертвого спокусять на гріх.

— Тоді я гірший за мертвого,— відповів Погиба.— Не до дівчат мені.

— Розумію: табір і погана харч...— з співчуттям похитав головою Бараболя.— Але через кілька днів знову почувете себе козаком.

Раптом обличчя підполковника трохи пожвавішало, і очі його розсікли темінь, що зібралася за ці місяці навколо очниць:

— А ви, Денисе Івановичу, не забули своєї мавки?

— Мар'яни? — заграло самозадоволення на ситому обличчі агента.

— Мар'яни, загадкової мавки Поділля.

— «Все в жінці загадка, і все в жінці має одну розгадку: вона зветься вагітністю». Так сказав Заратустра,— продекламував Бараболя і розсіяв своїх кілька поганеньких «хи-хи».

— Надіюсь, у мавки до цього не дійшло,— погас погляд Погиби.

— Якраз у неї до цього й дійшло,— знову засміявся Бараболя.

— Цевже ви правду говорите? — пожалів у думках ще одну зломлену брудом війни дівчину.

— Жінкам я говорю брехню, а про жінок розповідаю саму правду,— ще раз блиснув словом Бараболя і сам запишався своїм дотепом.— Скоро майнем разом на Україну, може, там і побачимо нашу мавку,— навіть не запитав, чи згоден підполковник нести шпигунську службу.

— Самі вирушимо?

— Поки що самі, але повноваження отримаєте від головного отамана. Особисто! Не здумайте лише звертатися до Юрка Тютюнника. Його на генеральському з'їзді в Тарнові обрали командуючим партизансько-повстанського штабу. Але пан головний отаман Тютюннику не довіряє, і їхня ворожнеча може пошкодити вам.

— Добре,— погодився Погиба, хоча він більше вірив у Тютюнника, аніж у Петлюру.

Тепер йому байдуже було до всього: табір до решти витравив в його душі попередні переконання. Він розумів, що зараз може служити не тільки Петлюрі, але й Бараболі, який одягнув і нагодував його. Була надія, що з часом розбереться у всьому і знайде найкращу стежку,

а тепер можна йти і по тій, на яку поставили його, аби тільки вона не звертала до страхіття табору.

* *
*

Пізнього зимового вечора, коли в коридорах «Брістолю» стелилися на ніч приїжджі батьки й отамани, ад'ютант головного отамана Доценко провів Погибу в робочий кабінет Симона Петлюри. Головний отаман привітним усміхом зустрів свого підполковника.

— Радий вас бачити, радий вас бачити! — посадив збоку від себе гостя.— Наша боротьба і наше національне державне будівництво потребує таких творчих сил, які ви маєте од щедроти природи. Пам'ятаєте, як ви проникливо розкусили отого австрійського вискочку — Василя Вишиваного? — нахмурились короткуваті брови отамана.— Він тепер сидить у Відні і знову мріє про українське королівство. Блазень! На Україні ніколи не було королівства, навіть заможний хуторянин не захоче його, а от соціал-самостійники і на такий черв'як клюнули. Степаненко навіть сватає свою дочку за майбутнього короля. Ось хто, окрім більшовиків, посягає на святая святих національно-державної ідеї,— прорвалося в словах виховання духовної семінарії.

— Королівство — це повне безглуздя для України,— нарешті зміг вставити й своє слово Погиба.

Петлюра схвально трусонув поріділим чубом і вже спокійніше продовжував:

— Тепер нашу боротьбу, поки не викристалізувалися в головах українського дядька думки більшовизму, треба настояти на міцному хмелю. Цим хмелем будуть такі люди, як ви. Сьогодні від начальника канцелярії пана Виговського ви отримаєте мій мандат. Призначаю вас отаманом чотирьох важливих повітів Поділля. Поруч з вами будуть діяти Гальчевський, Шепель, Бараболя і Головань.

— Спасибі, пане головний отаман,—підвівся Погиба.

— Бажаю вам успіху. Готуйте все до повстання, беріть під нагляд залізниці й мости, а весною я прийду до вас із нашим і польським військом. Прошу вас, де не будете, звернути увагу на корисні копалини. На Україні за всяку ціну треба знайти нафту. Нафта — це кров землі і наша перемога! — вдарив кулаком по столі і почав до краю

красномовно розвивати і оголювати свою думку: — Нафта перемогла навіть німецьке триєдинство: вугіль, залізо і густе павутиння залізниць. Нафта є в Голландській Індії і на Малайських островах, в Пенсільванії і Каліфорнії, в Румунії і Баку, в Туреччині і Персії, в Алжирі і Марокко, на Мадагаскарі і в новій Каледонії. То повинна вона бути і на Україні. Тоді Антанта розкриє нам свої золоті ворота, і ми будемо непереможні! Знаходьте, пане підполковнику, нашу нафту.

— Постараюсь,— відповів з уклоном і мимоволі подумав, що для королівства Вишиваного досить було українського вугілля й пшениці, а для існування отаманської республіки потрібно було ще знайти і нафту. В грудях Погиби прокинулася давня гіркота, але він одразу ж здушив її, бо ж після Вадовецького табору і дідькові підеш слугувати. Він збирається йти, але Петлюра ще на мить зупиняє його рукою:

— До речі, пане підполковнику, ви криптографію добре знаєте?

— Трохи вивчав.

— Коли щось забули, підучіться в Бараболі. Для зв'язку вам необхідно знати таємне письмо.

І в цей час неждано погасло світло в «Брістолі». Петлюра од несподіванки скрикнув, на всякий випадок одскочив од столу, бо хто зна, чи не підійме проти нього зброї пан підполковник.

Погиба згадав, як не раз головного отамана боляче мучив психоз змов, і з насолодою посміхнувся. Добре, що навколо було темно, як у домовині, і Петлюра не бачив посмішки підполковника.

XXXVIII

В омшанику таємниче тихо, пахне медом і тим зіллям, яке найбільше любить бджола. Старий Горицвіт обома руками обіймає вулик, припадає вухом до нього і починає говорити з комахою. Дмитрові цікаво і трохи лячно від цієї розмови, бо дід говорить з бджолами, наче з людьми. Якесь він має чародійне слово, що допомагає вилітати раніш роям, щедро збирати жовтий віск і тлустий мед. В селі дехто діда зве чаклуном, але це брехня, бо він до

церкви ходить і говорить, що бджоли — це сльози богоматері, а мед — божа роса, яка туманом переходить з місця на місце. З усякої квітки бере його крилата трудівниця, крім потайника і жита. Потайник затаїв свій мед, а жито для хлібороба солодше меду.

Ось дід кінчає свою тиху розмову і обертається до Дмитра:

— Берись, дитино, за цей вулик, та винесем його на часину у двір.

— Діду, а бджоли ж не загинуть? Ще ж холодно.

— В ледачого і в теплі загинуть. Зараз, дитино, починається переднівок у бджіл. За цей переднівок загиває їх, як і людей, більше, аніж за весь рік. А от викупаємо сонцем комаху — і поздоровшає вона.

Зачаївши дух, вони виносять перший вулик на подвір'я. Навколо під сонцем сліпуче іскряться сніги, окрайці стріх парують і сочаться голубими краплинами, а на бузкові завзято розщобеталась вівсянка, повчаючи хлібороба: «Кинь сани, бери віз-з-з, кинь сани, бери віз-з-з!» Небо вже дихає білими весняними хмарами, а діброва аж очі вбирає фіалковою синню, що тремтить, наче марево.

Подвір'я діда розчищене від снігу і притрушене сухим очеретом, щоб випущені бджоли, падаючи на землю, не застудились і не замерзли. І дивно бачити, як з розкритого вічка теплою хмаркою підіймається комаха, полощеться в сонячному повітрі, не зважаючи, що навколо мерехтять сніги.

Суворе обличчя діда проясняється, і він, мружачи очі, підіймає вгору бороду і підставляє добру усмішку під березневе сонце. Біля воріт зупиняються люди, здивовано поглядають на вулик, на бджоли і діда.

— Чаклує старий, — чує Дмитро.

Але ось обличчя діда хмариться — це біля хвртки зупиняється Іван Січкарь. І Дмитро чує, як старий з серцем шепоче:

— Сіль та печіна з поганими очима. Хто уроче — нех йому повилазять очі.

В Дмитра, коли він стрічається з Січкарем, звідкись під коліними береться холодок, і тоді хлопець пружинить ногами, щоб збоку не видно було хвилювання, й натягується увесь, ладний знову зчепитися з дукачем.

Січкарь дивиться на бджоли, на старого і здивовано гукає:

— Діду, це ваші бджоли на снігу мед нагулюють?

— Аякже. Одні нагулюють мед, а інші — жир! — з серцем відповідав старий.

Люди сміються, а Січкарад удає, що йому не дошкуляють слова Горицвіта.

— Прожив старий увесь вік з бджолою, то й сам жалити почав.

— Твого жиру, Іване, не тільки бджола, а й шершень не проткне, — не обертаючись, говорить старий, а всі сміються.

Бджоли облітались, і дід з Дмитром урочисто заносять вулики в омшаник — хаї там постоять тижнів зо два, а потім їх зовсім можна буде повиставляти в затишок. Тоді старий Горицвіт обійде з хлібом, який першим саджали у піч, усю пасіку, окропить її колоссям з снопа, що в свят-вечір на покуті стояв, і знову скаже слово, після якого з вуликів не утікатимуть бджоли, а будуть збирати мед та віск.

— Ну, дитинко, зробили добре діло бджолі, а тепер подумасм і про себе, — стає старий на поріг, наче роздумуючи, з чого б почати нову роботу. Але ось він прямує до катраги, і обоє з Дмитром оглядають плуг, бороши, дерев'яний дрянак, що схожий на гусака. В нього надламана одна лапа, і Дмитро зразу ж береться виготовити нову.

У неспокійного діда завжди знайдеться якась робота, усе він знає, усе кипить у його руках, і він по крапельці, непомітно, мов бджола, передає онуку те, що зібрав за довгий вік.

Дмитро охоче працює з дідом, охоче переймає його науку і з задоволенням їсть усякі чудернацьки приправлені страви, які готує старий. За цю зиму парубок якось витягнувся, став спокійнішим і по ночах не кликав тата. Він почав міцно спати і не чув, як світанками журливо просиджував над його узголов'ям старий Горицвіт.

Дмитро з кожним днем все більше ставав схожим на Тимофія. Не жалів старий у роботі Тимофія, а Дмитрові дозволяв спати до самого сходу сонця і гнівався на Докію, коли та швидко забирала до себе сина.

— Тату, як ви так полюбили Дмитра, переїжджайте до нас жити,— не раз говорила вдовиця.

Але старий тільки сердився:

— Отак би й переїхав! Завтра з мішечком! Потім не так тобі слово скажу, а ти собі повну пелену сліз натрусиш. Знаю по своїй: усі ви одним миром мазані, а я за словом до кишені не полізу.

— Це, тату, всі говорять,— усміхається Докія.

— І трясця їхній матері! Є такі: як не вкусиш, то і з місця не зрушиш. Заміж не думаєш виходити?

— І таке ви, тату, видумаєте,— аж сльози виступлять на очах.

— Ну, от бач, і сердишся... Ти ж іще молода...

— Хай би мені і сімнадцять років було, хай би я зразу од вінця овдовіла, а на іншого і не глянула б.

— Знав Тимофій, на кому одружувався,— хитав снопом сивої бороди і відвертався, щоб не бачила Докія, що і в нього очі не завжди бувають сухими...

Старий дивиться, як Дмитро уміло з'окоренка майструє лапу, і втішається внуком — добре, що зараз є час для втіхи.

— Оце й не зоглянемося, Дмитре, як орати почнемо.

— Тільки запарує земля — то й на поле,— статечно відповідає парубчак, не випускаючи струга з рук.

— Думав, де будеш сіяти?

— Аякже. Пшеницю і ячмінь — в кадібці, а горох і гречку на осичині. Там земля хоч і піскувата, а гречка повинна б вродитись.

«По-господарськи», — прикидає в голові старий, але внука не хвалить, лише хитає головою.

Над лісом уже ворухнуться смеркання, темніють хмари, що зачепили за верховіття дерев, перестають наспівувати зі стріхи краплини. Після вечері Дмитро прощається з дідом і йде додому, бо вже загостився отут. Під ногами співуче подзвонюють молоді крижинки, потріскує шершавий сніг, і сяйво далеких зірок тремтить на щойно зтягнутих калюжах. Навколо, неначе гуси, білють хати. Їм теж хочеться розмахнутись крильми і летіти назустріч своїй весні.

На сусідній вулиці обізвались задерикуваті дівочі голоси:

Нема льоду, нема льоду,
Нема й переходу,
Коли тобі люба мила —
Бреди через воду.

А вже з Кіндратового подвір'я злетіла друга веснянка:

На нашій вулиці
Дівчата чарівниці,
Закопали горщик каші
Посеред вулиці.

Закопали, закопали,
Ще й кілком забили,
Щоб на нашу вулицю
Парубки ходили.

Тільки закінчилася пісня, як почувся сміх і дівчата почали розбігатися, бо на вулиці справді з'явилися парубки, а ввечері на Поділлі не дозволено ніде стрічатися хлопцям і дівчатам, окрім хати.

Дорогу перебігає табунець дівчат, хтось помічає Дмитра, скрикує: «Ой, парубок», — і всі з вереском раптом зникають за тинами.

«Сороки», — посміхається Дмитро, і стає приємно, що його вже прийняли за парубка.

З подвір'я Ольги Підпригори радісно виходить Степан Кушнір. Він побачив Дмитра, швидко підійшов до нього, міцно стис за плечі:

— Здоров, Дмитре! О, який уже ти великий і гарний став! Парубок — та й годі.

— Який там парубок, — ніяковіє Дмитро.

— А в мене, Дмитре, велика радість! — аж сяє все обличчя Кушніра. — Одружуюсь на Ользі. Чого їй самій бідувати? — кивнув головою на подвір'я. — Прийдеш на весілля? Боярином прошу. Прийдеш?

— Прийду.

— Запізно прийшло до мене щастя — за війною не до весілля було, але прийшло. Кращої пари, як Ольга, в світі не знайдеш, — довірливо, наче рівні, говорить Дмитрові. — Добре, що закінчилась війна, тепер і пожити можна. Скоро, хлопче, і твоя пора прийде! Найкраща пора у людини — кохання.

Дмитро чує, як прибуває од таких слів до обличчя гаряча кров. Кохання! Скільки він чув про нього від людей і в піснях. А яке ж воно насправді? Придивляється до сяйва зірок і знову з якимсь бентежним очікуванням прислухається до веснянки, що наближається до нього і сяє з березневої темені нерозгаданими дівочими очима.

1956—1957 рр.

МИХАИЛ АФАНАСЬЕВИЧ СТЕЛЬМАХ

*Кровь людская —
не водица*

Р о м а н

(на українском явике)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Художне оформлення
П. Т. Вишняка
Ілюстрації художника
В. Я. Саварова

Редактор *М. П. Цівина*
Художній редактор *А. К. Тетьора*
Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*
Коректори *Л. М. Кирилець, В. П. Сайко*

Виготовлено на Харківській книжковій
фабриці ім. Фрунзе Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Лінотипісти *О. Кузьменко, Р. Польова*
Верстальник *А. Куксов*
Друкарі *О. Кітаєв, В. Путрєв*
Керівник палітурно-брошурувальних
робіт *В. Задорожний*

Здано на виробництво 6/І 1966 р. Під-
писано до друку 30/ІV 1966 р. Па-
пір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн.
друк. арк. 9,25. Умовн. друк. арк.
15,540. Обліково-видавн. арк. 16,485.
Ціна 66 коп. Замовлення № 6-23.
Тираж 65.000.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

56 коп.

К

Made in Soviet Union

СОВЕТСКИЙ СОЮЗ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ